श्री०
भाग०
टी०
३।४

समनुज्ञाप्य आपृच्छ्य ॥ ३३ ॥ दत्तमर्हणं मर्यादा निकेतनं च यस्मै ॥ ३४ ॥ उपशान्त्यर्थं समाहितोऽस्ति प्रक
रणार्थमुपसंहरति ॥ एतदिति ॥ ३५ ॥ तव त्वया पृष्टं कृत्वा फलमाह ॥ य इति ॥ ३६ ॥ सुपर्णकेतौ गरुड

ॐ कपिलोऽपि महायोगी भगवान्पितुराश्रमात् ॥ मातरं समनुज्ञाप्य प्रागुदीचीं दिशं ययौ ॥ ३३ ॥
सिद्धचारणगंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः ॥ स्तूयमानः समुद्रेण दत्तार्हणनिकेतनः ॥ ३४ ॥ आ
स्ते योगं समास्थाय सांख्याचार्यैरभिष्टुतः ॥ त्रयाणामपि लोकानामुपशान्त्यै समाहितः ॥ ३५ ॥
एतन्निगदितं तात यत्पृष्टोऽहं तवानघ ॥ कपिलस्य च संवादो देवहूत्याश्च पावनः
॥ ३६ ॥ य इदमनुशृणोति योऽभिधत्ते कपिलमुनेर्मतमात्मयोगगुह्यं ॥
भगवति कृतधीः सुपर्णकेतावुपलभते भगवत्पदारविंद
म् ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे
वैयासिक्यां अष्टादशसाहस्र्यां संहितायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः
॥ ३३ ॥

ध्वजे उपलभते प्राप्नोति ॥ ३७ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ समा
प्तोऽयं तृतीयस्कंधः ॥ ॥ शुभंमस्तु सर्वेषां ॥ ॥ राम ॥ ॥ राम ॥ ॥ राम ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम
११४

प्रत्यक्स्रोतसि प्रत्यक्प्रवाहे आत्मनि मनसि संविभाव्यं चिंत्यं वेदो गर्भे यस्य सः ॥ ८ ॥ अविक्लवया गंभीरया वाचा ॥ ९ ॥ सुसेव्येन मे
मया उदितेन आस्थितेन अनुष्ठितेन परां काष्ठां ब्रह्म अवरोत्स्यसि प्राप्स्यसि ॥ १० ॥ अतद्विदः मन्मतम् अविद्वांसः ॥ ११ ॥ अनुमतः अनुज्ञा
तः ॥ १२ ॥ सरस्वत्याः आपीडे पुष्पमुकुटवत् ललामे सरस्वत्याः परिवेष्टिते बिंदुसरसि समाहिता बभूव ककुभूता सती स
माहिता तत्राह ॥ १३ ॥ अभीक्ष्णं त्रिषवणे अवगाहः स्नानं तेन कपिशान् पिंगान् कुत्सितान् वा वक्रकुटिलान् केशान् तथा आत्मानं देहं

तं त्वामहं ब्रह्म परं पुमांसं प्रत्यक्स्रोतस्यात्मनि संविभाव्यं । स्वतेजसा ध्वस्तगुणप्रवाहं वंदे विष्णुं कपिलं वेदगर्भं
मैत्रेयः ॥ ईडितो भगवानेवं कपिलाख्यः परः पुमान् । वाचाविक्लवयेत्याह मातरं मातृवत्सलः ॥ ९ ॥ कपिल उवाच ॥
मार्गेणानेन मातस्ते सुसेव्येनोदितेन मे । आस्थितेन परां काष्ठामचिरादवरोत्स्यसि ॥ १० ॥ श्रद्धत्स्वैतन्मतं मह्यं
जुष्टं यद्ब्रह्मवादिभिः । येन मामभयं यायामृत्युमृच्छंत्यतद्विदः ॥ ११ ॥ मैत्रेयः ॥ इति प्रदर्श्य भगवान् सतीं तामात्म
नो गतिं । स्वमात्रा ब्रह्मवादिन्या कपिलोनुमतो ययौ ॥ १२ ॥ अभीक्ष्णावगाहकपिशान् जटिलान् कुटिलालका
न् । आत्मानं चोग्रतपसा बिभ्रती चीरिणं कृशं ॥ १४ ॥ सा चापि तनयोक्तेन योगादेशेन योगयुक् । तस्मिन्नाश्र
म आपीडे सरस्वत्याः समाहिता ॥ १३ ॥ प्रजापतेः कर्दमस्य तपोयोगविजृंभितं । स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यं प्रार्थ्यं वै
मानिकैरपि ॥ १५ ॥ पयःफेननिभाः शय्या दांता रुक्मपरिच्छदाः । आसनानि च हैमानि सुस्पर्शास्तरणानि च
स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च । रत्नप्रदीपा आभांति ललनारत्नसंयुताः ॥ १७ ॥ गृहोद्यानं कुसुमितैरम्यं
बहुमरद्रुमैः । कूजद्विहंगमिथुनं गायन्मत्तमधुव्रतं ॥ १८ ॥ यत्र प्रविष्टमात्मानं विबुधानुचरा जगुः । वाप्यामुत्पल
गंधिन्यां कर्दमेनोपलालितं ॥ १९ ॥ हित्वा तदीप्सिततममप्याखंडलयोषितां । किंचिच्चकार वदनं पुत्रविश्लेषणातुरा

चीरं यस्या अस्ति तां कृशां च बिभ्रती सती वदनं च किंचिद् निर्वाच्य शोकव्याकुलं चकार इति षष्ठेनान्वयः ॥ १४ ॥ प्रजापतेः कर्दमस्य त
पोयोगाभ्यामतिशायितं स्वगार्हस्थ्यं हित्वा पुत्रभूते स्वविरहातुरा सती ॥ १५ ॥ यत्र गार्हस्थ्ये दांता हस्तिदंतनिर्मिताः [illegible]
या आस्तरणानि भांति [illegible] ॥ १६ ॥ ब
हुकमैः ॥ १८ ॥ यत्र यानेषु प्रविष्टमात्मानं देवहूतिविति ॥ १९ ॥ इदंशीलानामपि ईप्सितं [illegible] हित्वा आभिमाने

श्री० भा० टी० ।१३

निःस्पृहा निर्विण्णा नावसविद्भुर ।२२। कपिलः सुतोयदाह तद्भगवतो रूपं ध्यायती तदा मार्गं विष्वतो मुखं सर्वगतं ध्यायती
ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्बभूवेति तृतीयेनान्वयः ।२३। केन ध्यायतीति ... केन मनसा विशुद्धे कारणान्याह । भक्तिप्रवाहे
णाग्रयोगेन युक्तानुष्ठानेन जातेन तेनैव युक्तानुष्ठानं च गीतासूक्तं युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।युक्तस्वमाव
बोधस्य योगो भवति दुःखहेति ब्रह्महेतुना ब्रह्मत्वापादकेन ।२४। विश्वतोमुखमेव देहः सावभूत्स्या प्रकाशेन तिरोभूत
मायागुणा विशेषणा परिच्छेदो यस्य ।२५। कथं ब्रह्मणि जीवानां सश्रयभगवति तस्माज्जीवत्वं किमाह सार्धैः।

तमेव ध्यायती देवमपत्यं कपिलं हरिं । बभूवाचिरतो वत्स निःस्पृहा तादृशे गृहे ।२६। ध्यायती भगवद्रूपं यदा
ह ध्यानगोचरं । सुतः प्रसन्नवदनं समस्तव्यस्तचिंतया ।२७। भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येण बलीयसा । युक्ता
नुष्ठानजातेन ज्ञानेन ब्रह्महेतुना ।२८। विशुद्धेन तदात्मानमात्मना विश्वतो मुखं । स्वानुभूत्या तिरोभूतमाया
गुणविशेषणा ।२९। ब्रह्मण्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये । निवृत्तजीवापत्तित्वात् क्षीणक्लेशाप्तनिर्वृतिः न
नित्यारूढसमाधित्वात्परावृत्तगुणभ्रमा ।३०। न सस्मार तदात्मानं स्वप्ने दृष्टमिवोत्थितः ।३१। तद्देहः परतः पो १६
षोप्यकृशश्चाध्यसंभवात् । बभौ मलैरवच्छन्नः सधूम इव पावकः ।३२। स्वांगं तपोयोगमयं मुक्तकेशं ग
तांबरं । दैवगुप्तं न बुबुधे वासुदेवप्रविष्टधीः ।३३। एवं सा कपिलोक्तेन मार्गेणाचिरतः परं । आत्मानं ब्रह्मनिर्वा
णं भगवंतमवाप ह ।३४। तद्वीरासीत्पुण्यतमं क्षेत्रं त्रैलोक्यविश्रुतं । नाम्ना सिद्धिपदं यत्र सा संसिद्धिमुपेयुषी
तस्यास्तद्योगविधूतमार्त्यं मर्त्यमभूत्सरित् । स्रोतसां प्रवरा सौम्य सिद्धिदा सिद्धसेविता ।३७। ॥ राम ॥

स्त्रिभिः तदा च निवृत्ताः जीवापत्तिर्जीवभावो यस्याः तस्या भावस्तत्वं तस्माद्धि गतक्लेशा शुभा निर्वृतिः सुखात्मानं जीवं न स
स्मारेत्यन्वयः । ननु तस्याधिगुणा नो विद्यमानत्वात्कथं ब्रह्मसंबोधनमाह ।२८। नित्यारूढत्वात् तिष्ठः समाधिर्यस्या
भावस्तत्वं तस्मात्परावृत्तः पातो गुणनिमित्तो यस्याः सा ।२९। परतः परैर्भिरेव कर्दमसृष्टविद्याधरीभिः पोषो यस्या
यि मलेनाप्यानिति तद्संभवात् दृकृशो मलैरवकुंठोपि बभौ ।३०। देवगुप्तं प्रारब्धकर्मपालितं निर्वाणं नित्यमुक्तं ।३१। हे सौ
म्य तस्यास्तत्तमर्त्यं शरीरं सरिदभूत् कथं मृतयोगेन विधूता विलीनं मलाः यस्य कपिलाय यथा वित्तेक

चतुर्विधं त्रिगुणनिर्गुणभेदेनांतर्धावति उत्पत्तिनिधनादि करोति ॥३७॥ अंग हे मातः उपदेशे नाधिकारिणो दर्शयति द्वाभ्यां ख
लाय परोद्वेजकाय अविनीताय उद्धताय स्तब्धाय धर्मध्वजाय दंभिकाय । अधिकारिण आह द्वाभ्यां एतत् कुवर्णकीर्तनपरस्यापि मत
दर्शनेनैव फलमित्याह । अथ पर्णचिकारः सोपि मत्पदवीमेति हि निश्चितं ॥४३॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये द्वात्रिं
शः ॥३२॥ त्रयस्त्रिंशे ततस्तेन कपिलस्योपदेशतः । ज्ञानलाभेन तन्मातुर्जीवन्मुक्तिरुदीर्यते ॥ विस्रस्तमोहरूपं पटल

भावं भक्तियोगस्य स्वरूपं ते चतुर्विधं । कालस्य चाव्यक्तगतेर्योऽन्तर्धावति जंतुषु ॥३७॥ जीवस्य संसृतीर्बह्वी
रविद्याकर्मनिर्मिताः । यास्वंग प्रविशन्नात्मा न वेद गतिमात्मनः ॥३८॥ नैतत्खलायोपदिशेन्नाविनीताय क
र्हिचित् । न स्तब्धाय न भिन्नाय नैव धर्मध्वजाय च ॥३९॥ न लोलुपायोपदिशेन्न गृहारूढचेतसे । नाभक्ताय च
मे जातु न मद्भक्तद्विषामपि ॥४०॥ श्रद्दधानाय भक्ताय विनीतायानसूयवे । भूतेषु कृतमैत्राय शुश्रूषाभिरता
य च ॥४१॥ बहिर्जातविरागाय शांतचित्ताय दीयतां । निर्मत्सराय शुचये यस्याहं प्रेयसां प्रियः ॥४२॥ य इदं शृ
णुयादंब श्रद्धया पुरुषः सकृत् । यो वाभिधत्ते मच्चित्तः स ह्येति पदवीं च मे ॥४३॥ इति श्रीभागवते तृतीय
स्कंधे द्वात्रिंशोध्यायः ॥३२॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवं निशम्य कपिलस्य वचो जनित्री सा कर्दमस्य दयिता किल देवहू
तिः ॥ विस्रस्तमोहपटला तमभिप्रणम्य तुष्टाव तत्त्वविषयांकितसिद्धिभूमिं ॥१॥ देवहूतिरुवाच ॥ अथाप्य
जोंऽतःसलिले शयानं भूतेंद्रियार्थात्ममयं वपुस्ते । गुणप्रवाहं सदशेषबीजं दध्यौ स्वयं यज्जठराब्जजातः ॥२॥

यावरणं यस्याः तत्त्वमेव विषयः तेनांकिता सिद्धिः सांख्यज्ञानं यस्य भूमिस्तं चैतन्यप्रवर्तकं ॥१॥ अथेति वाक्यालंकारे अजो
पि तव वपुः केवलं दध्यौ मनसा दृष्टवान् न च स्वयं साक्षादपश्यत् स त्वज एव न त्वब्जजातः संभवानेव विश्वस्य सर्गादि विधत्ते न त
तस्य सर्गादिकर्त्ता कश्चिदस्ति । एवंभूतस्त्वं मम मया कथं जठरे धृत इति त्रयाणामन्वयः । कथंभूतं वपुः सघनं तद्वेह
ते॥ अंतःसलिले शयानं अनेकीभूतानि भूतानि चेंद्रियाणि चार्थाश्च शब्दादयः आत्मा च मनः एतन्मयं एतत्प्रधानमित्यर्थः
ऊर्ध्वः गुणानां प्रवाहो यस्मिन् सदसदात्मना अशेषस्य कार्यकारणस्य बीजं कारणं ॥२॥ [illegible]

श्री

श्री॰
भाग॰
टी॰
॥८॥

कथंभूतो भगवान् सर्गादि विधत्ते गुणप्रवाहरूपेण विभक्तं वीर्यं शक्तिर्येन सः शक्तिहारेणा वितथेन सात्वादि मर्थः यतः अ
नीहो न हि किंचन निष्क्रियाप्राक्रिहारेणापि कथं सर्गादि विधत्ते अवितथाभिसंधिः सत्यसंकल्पः किमर्थं विधत्ते आत्मना
जीवानामीश्वरः जीवानां भोगार्थमित्यर्थः मत्र कथमेकएव विविधान् योगान् विदध्यात् अत आह अतर्क्याः सहस्रमपरिमि
ताः शक्तयो यस्य ॥३॥ किंच प्रलये यस्योदरे एतद्विश्वमासीत् स त्वं मया जठरेण कथं भृतः न तु शिशोः पोषणमपि किमेतत्
अतत आह वटपत्रे इति अंघ्रिं पादांगुष्ठं पिबतीत्यंघ्रिपानः इदमपि शिशुत्वं तवैव मायेति भावः ॥४॥ अपवान् त्वं मया
धत्या तवत्व तज्जठरे धृतः किं तव बाहाघवतारादि क्रियावा विभूतौ सीत्याह त्वं देहतंत्रः स्वीकृतमूर्तिरसि पापनाशाय

स एव विश्वस्य भवान् विधत्ते गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः ॥ सर्गाद्यनीहोऽवितथाभिसंधिरात्मेश्वरोऽतर्क्यसह
स्रशक्तिः ॥३॥ स त्वं भृतो मे जठरेण नाथ कथं नु यस्योदर एतदासीत् ॥ विश्वं युगांते वटपत्र एकः शेते स्म
मायाशिशुरंघ्रिपानः ॥४॥ त्वं देहतंत्रः प्रशमाय पाप्मनां निदेशभाजां च विभो विभूतये ॥ यथावतारास्तव सू
करादयस्तथायमप्यात्मपथोपलब्धये ॥५॥ यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणादपि
क्वचित् ॥ श्वादोऽपि सद्यः सवनाय कल्पते कुतः पुनस्ते भगवन्नु दर्शनात् ॥६॥ अहो बत श्वपचोऽतो गरीयान्
यज्जिह्वाग्रे वर्तते नाम तुभ्यं ॥ तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या ॥ ब्रह्मानूचुर्नाम गृणंति ये ते ॥ ७ ॥ ५

नां निदेशभाजां आज्ञानुवर्तिनां विभूतये सम्पद्ध्ये आत्मपथोपलब्धये ज्ञानमार्गप्रदर्शनाय अतस्त्वद्दर्शनात् कृता
र्थास्मीति जठरे धृतः केमुसम्यायेनाह ॥५॥ यन्नामधेयस्य श्रवणमनुकीर्तनं च तस्मात् क्वचित्कदाचिद पि श्वानम
त्तीति श्वादः सोऽपि सवनाय सोमयागाय कल्पते योग्यो भवति अनेन पूज्यत्वलक्षणं तत्तदुपपादइति ॥६॥ अहो बतेत्या
श्चर्यं यस्य जिह्वाग्रे तव नाम वर्तते स श्वपचोऽप्यतः अस्मादेव हेतोः गरीयान् यद्यस्मात् हेतोः वर्तते अतइति वा तत्र
सूत आह तएव तपस्तेपुः कृतवंतः जुहुवुः होमं कृतवंतः सस्नुस्तीर्थषु स्नाता आर्याः सदाचारा ब्रह्म वेदमनूचुः अ
धीतवंतः त्वन्नामकीर्तने तव आर्या तस्य तीर्थस्नतपस्तथाष्टमात्रस्पर्थः यद्वा जन्मांतरे स्नेतपो होमादि सर्वकृतमिति तव

१८ हरति संसारं मेधा यस्य कथनीया उरवो विक्रमा यस्य तस्य मधुद्विषः कथायां विमुखाः सन्तो ये त्रैवर्गिकाः ॥१८॥ ये वाच्युतस्य क
थासुधां हित्वा असतां गाथाः शृण्वन्ति ते नूनं दैवेन निहताः इत्यन्वयः ॥१९॥ पितृलोकात्पुनः प्रजामनु प्रजादिषु प्रजायन्ते गर्भ
श्मशानादारभ्य गर्भाधानान्ताः क्रियाः कृतवन्तो यथोक्तकारिण इत्यर्थः । कथं प्रजायन्ते तदाह ॥२०॥ ततस्ते पुनरिमं लोकं प्रतिप
तन्ति विभ्रंशित उदयो भोगसाधनं येषां ॥२१॥ परमेष्ठिनं परमेश्वरं तस्य गुणानाश्रयते या भक्तिस्तया भजनीयं सा च वैराग्यं सत्त्वं ते
एव भवतीत्यर्थः ॥२२॥ तदेवोपपादयति ॥२३॥ यदास्य भक्तस्य चित्तं भगवद्गुणानुरागेण तस्मिन्नेव निष्ठं समेष्विन्द्रियवृत्तिभिः वै

रजसा कुण्ठमनसः कामात्मानोऽजितेन्द्रियाः । पितॄन्यजन्त्यनुदिनं गृहेष्वभिरताशयाः ॥१७॥ त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा वि
मुखा हरिमेधसः । कथायां कथनीयोरुविक्रमस्य मधुद्विषः ॥१८॥ नूनं दैवेन निहता ये चाच्युतकथासुधां । हि
त्वा शृण्वन्त्यसद्गाथाः पुरीषमिव विड्भुजः ॥१९॥ दक्षिणेन पथार्यम्णः पितृलोकं व्रजन्ति ते । प्रजामनु प्रजायन्ते
श्मशानान्तक्रियाकृतः ॥२०॥ ततस्ते क्षीणसुकृताः पुनर्लोकमिमं सति । पतन्ति विवशा देवैः सद्यो विभ्रंशितो
दयाः ॥२१॥ तस्मात्त्वं सर्वभावेन भजस्व परमेष्ठिनं । तद्गुणाश्रयया भक्त्या भजनीयपदाम्बुजं ॥२२॥ वासुदेवे भग
वति भक्तियोगः प्रयोजितः । जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यद्ब्रह्मदर्शनं ॥२३॥ यदास्य चित्तमर्थेषु समेष्विन्द्रियवृ
त्तिभिः । न विगृह्णाति वैषम्यं प्रियमप्रियमित्युत ॥२४॥ स तदैवात्मनात्मानं निःसङ्गं समदर्शनं । हेयोपादे
यरहितमारूढं पदमीक्षते ॥२५॥ ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म परमात्मेश्वरः पुमान् । दृश्यादिभिः पृथग्भावैर्भगवा
नेक ईयते ॥२६॥ एतावानेव योगेन समग्रेणेह योगिनः । युज्यतेऽभिमतो ह्यर्थो यदसङ्गस्तु कृत्स्नशः ॥२७॥

वैषम्यमर्थेषु न गृह्णाति ॥२४॥ तदैवात्मानं स्वप्रकाशमीक्षते कथंभूतं समं च तद्दर्शनं चेति ततश्च निःसंगं तस्माद्विषय
भवतीति निःसंगत्वे हेतुः हेयोपादेयरहितं ततश्च तत्पदं व्यवसितं आरूढं परमानन्दात्मकमिति निश्चयेनाभिमत्यर्थः ॥ समेष्वा
र्थेषु त्वेतदेव साम्यं दर्शयति ॥२६॥ ज्ञानमात्रमेव परं ब्रह्मादिशब्दैः प्रसिद्धं दृश्यादिभिः पृथग्भूतकरणवृत्तिभिः पृथ
गिवेयते ज्ञानमात्रत्वेन साम्यमित्यर्थः । ननु ज्ञानमात्रस्यात्मनः स्वरूपत्वान्नित्यप्राप्तमेवेति किमनेकसाधनसाध्ये
न योगेन प्राप्यते तदाह ॥२७॥ युज्यते प्राप्यते अयं एवासंगो यदास एव योगफलमित्यर्थः । ननु कथमसत्त्वादिप्रतीतः अप

श्री॰ भा॰ टी॰ ११

पराचीनैः पराङ्मुखैः शब्दादिधर्मिणा भ्रान्त्येनार्थरूपेण ज्ञानरूपं निर्गुणं ब्रह्मैवाभातीत्यर्थः पृथग्भावलीसर्गः अर्थरूपस्य
मेवाहरणमदर्शयति २८ अहंरूपः अहंकारः स च जीवस्य वपुरंडं त्रिवृत्त्रिगुणात्मकः पुनश्च भूतरूपेण पंचविधः ई
न्द्रियरूपेणैकादशविधः स्वराट् जीवरूपः तस्य वपुरंडं जगत् तदीयतो यस्मात् महदादिभ्यस्तथा ब्रह्मैवाभातीत्युक्तं तर्हि जनः किमि
त्येवं न प्रत्येतीत्यत आह २९ एतद्ब्रह्मैवार्थस्वरूपेण प्रतिपत्तुं संनिवेश्य गुरुवदति ३० अनेन ज्ञानयोगेन भगवानेव
प्राप्यो यथा भक्तियोगेनेत्याह ३० नैर्गुण्यो ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो भक्तिलक्षणश्च योगः तयोर्द्वयोरप्येक एवार्थः प्र
योजनं को सौ भगवच्छब्दः उपलक्षणं तापकोयस्य तत्तदुक्तं गीतासु ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रता इति न ज्ञानयो

ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणं । अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा २८ यथा महानहंरूपस्त्रिवृत्
पंचविधः स्वराट् एकादशविधस्तस्य वपुरंडं जगद्यतः २९ एतद्वै श्रद्धया भक्त्या योगाभ्यासेन नित्यशः स
माहितात्मा निःसंगो विरक्त्या परिपश्यति ३० इत्येतत्कथितं गुर्वि ज्ञानं तद्ब्रह्मदर्शनं येनानुबुध्यते तत्त्वं प्रकृ लक्षणः
तेः पुरुषस्य च ३१ ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः ३२
यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः एको नानेयते तद्वद्भगवाञ्छास्त्रवर्त्मभिः ३३ क्रियया क्रतुभिर्दा
शै२ नैस्तपःस्वाध्यायमर्शनैः आत्मेन्द्रियजयेनापि संन्यासेन च कर्मणां ३४ योगेन विविधाङ्गेन भक्तियोगेन चै
निवृत्ति२ व हि धर्मेणोभयचिह्नेन यः प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ३५ आत्मतत्त्वावबोधेन वैराग्येण दृढेन च ईयते भगवानेभिस

गस्यात्मलाभः फलं शास्त्रेणावगम्यते भक्तियोगस्तु भजनीये प्रसक्तिः कृतस्तयोरैकार्थ्यमित्याशंक्याह द्वाभ्यां तेनो
पपादयति ३१ यथा बहुरूपरसादीनां गुणानामाश्रयो दुग्धादिभिः एक एवार्थो मार्गभिन्नैः प्रवृत्तिभिरिन्द्रिये
र्नानाप्रतीयते च क्षीरं शुक्लं इति रसेन मधुरमिति स्पर्शेन शीतलमिति तथा भगवानेव ज्ञानरूपेणावगम्यते शास्त्रमार्गैर्नि बहु
यं चमत्रिभिः ३२ क्रियया पूर्तरूपया क्रतुभिर्यागैः मर्शनं मीमांसा आत्मेन्द्रियजयेन ३३ उभयचिह्नेन सका
मनिष्कर्मलक्षणेन तमेवाह येइति ३४ सकामधर्मप्राप्यं स्वर्गादिपि भगवत एव सगुणस्वरूपमित्यर्थः एभिर्वर्ण्य १२१
भिः स्वदृक् स्वप्रकाशात्तदेवं ज्ञानयोगमुपसंहृत्य तस्य च भक्तियोगेन समानार्थत्वमुक्त्वा भक्तियोगमुपसंहरति ३५

श्री भाग टी ११०

त्मादीनि पंचभूतानि मनसस्त्वेंद्रियाणि अर्थाश्च शब्दादयः ॥ भूतादिश्चाहंकार एवमादिभिः परिवृतं प्रकृतं ब्रह्मांडं संप्रतिसंहर्तुमि
च्छुः सन् अव्याकृतमीश्वरं परारव्यं द्विपरार्धलक्षणं कालं ॥ ८ ॥ परेत्य देहं त्यक्त्वा भगवंतं हिरण्यगर्भमनुप्रविष्टा ये योगिनः अ
मृतं परमानंदरूपं प्रधानमुत्कृष्टं ब्रह्म तेनैव सह उपयांति न तु पूर्ववत् तदा अगताभिमानाः तथा च श्रुतिः ब्रह्मणा सह ते
सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमिति भगवदुपासकास्तु सालोक्यादेव तत्रास्तु
वेति न तु क्रमेण अत एव सालोक्यादिमेव भजनेमाहु ॥ ५ ॥ पृथक्त्वेन स्थानादौ केवलप्रमाणाएवंतावद्यावद्ब्रह्माणो निरंतरमेव तस्याभिमानि
वदभेदेन हिरण्यगर्भोपासकानां क्रमेण मुक्तिं भेदेनोपासमानतद्ब्रह्मादयोऽप्यावर्तंते किं उतान्ये इत्याह चतुर्भिः ॥ १० ॥ यावद

क्ष्मांभोनलानिलवियन्मनइंद्रियार्थभूतादिभिः परिवृतं प्रतिसंजिहीर्षुः ॥ अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा का
लंपराख्यमनुभूय परः स्वयंभूः ॥ ८ ॥ एवं परेत्य भगवंतमनुप्रविष्टा ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः ॥ तेनैव सा
कममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमुपयांत्यगताभिमानाः ॥ १२ ॥ अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु कृतालयं ॥ श्रुतानुभा
वं शरणं व्रज भावेन भामिनि ॥ १० ॥ आद्यः स्थिरचराणां यो वेदगर्भः सहर्षिभिः ॥ योगेश्वरैः कुमाराद्यैः सिद्धैर्योगप्रव
र्तकैः ॥ १४ ॥ भेददृष्ट्याभिमानेन निःसंगेनापि कर्मणा ॥ कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभं ॥ १५ ॥ स संसृत्य पुनः काले
कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ जाते गुणव्यतिकरे यथापूर्वं प्रजायते ॥ १६ ॥ ऐश्वर्यं पारमेष्ठ्यं च तेपि कर्मविनिर्मितं ॥ निषेव्य पु
नरायांति गुणव्यतिकरे सति ॥ १७ ॥ ये त्विहासक्तमनसः कर्मसु श्रद्धयान्विताः ॥ कुर्वंत्यप्रतिषिद्धानि नित्यान्यपि च कृ

गर्भस्तोपि गुणव्यतिकरे जाते पूर्वं यथा ब्रह्मपदाधिकृतः सन् प्रजायते न केवलं स एवैकः किंतु ऋषिभिर्मरीच्यादिभिः च
सह जन्मनि हेतुर्द्वयं भेददृष्ट्याभिमानेन कर्तृत्वादिति च यथापूर्वमिति हेतुः ॥ १८ ॥ निःसंगेनापि निष्कामेन कर्मणा किं कृत्वा प्रज
यते प्रथमपरार्धसमाप्तौ निषेव्य पश्चात् प्रलये सगुणं गुणाधिष्ठातारं प्रथमावतारं पुरुषं ॥ १९ ॥ संसृत्य प्राप्य ॥ २० ॥ तेपि
ऋषिप्रमुखाः स्वकर्मनिर्मितमैश्वर्यं निषेव्य पुनरायांति स्वसमयं यथा पूर्वं स्वाधिकारेण पुनरायांतीत्यन्वयः ॥ ५ ॥ एवं ब्रह्मणा
सकामानामपि भेददर्शनाभिमानाभ्यामावृत्तिः ततः कामात्मकर्मणां किं वक्तव्यमिति तानाह षड्भिः ये त्विहासक्तमनस इति
क्तमनसः सतः अप्रतिषिद्धानि काम्यानि नित्यानि च कर्माणि कृत्स्नानि कुर्वंति तेषामर्थत्वादस्थिताः न पंथानं पूर्वसमार्गणापि

१ प्रधाने
प्रथमं १

११०

यस्मान्नवस्तुतोजीवस्यजन्ममरणादिनस्मात्मरणात्संत्रासोनकार्यः जीवत्वेनचकार्पण्यंकार्यंसंभ्रमस्तुजीवस्यनतुसर्वथाम्र
नंसंगतिकश्चजीवितमतआह ॥५७॥ सम्यक्कायमुपतिविज्ञायनतौतितथाब्रुयात्सायाविरचितेलोकेकलेवरंमुसानिक्षिप्तत्रि
न्नामतिंमम्नाकावचरेदित्यर्थः ॥५८॥ इतिश्रीभावार्थदीपिकायामेकत्रिंशः ॥३१॥ द्वात्रिंशेसात्त्विकीधर्मेरूपगतिकदीर्घवेतलतानवि
हीनस्यतन्मुक्तवानिः ॥ तदेवंपापकर्मणांगतिमुक्ता इदानींकाम्यकर्मणोगतिमाह ॥ चतुर्भिः ॥ योगृहएवावसन्स्वा
नधर्मनदोविपदोहमाह ॥ काममर्थंचवृतानुदयानुधर्मान्निभूयः पिपर्तियजतिप्रतितिष्ठति ॥१॥ सोपिभगवदाराधनरूप
दुर्मात्पराङ्मुखःसन्श्रद्धाकृतानदेवान्पितृंश्चयजेतकिंनतदाह ॥२॥ तेषांश्रद्धयाक्रांतामतिर्यस्यपितृपार्श्वेदेवार्थंच
तस्माज्जकार्यःसंत्रासोनकार्पण्यंनसंभ्रमः ॥ बुध्वाजीवगतिंधीरोमुक्तसंगश्चरेदिह ॥५७॥ सम्यक्दर्शनयाबुद्ध्यायोग
वैराग्ययुक्तया ॥ मायाविरचितेलोकेचरेन्न्यस्यकलेवरं ॥५८॥ इतिश्रीभागवतेतृतीयेकापिलेयोपाख्यानेजीवग
तिर्नामएकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥ कपिलउवाच ॥ अथयोगृहमेधीयान्धर्मानेवावसन्गृहे ॥ काममर्थंचधर्मान्स्वान्दोग्धिभू
यःपिपर्तितान् ॥१॥ सचापिभगवद्धर्मात्काममूढःपराङ्मुखः ॥ यजतेक्रतुभिर्देवान्पितृंश्चश्रद्धयान्वितः ॥२॥ त
च्छ्रद्धयाक्रांतमतिःपितृदेवव्रतःपुमान् ॥ गत्वाचांद्रमसंलोकंसोमपाःपुनरेष्यति ॥३॥ यदाचाहीन्द्रशय्यायांशे
तेनंतासनोहरिः ॥ तदालोकालयंयांतिएतेगृहमेधिनां ॥४॥ येस्वधर्मान्नदुह्यंतिधीराःकामार्थहेतवे ॥ निःसंगान्य
स्तकर्माणःप्रशांताःशुद्धचेतसः ॥५॥ निवृत्तिधर्मनिरतानिर्ममानिरहंकृताः ॥ स्वधर्माख्येनसत्त्वेनपरिशुद्धेनचेतसा ॥६॥
सूर्यद्वारेणतेयांतिपुरुषंविश्वतोमुखं ॥ परावरेशंप्रकृतिमस्योत्पत्त्यंतभावनं ॥७॥ द्विपरार्धावसानेयःप्रलयोब्रह्मणस्तु ॥८॥
ते ॥ नित्यमोयस्यसोमपाःतत्रसोमंपीत्वेत्यर्थः ॥३॥ लोकेतिष्ठंत्यपितुप्रापन्नयाम्यातत्कालोकानामपिलयमाहप्रलयोभवे
वेदुर्मनिष्ठानांतल्लोकगमनगतिमाह त्रिभिः ॥४॥ येत्वकामाःप्रयोजनायस्वधर्मान्नदुह्यंतिनिःसंगाःपुनःसमर्पितात्मा
नीश्वरेसमर्पितानिकर्माणियैः ॥५॥ विश्वतोमुखंपरिपूर्णंपुरुषंतिलयावर्तिः सूर्यद्वारेणतेविरजाःप्रयांतियत्रामृत
स्थानःपुरुषोव्ययात्मेतिप्रकृतिरुपादानकारणंउत्पत्त्यंतभावनेनिमित्तकारणंपरमेश्वरइतिद्वयाहिरण्यगर्भोपास
कानामपिक्रमेणगतिमाह त्रिभिः ॥६॥ परस्यहिरण्यगर्भस्यपरिचितकाःपरमेश्वरस्यद्वयाहिरण्यगर्भोपासकाः

घ्रानैश्वश्च यथादिति यो योपयातिया यो विद्रूपा माया स्मरंश्च तिष्ठसमीक्षते स्त्रियं प्रमेतदेवाहं याभितिष्ठाभ्यां स्वभाव
तीपुरुषवेदा चरतीयो मम मायेत्यादि प्रदर्शितं मन्यते स्त्रीसंगतेः ॥ अंतकाले स्त्रीध्यानेन स्त्रीत्वप्राप्तो जीवः ॥ ५४ ॥ नप
यादिरूपेस्मरंज्ञानीयात् ॥ स्मरयोः लघ्वकस्यायनमनु कलनेन प्रतीयमानमपि यथा स्मरणस्यस्मृते ॥ ५४ ॥ तदेवं जी
वस्य संसृतिः प्रपंचिता तत्र च तस्य कर्मवशान् लोकांतलोकांतरमने जन्ममरणाचोक्तं नैवं शक्यते ॥ ननु व्यापकस्य
कथं लोकांतलोकांतरगमने नित्यस्य च कुथं जन्ममरणाभावान् कर्मनयैव सति जन्ममरणोच्यते नतु ज्ञानः पुनर्व्यापि
तस्य कर्मसंभव इति लोकांतरगमनं कर्मवशाद्भवतीत्याह ॥ देहेन जीवस्योपाधितया भूतेन ज्ञातेन लिंगदेहेन लोकांत
रमनुव्रजन्नविरतं कर्माणि करोतीति कर्मणामसमाप्तिरुक्ता जन्ममरणासंभवमाह ॥ ५४ ॥ जीवस्योपाधिः लिंगदेहः

योपयाति शयाने मयि योपविद्धविनिर्मिता तमीहितात्मनोस्मृतेः कृपमिवाहृतं ॥ ५५ ॥ योऽसमयेते पतिं मोहात्म
मायामस्वभावयती ॥ स्त्रीत्वं स्त्रीसंगतः प्राप्तो विज्ञाय मयगृहप्रदं ॥ ५५ ॥ नात्मानं विजानीयान्ममायं यगृहा स्मिक
देवोपयादितस्मरन्नभिगयोगाद्यनेयथा ॥ ५५ ॥ देहेन जीवभूतेन लोकाल्लोकमनुव्रजन् ॥ भुंजानएककर्माणि
करोत्यविरतं पुमान ॥ ५५ ॥ जीवस्यानुगतो देहो भूतेंद्रियमनोमयः ॥ तन्निरोधोस्य मरणमाविर्भावस्तु संभवः ॥ ५५ ॥
[illegible] यानयदृष्टयोः ॥ तदेव चक्षुषा ईदृष्टेदृष्टत्वायोग्यतानयो ॥ तमेव च तव महं मानाद्भुय
त्रिइंद्रियपत्नि ॥ ५५ ॥ ४ यथास्त्वाद्दृश्यावयवदर्शनायोग्यता यदा ॥ ८ अस्यात्मनो नुवर्तीभूतेंद्रियमनोमयः

स्थूलभूतादिविकारो देहः भोगायतनं तस्य निरोधः कार्यायोग्यता तदस्य जीवस्य मरणमुच्यते ॥ आविर्भावस्तु संभवो ॥
जन्मोच्यते एतदेव दृष्टांतेन स्पष्टयति ॥ ५५ ॥ द्रव्योपलब्धिस्थानस्य नेत्रगोलकादेः द्रव्यतायां रूपादिदर्शने कापकामला
दिदोषेणायदायोग्यता तदेव चक्षुरिंद्रियस्याप्ययोग्यता अन्ययोः स्थानवक्तृयोर्यदायोग्यतान देव दृष्टुर्जीवस्य दृ
त्वायोग्यता एवं स्थूलदेहवैकल्ये लिंगदेहस्य वैकल्यं तदेव जीवस्य मरणं शरीरादपसर्पणं न स्वतंत्र मर्त्यः ॥ ५५ ॥ क्वचिद
पतेकः श्लोकोधिकः पठ्यते तत्राय मर्थः ॥ द्रव्योपलब्धिस्थानस्य स्थूलशरीरस्य द्रव्यतायां यदायोग्यतातदैव तंत्रस्मरण
मह मानादिदमेवाहमिति यभिमानेन द्रष्टस्य स्थूलशरीरस्य दर्शनस्य स्मृतिः ॥ अतिगोलकयोः द्रष्टावयवस्य रूपादे दर्शने

द्रव्योपलब्धिस्थानस्य द्रव्योक्षायोग्यतायदा २ त्रुटिमूल ८४

श्री १०८

आकाशकोशमूलानलकायस्य तद्विगतं गर्भजातं तज्जातं यस्य २७ शोषावेपंचवर्षाणि ततः पौगंडं यौवनाद्वाकितनच्चाप्याप्यनादि३:
स्वमाहसार्धैः त्रिभिः २८ अलब्धाभीप्सितेनेन शुचार्दितः आमः अज्ञानादिद्धो दीप्तो मन्युर्यस्य सः देहेन सह देहवर्धमानेन मा
न्युना च विरोधं मानेन मन्युना च विरोधं करोति आत्मनोनाशाय नाशाय प्रमत्तप्रपंचयति २९ भूतैरारब्धे देहे असदाग्रहो हममे
ति करोति ३० तदर्थं देहार्थं येन कर्मणा बद्धो देहः अनुयाति पुनः पुनरायाति अनुवर्तते इति वा कुतः अविद्या कर्म भाति
बध्यते इति तथा ३१ यद्यसद्भिः पथिहितः सन् शिश्नोदरस्य अर्थे रमते आस्थितो पि यद्यसद्भिः सह रमते इति वा तर्हि पूर्ववत् ॥
अकामवेशोषावेपंचकोडः रवैपौगंडमेव च अलब्धाभीप्सितोऽज्ञानादिद्धमन्युः शुचार्दितः २८ सह देहेन मानेन वर्धमा
नेन मन्युना करोति विग्रहं कामी कामिष्वंताय चात्मनः २९ भूतैः पंचभिरारब्धे देहे देह्यबुधोऽसकृत् अहंममेत्य
सद्ग्राहः करोति कुमतिर्मतिं ३० तदर्थं कुरुते कर्म यद्बद्धो याति संसृतिं योऽनुयाति ददत्क्लेशमविद्याकर्मबं
धनः ३१ यद्यसद्भिः पथि पुनः शिश्नोदरकृतोद्यमैः आस्थितो रमते जंतुस्तमो विशति पूर्ववत् ३२ सत्यं शौ
चं दया मौनं बुद्धिर्ह्रीः श्रीर्यशः क्षमा शमो दमो भगश्चेति यत्संगाद्याति संक्षयं तेष्वशांतेषु मूढेषु खंडितात्मस्व
साधुषु संगं न कुर्याच्छोच्येषु योषित्क्रीडामृगेषु च ३४ न तथास्य भवेन्मोहो बंधश्चान्यप्रसंगतः योषि
त्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्संगिसंगतः ३५ प्रजापतिर्दुहितरं दृष्ट्वा तद्रूपधर्षितः रोहिद्भूतां सोऽन्वधावदृक्षरूपी ह
तत्रपः ३६ तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषु को न्वखंडितधीः पुमान् ऋषिं नारायणमृते योषिन्मय्येह मायया ३७ बलं मे
पश्य मायायाः स्त्रीमय्या जयिनो दिशां या करोति पदाक्रांतान् भ्रूविजृंभेण केवलं ३८ संगं न कुर्यात्प्रमदासु
तमो देहमाचामेत्यादि पूर्वोक्तप्रकारेण नरकं प्रविशति ३२ असत्संगं निंदति त्रिभिः ३३ खंडितात्मसु देहात्मबुद्धिषु
योषितां क्रीडामृगवदधीनेषु ३४ यथा योषित्संगिनां संगतो बंधः तथान्यप्रसंगतो न भवेत् योषित्संगात् स्या
न्न हि मतो प्रपंचयति सप्तभिः ३५ रोहिद्भूतां मृगीरूपां सतीं ऋक्षरूपो मृगरूपः निर्लज्जः सन् ३६ तेन ब्रह्मणा सृ
ष्टा ये मरीच्यादयः तैः सृष्टाः कश्यपादयः तैरपि देवमनुष्यादयः तेषु को नु पुमान् अखंडितधीः ऋ नारायणमृते मा
नाः ३७ दिशां जयिनः शूरानपि ३८ प्रतिलब्धात्मलाभोऽयेन स मत्सेवया प्रतिलब्धाः या प्रमदा निरयद्वारं वदंति योषितां

पि

अयमपराधः घस्रादिः समस्तादिः जीवः स्वदेहे शारीरकं शरीरं भवेत्स्वतुः एवं केवलं न तु पश्यत्ययं पुनर्यत्सृष्टया धिषणया
मायहं भ्रमविवेकज्ञानेनदमशरीरं इत्युपलब्धवान् ग्रामदशादिषु शरीरवान् आसं सप्तभवं तमेवं पुराणं मनादिं पुरु-
षं पूर्णं बहिर्हृदि स्फुटदिस्त्रप्रोच पक्षेप यथामी नन्वयः कथमपरोक्षतया प्रतीते चैत्यमिवाहंकारस्य द्रष्टारं चैत्यमर्थः वि-
वेकज्ञानकृतं संसारो ह्येषाम तु वदन्नीश्वसागमे वाधवसतिदुःखं ॥१९॥ हे विभो बहुदुःखवासं यथा भवति तथा गर्भे
वसन्नपि सोऽहं गर्भाद्बहिर्निर्गन्तुं निच्छामि तत्र हेतुः अंधकूपशब्देन यत्र बहिरुपयातं गतं प्राणिनं देवस्य तव मायोपसर्प-
ति प्राप्नोति यदनु यां मायामनु मिथ्यामतिः देहे जीवबुद्धिः संसृतिचक्रं च पुत्रकलत्रादिसर्वं प्राकृपसर्पति ॥२०॥ तस्मादवे

पश्यत्ययं धिषणया ननु सप्तवध्रिः शारीरकेदमशरीर्यपरः स्वदेहे । यत्सृष्टयासं तमहं पुरुषं पुराणं पश्ये बहिर्हृ-
दि च चैत्यमिव प्रतीते ॥१९॥ सोऽहं वसन्नपि विभो बहुदुःखवासं गर्भान्न निर्जिगमिषे बहिरंधकूपे । यत्रोपयातमु-
पसर्पति देवमाया । मिथ्यामतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत् ॥२०॥ तस्मादहं विगतविक्लव उद्धरिष्य आत्मानमा-
शु तमसः सुहृदात्मनैव । भूयो यथा व्यसनमेतदनेकरंध्रं मा मे भविष्यदुपसादितविष्णुपादः ॥२१॥ कपिल उ-
वाच । एवं कृतमतिर्गर्भे दशमास्यः स्तुवन्नृषिः । सद्यः क्षिपत्यवाचीनं प्रसूत्यै सूतिमारुतः ॥२२॥ तेनावसृ-
ष्टः सहसा कृत्वावाक्शिर आतुरः । विनिष्क्रामति कृच्छ्रेण निरुच्छ्वासो हतस्मृतिः ॥२३॥ पतितो भुवि विण्मूत्रे
विष्ठाभूरिव चेष्टते । रोरूयति गते ज्ञाने विपरीतां गतिं गतः ॥२४॥ परच्छंदमविदुषा पुष्यमाणो जनेन सः । अ-
नभिप्रेतमापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः ॥२५॥ शायितोऽशुचिपर्यंके जंतुः स्वेदजदूषिते । नेशः कंडूयनेंऽगानामासनो-
त्थानचेष्टने ॥२६॥ तुदंत्यामत्वचं दंशा मशका मत्कुणादयः । रुदंतं विगतज्ञानं कृमयः कृमिकं यथा ॥२७॥

वस्थितोऽपि शुश्रूषाकुलः सन् स्वसुहृदात्मना सात्त्विकरूपया बुद्ध्या एवात्मानं तमसः संसारादुद्धरिष्यामि अनेकरंध्रेनानाव-
मेवा मे व्यसनमेतद्व्यसनं दुःखं यथा भविष्यसि तथा कार्यत्वात् साधनमाह श्रीतश्चाहमुपसादितो हृदये प्रापितो
विष्णुपादो येन मया सः ॥२१॥ दशमासाः परिच्छेदकायस्येति एवं सप्तपलक्षणत्वात् कर्षिपवः सद्यः तत्क्षणमे-
वावाङ्मुखं सूतिहेतुर्मारुतः क्षिपति ॥२२॥ अवसृष्टः क्षिप्तः सन् ॥२३॥ रोरूयते रोदिति ॥२४॥ परस्य छंदमभिप्रायम-
विदुषा जनेन अनभिप्रेतं स्तन्यार्थरोदने नोदरव्यथां मत्वा निंबरसपानं उदरव्यथया रोदने स्तन्यपानमित्यादि ॥२५॥ आस

यः पंचभिर्भूतैरचितैः शरीरैः प्रयुक्ताभिच्छेव छन्नः संवृतैः ॥ यतस्तेन शरीरेण रहितो संवाः अतोयथेंद्रियगुणार्थविदात्म
कः इंद्रियाणि गुणाश्चार्थाश्च विदाभासस्तद्दात्मकः सोऽहं तेन देहैकदेशभूतेन शरीरेणाप्यविकुंठो महिमा यस्य तमवगुंठे
ति पाठेऽप्यवसन्नेरौ रवनमावृणोऽयस्य समहिमा यस्येत्यर्थः ॥ तत्र हेतुः प्रकृतिपुरुषयोः परं नियंतारं कुतः ऋषिं सर्वविद्या
शक्तिमित्यर्थः ॥ विद्याशक्तिकृतो विशेषभावः नतु ज्ञानेनायं वध्यो निवर्तिष्यते ॥ किं परमेश्वरं वदनेन तत्राह ॥ २५ ॥ यन्माया
यया नष्टस्मृतिः संसारवेदेलिपथि तदतिश्रमेण ततः कुतेन लेशानचरन्नयं जीवो महतनुग्रहे सेवेश्वरस्यानुग्रहे वि
ना पुनः कया युक्त्या लोके निजस्वरूपं प्रवृणीते सेवभजेन ॥ स्मृतिप्रसंगेन तेन प्रथाने विषयेन हि उरुगुणानि निमित्तानि
कर्माणि निबंधनानि यस्मिन्नीश्वरप्रसादं विना ज्ञानाभावात्स एव सेव्य इत्यर्थः ॥ ईश्वर एव ज्ञानद इत्युपपादयन्नाह ॥ २६ ॥ यदे

यः पंचभूतरचितै रहितः शरीरैश्छन्नोऽयथेंद्रियगुणार्थविदात्मकोऽहं ॥ तेनाविकुंठमहिमानमृषिं तमेनं वंदे परं
प्रकृतिपूरुषयोः पुमांसं ॥ २५ ॥ यन्मायया रुगुणकर्मनिबंधनेऽस्मिन् सांसारिके पथि चरंस्तदभिश्रमेण ॥ नष्टस्मृ
तिः पुनरयं प्रवृणीत लोकं युक्त्या कया महदनुग्रहमंतरेण ॥ २६ ॥ ज्ञानं यदेतददधात्कतमः स देवः त्रैकालिकं
स्थिरचरेष्वनुवर्तितांशः ॥ तं जीवकर्मपदवीमनुवर्तमानास्तापत्रयोपशमनाय वयं भजेम ॥ २७ ॥ देह्यन्तदे
हस्वविवरे जुह्वत्यखिन्नाः स्विवाग्निवत्कृपपतितान्मृग्यातमदेहः ॥ इष्टिं निता विवसितेगणायनमामासानिर्वास्यते
कृपया यो भगवान्कदा ॥ २९ ॥ येनेह धीगतिमसौ दशमास्य ईशः संग्राहितः पुरुदयेन भवाद्दृशेन स्वं नेवा

तत्त्रिकालविषये ज्ञानं ततेन विनाकतमोऽसमस्पदयानकोपि किंतु स देव ईश्वर एव ॥ अन्यः प्रकृष्टो जीवो दथावनेत्याह
ह ॥ जीवरूपीकर्मपदवीमनुवर्तमानाः ॥ वयमिति ततयतिरेकेणानकोपि समर्थ इत्यर्थः ॥ अन्यत्रापसेभवमुक्तात्तस्य स
भवमाह ॥ स्थिरेषु चरेषु वा नयोनिरूपणांशानुवर्तितः ॥ श्रेयोयेन तं भजेम सर्वज्ञः एवं विज्ञापयन्नाह ॥ २८ ॥ अयं देहे विवरे
मात्तरंदरक्ष हृदयः ॥ अस्त्विवाग्निवकूपः तस्मिन्पतितः तत्र जठराग्निना सूप्यतस्मादेहायस्य ॥ अनएव कृपणा यो यो
ऽस्य इतो विचरात ॥ विवसितेनिर्गच्छे तु मिकृत्वमासान्नवाणायमसौ कदा तु बहिर्निवासाते तत्कृतमुपकारं स्मरन्नाह
येन ह धीगतिं ज्ञानं भवाद्दृशेन निरूपमेनेत्यर्थः ॥ स्वकृतेनैव स्वयं तुष्यत ॥ अंजलिमात्रं विना तत्कृतोपकारकः प्रत्यु
पकारं कुर्यादित्यर्थः ॥ इत्यधीयामिति तस्मेनजायते नरविलवं तज्ज्ञानप्राप्तिनवानित्यत्र ॥ तदेववेलक्षणमाह ॥ ३० ॥ १७

भूतद्रोहेणाप्यहंतेन तस्मात्कलेवरं देहमिव विहितात् कशालादितं यावं नदेव पापेषु भोगपायस्य मनुष्यदेहेव पापेषु ताप
वमिपि विहायगं कृतः २ तस्य कृदेवपापेषु तापस्यामलपापु देवेनेश्वरेणाप्रापितभुक्त्वा ननु कृदेव पापेषु ता विहितम
वतवारः १९ तमसा नरकस्य पचरमपुनः स्यात् पुनः मनुष्यशरीरप्राप्तिकारणमाह २० मनुष्यदेहस्य प्राप्तिरवाक्रम
वमाणानां यूनाः शुद्धिः शाक्तं न सूकरादियोनिपर्ययतः तः सर्वाः क्रमेणात्र संप्राप्याभोगे तीर्णपापः मनुष्येषु पुनर्भवे मनुष्य
मतीमत्यः २२ इति श्रीभागवते तृतीये त्रिंशः ३० एकत्रिंशे विमिश्रस्तु पुण्यपापैः विहाय मनुष्ययोनिप्राप्तिरेव
पकः पुपद्यते मातृहिते देह कलेवरं क्रमालेन पापेषु यो भूतद्रोहेणाप्यहं ते २ देवनामादितं तस्य पाम
व लेनियं पुमान् भुक्त्वा कृदेवपापेषु पापस्य जनविमशः वातुरः ३ केवलेन तस्य धर्मात् कृदेव भरणात् सकः याति
जीवन्मुक्तामिस्त्ववरमतनमतः पट ४ प्रथत्वान्नलोकस्य यावतीर्थानि नादयः क्रमशः समनरकस्य पुन
रत्राप्येतेन पुविमे ३ इति श्रीभागवते तृतीय स्कंधे कपिलगीतायां अनेककर्मविपाको त्रिंशोध्यायः ३० श्रीमद
गवानुवाच कर्मणा दैवनेत्रेण जंतुर्देहोपपत्तये स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतः कणाश्रयः १ कलिलं त्वे
करात्रेण पंचरात्रेण बुद्बुदं दशाहेन तु कर्कंधूः पेश्यंडं वा ततः परं २ मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वंघ्र्याद्यंगविग्र
ग्रहः नखलोमास्थिचर्माणि लिंगच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः ३ चतुर्भिर्धातवः सप्त पंचभिः क्षुत्तृडुद्भवः षड्भिः
जरायुणावीतः कुक्षौ भ्राम्यति दक्षिणे ४ मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेधद्धातुरसंमते शेते विण्मूत्रयोर्गर्ते स
उपेतेयाजन्मी गतिः पुनरवाप्नुजे स्थि[illegible] देवविशेषतो दर्शयति कर्मणा पूर्वकृतेन दैवमीश्वरः तद्देवनेत्रेण सर्व
तेऽकपदस्य प्रविष्टो भवति १ कलिलं शुक्रशोणितमिश्रितं भवति बुद्बुदं तदेव लभते कर्कंधुर्वदरीफलं तत्तत्काठिन्यं
ठितपेशीमांसपिंडाकारः २ अंडं चयामि तते ३ बाह्वंघ्र्याद्यंगानां विग्रहो विभागः लिंगच्छिद्रगाणां च मेहनस्थानं ४
जरायुणा गर्भवेष्टनेनवीतः प्रावृतः ५ मातुर्जग्धं भक्षितं तत्पानाद्यैः स्वादुरसमाना धातवो यस्य जंतुस्तस्मिन्मसंभवाय
स्मिन्नपि समनंतरं विण्मूत्रयोर्गर्ते शोते मातुः कोष्ठे गर्ते गुरावाप्यायति तामसता स्पातिवध्यते सौतीष्णास्त्रिवश्चपि
मातिवहोपजायते कृमिभिः कीटानि स्त्रीणामागात्रेटरे तथा तैराप्यायितदेहस्रोतस्तर्दच्छिद्रमुपैति वेरिति ५॥

श्री भाग. टी. ८०

नचाह्नेः किमिभिः क्षोटद्भिः सौकुमार्यात्कोमलत्वेन क्षतानि सर्वाङ्गानि यस्य सः॥ ७॥ उल्बण॥ ८॥ सदैः सर्वथा गेहस्थि
ताविष्टनाधस्यमातेऽन्त्रैराणामयः॥ ८॥ भुग्नं जरायुणा भुग्नं कुटिलीभूतं पृष्ठं शिरोधरा ग्रीवा च यस्य सः॥ ९॥ दैवात्पूर्व
कर्मवशात् लब्धा स्मृतिर्येन सः दीर्घं दुरंतं मनुच्छ्वासं यथा भवति तथा तत्र स्थितः सन्॥ १०॥ सूतिवातैः भिर्वातैर्वेपितः
सोदरः समानोदरजन्मा विष्ठाविष्ठाकृमिः॥ ११॥ सप्तवध्रिः नाथमानो याचमानः उपसन्नायमानेरतिवाक्कुक्षिः देहालद
पीडितः पूर्वं गर्भवासात्तमवभूयो वधनभूताभावनो यस्य विकलया वाचा प्रार्थिता॥ ११॥ उपसन्नमवितुं इतिन्यवेद्य
हीनमामूर्तः भावनः चरणारविन्दं प्रजतो भयमादृशा रणां व्रजामि भुवि चलदिति॥ श्रीकृष्णावतारभिप्रायेणाप्रसना

कृमिभिः क्षतसर्वाङ्गः सौकुमार्यात्प्रतिक्षणं॥ मूर्छामाप्नोत्युरुक्लेशस्तत्रत्यैः क्षुधितैर्मुहुः॥ ७॥ कटुतीक्ष्णो
ष्णलवणरूक्षाम्लादिभिरुल्बणैः॥ मातृभुक्तैरुपस्पृष्टः सर्वाङ्गोत्थितवेदनः॥ ८॥ उल्बेन संवृतस्तस्मिन्नंत्रैश्च ब
हिरावृतः॥ आस्ते कृत्वा शिरः कुक्षौ भुग्नपृष्ठशिरोधरः॥ ९॥ अकल्पः स्वांगचेष्टायां शकुन्त इव पंजरे तत्र लब्ध
स्मृतिर्दैवात्कर्मजन्मशतोद्भवं॥ स्मरन् दीर्घमनुच्छ्वासं शर्म किं नाम विन्दते॥ आरभ्य सप्तमान्मासाल्ल
ब्धबोधोऽपि वेपितः॥ नैकत्रास्ते सूतिवातैर्विष्ठाभूरिव सोदरः॥ नाथमान ऋषिर्भीतः सप्तवध्रिः कृतांजलिः
स्तुवीत तं विक्लवया वाचा येनोदरेऽर्पितः॥ ११॥ जंतुरुवाच॥ तस्योपसन्नमवितुं जगदिच्छयात्तनानातनोर्भुवि
चलच्चरणारविन्दं॥ सोऽहं व्रजामि शरणं ह्यकुतोभयं मे॥ येनेदृशी गतिरदर्श्यसतोऽनुरूपा॥ १२॥ यस्त्वत्र बद्ध
इव कर्मभिरावृतात्मा॥ भूतेन्द्रियाशयमयीमवलम्ब्य मायां॥ आस्ते विशुद्धमविकारमखंडबोधमातप्यमाने

मेऽनुरूपा योग्या येन ईदृशी गतिर्दर्शिता तस्य नानातनोः कुमारस्य चरणारविन्दं व्रजामि कोऽहं तस्य विशेषः येन सत्यसे
वकर्तव्यमित्यपेक्षायां मायाद्यपर्यविनिता॥ यस्त्वात्मा तु देहभूतेन्द्रियाशयमयीं देहाकारपरिणतां मायामवलंब्य प्रियत्वकर्मभिराव
त इव इहास्ते बद्ध इव आस्ते सोऽहं त्वं तद्वत् नमामि कार्यभूतमिमपेक्षायां विशेषदर्शी नितप्यमाने हृदये
स्थितं प्रतीयमानमव्ययं विकारं तत्कृतं विशुद्धं निरुपाधितं ज्ञानं च अखंडबोधं यस्मात्तं तमपि वक्ष्यति मुहुर्वसे
गोत्रवध प्रकृतेरन्यादृशं वत्कवद्यायवर्ययोश्च विशेषप्रकारात्॥ ॥१२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री
भाग
टी
१०

परिवीतः परिवेष्टितः वाध्यमानो बध्यमानो [illegible] ॥ १ ॥ प्रस्तवीः [illegible] मतिः [illegible] पापा [illegible] दे यानीन
[illegible] पापगतिना [illegible] निरुद्ध [illegible] निर्भिन्न [illegible]
नः सन् चलतीति द्वितीयेनान्वयः ॥ २ ॥ [illegible] न निर्गत [illegible] विश्राम [illegible]
नमटकं चयस्मिन् ॥ ३ ॥ [illegible] विशेषमा [illegible] ॥ ४ ॥ [illegible] नवनीत [illegible]
पायानः परिशोषयितुं परिवीतः स्वबन्धुभिः वाध्यमानोपि न [illegible] कालपाशवशागतः ॥ [illegible]
तोस्थापूतनात्मा [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] निर्भिन्न [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] पुनरुत्थितः [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible] त्रिभिर्न [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
नाभि [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] प्रचलनं [illegible] ॥ २९ ॥ [illegible]
व ॥ [illegible] ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ २ ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ २ ॥ [illegible]

श्रीभाग० १० ॥

शोकहेतुः यद्यत्काम्यानुबन्धस्य कलत्रादिसहितस्य संबन्धीनि वस्तूनि ममत्वेनाक्रमसमुच्चयार्थः दुकारः दुर्मतिर्दर्शा
यन्तुः वेष्टपद्मयतिवत्तदेशाभिः २ नारक्यां नरकहतादिभिर्जातायां ४ निरूढमूलं कृतिमनोरथहृदयं यस्यकु
मनन्तकृतार्थाहमिति सन्नुत्थतेऽहं हन्त्यादिना पोषणाच्चिन्तयाकु राशायन्नमाह ६ प्रादितमपात्मानं दुर्याशाय यस्यक
पासतीनां पुंश्चलीनां रहसि रचितया समभाषादिरूपया मधुरभाषिणां शिशूनां आलापैश्च स्ववेवनमनन्तेऽहमते
णात्मयः ८ कूटानिवाद्याग्रादिवत्कुलधर्मायेषु दुःखतन्त्रेषु ९ येषां पोषणेनाधोयाति तन्मूलानि शेषभुगिति

यदध्रुवस्य देहस्य सानुबन्धस्य दुर्मतिः ध्रुवाणि मन्यते मोहाद्गृहक्षेत्रवसूनि च ३ जन्तुर्वै भव एतस्मिन्यां
यां योनिमनुव्रजेत् तस्यां तस्यां स लभते निर्वृतिं न विरज्यते ४ नरकस्थोऽपि देहं वै न पुमांस्त्यक्तुमिच्छति
नारक्यां निर्वृतौ सत्यां देवमायाविमोहितः ५ आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबन्धुषु निरूढमूलहृद
य आत्मानं बहु मन्यते ६ सन्दह्यमानसर्वाङ्ग एषामुद्वहनाधिना करोत्यविरतं मूढो दुरितानि दुराशयः
आक्षिप्तात्मेन्द्रियः स्त्रीणामसतीनां च मायया रहोरचितयालापैः शिशूनां कलभाषिणाम् ८ गृहेषु कू
टधर्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्द्रितः कुर्वन्दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ९ अर्थैरापादितैर्गुर्व्या हिंसयेतस्त
तश्च तान् पुष्णाति येषां पोषेण शेषभुग्यात्यधः स्वयम् १० वार्तायां लुप्यमानायामारब्धायां पुनः पुनः लोभा
भिभूतो निःसत्त्वः परार्थे कुरुते स्पृहाम् ११ कुटुम्बभरणाकल्पो मन्दभाग्यो वृथोद्यमः श्रिया विहीनः कृप
णो ध्यायञ्छ्वसिति मूढधीः १२ एवं स्वभरणाकल्पं तत्कलत्रादयस्तथा नाद्रियन्ते यथा पूर्वं कीनाशा इव गोजरम् १३
तत्राप्यजातनिर्वेदो भ्रियमाणः स्वयंभृतैः जरयोपात्तवैरूप्यो मरणाभिमुखो गृहे १४ आस्तेऽवमत्योप
न्यस्तं गृहपाल इवाहरन् आमयाव्यप्रदीप्ताग्निरल्पाहारोऽल्पचेष्टितः १५ वायुनोत्क्रमतोत्तारः कफसं

भोगार्पितमपि दुर्लभं स्वार्थः १० वार्तायां जीविकायां विनष्टायां असमर्थः परार्थे परस्वे ११ अकल्पो असमर्थः १२ पूर्वं यथा
हियेनेतत्थादरं न कुर्वन्ति कीनाशाः कृपणाः कृषीवला गोजरं वृद्धं बलीवर्दं १३ भ्रियमाणाः पोष्यमाणाः १४ अवम
त्यावज्ञाय उपन्यस्तं समीपप्रक्षिप्तं गृहपालः श्वा आहरन् भुञ्जानः आमयावी रोगी १५ उत्क्रमता ऊर्ध्वं निर्गच्छता कफ
न संरुद्धनाड्यो यस्य कासश्वासाभ्यां कृतायासो इति शाखकवीति २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कल्पांतनकः २

२४

श्री
भाग
टी
९८

अपि यत्तो यत्तफलदाता कलयतां वशीकुर्वतां २८ यथ प्रसादमीनाः ४१ दीर्घेदोपाते तिमितिमिः मुग्धदोनमः य
निपमापदात्तमाम्नहातौ ४२ मद्दालनमश्रक्रमालक हदेह लोकनेनवनु तेविषा रघुनितितिमुगाभिमानि
नोगुणानियत्नारः दैवाञ्जनादयः अस्यवि वसयन्नामदिषुवर्तते ४३ अनुयुगवानवारमित्यर्थः ज्ञातेनापित्रादिना
जनपत्रादिजननवत् आकृत्तमृत्युनेतकमपिमारयन्तकः अनादिरन्तोमध्यस्थः ४४ इतिश्रीभावार्थे

सविदधात्योपि धर्मो ह्यसौ कालः कलयतां प्रभुः नचास्य कश्चिद्दयितो न द्वेष्यो न च बान्धवः २८ आ
विशत्यप्रमत्तोसौ प्रमत्तं जनमन्तकृत् यद्भयाद्वाति वातोयं सूर्यस्तपति यद्भयात् ३९ यद्भयाद्वर्षते
देवो भगणो भाति यद्भयात् यच्छ्वसन्ति यद्भीता लता ओषधिभिः सह ४० स्वे स्वे काले भिगृह्णन्ति
पुष्पाणि च फलानि च स्रवन्ति सरितो भीता नोत्सर्पत्युदधिर्यतः ४१ अग्निरिंधे सगिरिभिः
भूर्न मज्जति यद्भयात् नभो ददाति श्वसतां पदं यन्नियमाददः ४२ लोकं स्वदेहं तनुते महान्सप्त
भिरावृतम् गुणाभिमानिनो देवाः सर्गादिष्वस्य यद्भयात् ४३ वर्तन्तेनुयुगं येषां वशएतच्चराचरम्
सोनन्तोन्तकरः कालोनादिरादिकृदव्ययः ४४ जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनान्तकं ४५ इति
श्रीभागवते ततीये एकोनत्रिंशः २९ कपिल उवाच तस्यैतस्य जनो नूनं नायं वेदोरुवि
क्रमं कालमानोपि बलिनो वायोरिव घनावलिः १ यं यमर्थमुपादत्ते दुःखेन सुखहेतवे तंतं धु
नोति भगवान्पुमान् शोचति यत्कृते २ ॥

ततीये एकोनत्रिंशः
२९ त्रिंशे तु कामकोनादिलिनाकुलचेतसां ।
कामिनां तामसी पापाद्गतिरुदीर्यते १ कालप्रभाववर्णनमुपक्रम्य वैराग्याय विचित्रकर्मकृतां सम
ति अध्यायद्वयेन प्रपञ्चयति तस्येतस्य १ बलिनः कालस्य बलिनेपाहः कालमानोपि वायोरिव
धाविक्रमपरकामरूपां कर्मविरुद्धविक्रममेवाह २ यं यमर्थमुपादत्ते दुःखेन प्रकाशेन सुखाय तं आपादयति तं तं भ
गवान्कालो धुनोति विनाशयति यत्कृते यन्निमित्तम् २ ॥ ॥ ॥ ॥ १८४

३ द्विवृत्तयो वृत्तानामपि स्मृत्नः स्तेष्वपि तथा हि महाभारते मोक्षधर्मे शुक्लवर्णे तेन स्मात्म संपातिपादपानि॰
ति पादपात्तत्तः स्मात् स्पृभृता स्तस्पर्शनीन्द्रियवृत्तिरेवात स्तेभ्यः स्पर्शविदि भ्योरसवेदिनो मन्यादयः श्रेष्ठाः पवि
टाश्च मरादयः प्राणविदः सर्पादयः २८ रूपभेदविदः काकादयः ३ भयतो दन्ता येषां ते अपदिश्य स्ततो बहुपदाः
तेभ्यश्चतुष्पादास्तेभ्यः द्विपान्मनुष्याः २९ ततस्तेषु वर्णाः ३० स ज्ञायकेनाभीमांसकः ततोपि केवलात्म प
मुक्तसङ्गसङ्गामलत्वात् आत्मनो धर्ममदोग्धा अलिप्साफलस्पृष्टः ३२ अर्पिताशेषाः क्रियाअर्थाः मत्फलानि
आत्मा देहश्च येनातरपवनिरन्तरो व्यवहितः अकर्तुः कर्तृत्वाभिमानशून्यात् ३३ जीवानां कलया परिकल्पने

तत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रसवेदिनः तेभ्यो गन्धविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो वराः २८ रूपभेदविदस्तत्र
ततश्चोभयतोदतः तेषां बहुपदाः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपात् २९ ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण
उत्तमः ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः ३० अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान्स्वकर्मकृ
त् मुक्तसङ्गस्ततो भूयानदोग्धा धर्ममात्मनः ३१ तस्मान्मय्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मा निरन्तरः म
य्यर्पितात्मनः पुंसो मयि संन्यस्तकर्मणः ३२ न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समदर्शनात् ३३ मनसै
तानि भूतानि प्रणमेद्बहुमानयन् ३४ ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ३४ भक्तियोगश्च योग
श्च मया मानव्युदीरितः ययोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं व्रजेत् ३५ एतद्भगवतो रूपं ब्रह्मणः पर
मात्मनः परं प्रधानं पुरुषं दैवं कर्मविचेष्टितम् ३६ रूपभेदास्पदं दिव्यं काल इत्यभिधीयते ३७ भूता
नां महदादीनां यतो भिन्नदृशां भयम् योऽन्तः प्रविश्य भूतानि भूतैरत्त्यखिलाश्रयः ३८ ॥ ॥ ॥ ॥

नं अन्तर्यामितया प्रविष्टः इति दृष्टान्तमर्थः ३३ भक्तियोगः पूर्वोक्तेन अष्टाङ्गयोगेन सहोपसंहरति ३५ हे मानवि
पुरुषं परमेश्वरं व्रजेत् प्राप्नुयात् जीवस्तु मम शक्तिकालस्वरूपं चाव शेनेति तदाह सार्धेन ३५ एतत्त्वं नियन्तृ यद्भ
गवतो रूपं कीदृशं प्रधानपुरुषात्मकं परं तस्मादिति विकल्पने देवः दैवं स्मिन्नभिधीयते कीदृशं रूपभेदास्पदं वस्तु
नाम स्वरूपस्य त्वमास्पदं कारणं कुतः हि कालात् गुणव्यतिकरः इति वचनात् च गुणव्यतिकरः कालः इति
दिव्यमद्भुतप्रभावः नदैवादृष्यावदस्माति ३८ महदादीनां तन्नदृष्टिं आतिनो जीवानां भयहेतुत्वमाह ३

श्री
भाग
टी
१४

मल्लिङ्गं मन्नुतिमादित्यस्पर्शनादिभिः सत्त्वेन धैर्येण असंगमेन वैराग्येण ॥१५॥ महद्धर्मणो भगवद्धर्मानुष्ठानतः पु
रुषस्याशयः चित्तं पृथक् चिन्तैव प्राप्नोति रहितः ॥१९॥ वातो रथः प्रापको यस्य स घ्राणं तस्याशयात् आवृङ्क्ते आत्मसात्करोति
विकारि समयत्नतः चित्त प्राप्नोति सर्वभूतात्मत्वं एव भातीति एवं केवलप्रतिमादिनिष्ठानि दूषयति अहं सर्वेति ॥२१॥ पूजेवं वि
डम्बनं अनुकरणं अर्चायां पूजायां विडम्बमिति वा प्रवक्तोपलाङ्घनिन्दाक्रमणाचेतसि निन्दति ॥२२॥ हित्वोपेक्ष्य
॥२२॥ द्वेषो कृतः परकाये यो क्रियया भूतग्रामावमानिनः तर्हि दकस्य तर्हि किमर्चादावर्चयेत् नेत्याह ॥२५॥ सर्वभू
मद्धिष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवन्दनैः। भूतेषु मद्भावनया सत्त्वेनासङ्गमेन च ॥१६॥ महतां बहुमानेन
दीनानामनुकम्पया। मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च ॥१७॥ आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसङ्कीर्त
नाच्च मे। आर्जवेनार्यसङ्गेन निरहङ्क्रियया तथा ॥१८॥ मद्धर्मणो गुणैरेतैः परिसंशुद्ध आशयः। पुरुषस्या
ञ्जसाभ्येति श्रुतमात्रगुणं हि माम् ॥१९॥ यथा वातरथो घ्राणमावृङ्क्ते गन्ध आशयात्। एवं योगरतं चेत आ
त्मानमविकारि यत् ॥२०॥ अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा। तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविड
म्बनम् ॥२१॥ यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम्। हित्वार्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति सः ॥२२॥ द्विष
तः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः। भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शान्तिमृच्छति ॥२३॥ अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः
क्रिययोत्पन्नयानघे। नैव तुष्येऽर्चितोऽर्चायां भूतग्रामावमानिनः ॥२४॥ अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्म
कृत्। यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम् ॥२५॥ आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्तरोदरम्। तस्य भिन्नदृ
शो मृत्युर्विदधे भयमुल्बणम् ॥२६॥ अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम्। अर्हयेद्दानमानाभ्यां मैत्र्याभि
न्नेन चक्षुषा ॥२७॥ जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे। ततः सचित्ताः प्रवरास्ततश्चेन्द्रियवृत्तयः ॥२८॥ प
तेष्ववस्थितं मां स्वहृदि यावन्न वेद तावदेव स्वकर्मकृत् कर्माविवादेन यथाशक्त्या अनेन कर्मनिष्ठायां अपि समर्थावधिरि
त्युक्तं भवति ॥२५॥ अन्तरा भेदः उदरमल्पमपि भेदरूपः यः कुरुते तस्य भेददृष्टेः यस्मादन्तरा मध्ये उदरं यत्र भीरुर्मृत्युर्ददाति तस्य
भयं विदधामि ॥२६॥ अथातः सर्वभूतेषु कृतवासं हृदि भूतानामात्मानं सन्तं यो मित्रतया अभिन्नेन चक्षुषा समदृ
ष्टिः नत्वा पिण्याद्दानमानादिना यः कर्तव्य इति वक्तुं तारतम्यमाह सार्धैः षड्भिः ॥२७॥ अजीवानां अचेतनेभ्यः
ततः तत्त्वेतरेभ्योऽपि प्राणभृतः प्राणवृत्तिमन्तः सचित्ताः ज्ञानवन्तः इन्द्रियाणां वृत्तयो येषु ॥२८॥ ॥ ॥ ॥

२२४

४ भाग०

स्मृत्वा भेदः ७ मार्गैः प्रकारैर्बहुधा भाव्यते नामेवाह स्वभावभूता ये गुणास्तेषां मार्गाणां वृत्तिभेदेन भावोभिप्रायः
फलसंकल्पभेदात् त्रिभेदं स्पष्टः ८ अभिसंधाय संकल्प्य संरम्भी भिन्नदृक् भेददर्शी यो भावं भक्तिं कु
र्यात् स त्रिविधोपि तामसः ८ पृथग्भावो भेददर्शी ९ कर्मनिर्हारं पापक्षयं परस्मिन् परमेश्वरे तदर्पणं वा कर्माप
णाभ्यव्यवसीति यष्टव्यमिति विधिसिद्धिमुद्दिश्य पृथग्भावः भेददर्शी न पूर्वोदाहृतावेतौ त्रिविधापि नव प्रत्येक
मानन्त्यं तामसादिभक्तिस्त्रयस्त्रयो भेदाः नासं च यति यो ब्रह्मैवं च श्रवणकीर्तनादयोपि नव प्रत्येक
नव नवभेदाः तदेव सगुणा भक्तिरेकाशीतिभेदा निर्गुणां तु भक्तिमेकविधैवेताम् आह द्वाभ्यां १० अविच्छिन्ना सत
ना ११ अहैतुकी फलाभिसंधानशून्या अव्यवहिता भेददर्शनरहिता च महद्गुणश्रुतिमात्रेण सर्वगुहाशये पुरुषोत्तमे
मयि ११ इति मानवर्णनं श्रुत्वा प्रतिनयपुरुषामनि । आव भाष्यवत्क्रमेणोपदीपनं लक्षणानि इति ११ श्री
भगवानुवाच भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्य
ते अभिसंधाय यो हिंसां दम्भं मात्सर्यमेव वा संरम्भी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात् स तामसः कर्मनिर्हारमु
द्दिश्य परस्मिन्वा तदर्पणं यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः ९ विषयानभिसंधाय य
श ऐश्वर्यमेव वा अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावः स राजसः मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाश
ये मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोम्बुधौ लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतं अहैतुक्य
व्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे १२ सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत दीयमानं न गृह्णन्ति विना
मत्सेवनं जनाः स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते १४ नि
ह्नि ॥ षेवितेनानिमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा क्रियायोगेन शस्तेन नातिहिंस्रेण नित्यशः भक्तानां निष्कामानां केवलं मत्सा
मनोगतिर्निर्गुणा भक्तिः सा निर्गुणा या भक्तियोगस्य लक्षणं निरूपणं यस्य लक्षणं सगुणभक्तानां निष्कामानां कृतपापकल
यनाह १३ सालोक्यं मया सहैकस्मिन् लोके वासः सार्ष्टिः समानैश्वर्यं सामीप्यं निकटवर्तित्वं सारूप्यं परमफलत्वादेक
मायुज्यं तत्रापि दीयमानमपि न गृह्णन्ति किमुतान्यत्तेन मत्सेवनं सर्वैः किमितितरां भजन्त इत्यर्थः भक्तियोगेन मत्स्वा
रूपम् एतच्च गुणातीतत्वे हेतुः प्राप्तिः परमफलमुद्दिश्य भक्त्यानुषंगिकमित्याह येन भक्तियोगेन मत्स्वरूपमात्मानिस्मन
स्तु तन्मते त्रैगुण्येपि हेतुः १४ निषेवितेन सम्यगनुष्ठितेनानिमित्तेन फलाभिसंधानरहितेन निष्कामेन ॥ १५ ॥ ॥ ॥
यद्वा तेनापूर्वकभूताया भक्तेः साधनान्याह पञ्चभिः स्वधर्मेण महीयसा प्रकारेण शस्तेन निष्कामेन
नित्यशः क्रियायोगेन पञ्चरात्राद्युक्तेन

श्री भाग. टी. १८

भूतादेः सूक्ष्मेभ्यः पृथक्कृतमस्मादपि जीवसंज्ञितात्पृथक्कालमतिमतः तथाप्रधानादपि तत्प्रवर्तको भगवान्।
पृथगिति तात्पर्यम्॥ रूपाणि तानि विवेकमुक्तानि सैकमाह॥ ४॥ भूतेषु बन्धं विधिषु तद्द्रात्मतां महाभूतात्मता धर्माः स्याप्येभ्य
यिकता सदृशैतमाह॥ ४॥ स यो निषु काष्ठेषु ज्योतिरग्निः गुणानुयुम्यान्तरीयेषु ज्योतिर्भेदान् प्रकृताटेष्टे ध यं स्वाश
स्पतीवस्यैव धृतं दैवीदेव स्याविरुत्या शक्तिपरा भाव्यते तत्स्वरूपाणावजिता स्वरूपाणावस्ताणावतिष्ठति॥ ४॥ इति
श्रीभावार्थदीपिकायां त्रिंशो॥ २८॥ एकोनत्रिंशे भक्तियोगस्य वृत्तपोच्यते कालस्य च बलं चात्र संसृतिश्च विर
भूतेन्द्रियान्तःकरणात्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात्। आत्मानं तथा पृथक्द्रष्टा भगवान्ब्रह्मसंज्ञितः॥ ४॥ सर्वभूते
षु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि। ईक्षेतानन्यभावेन भूतेष्विव तदात्मताम्॥ ४॥ स यो निषु यथा ज्योतिरेकः
नाना प्रतीयते। योनीनां गुणवैषम्यात्तथात्मा प्रकृतौ स्थितः॥ ४॥ तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं सद
दात्मिकाम्। दुर्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते॥ ४४॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे कापिलेयोपा
ख्याने साधनानुष्ठाने नामाष्टाविंशोऽध्यायः॥ २८॥ देवहूतिरुवाच। लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च। स्व मे
रूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत्पारमार्थिकम्॥ १॥ यथा सांख्येषु कथितं यन्मूलं तत्प्रचक्षते। भक्तियोगस्य मार्गं तौ
ब्रूहि विस्तरशः प्रभो॥ २॥ विरागो येन पुरुषो भगवन्सर्वतो भवेत्। आचक्ष्व जीवलोकस्य विविधा मम
संसृतीः॥ ३॥ कालस्येश्वररूपस्य परेषां च परस्य ते। स्वरूपं बत कुर्वन्ति यद्धेतोः कुशलं जनाः॥ ४॥ लोकस्य
मिथ्याभिमतेरचक्षुषश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये। श्रान्तस्य कर्मस्वनुविद्धया धिया त्वमाविरासीः
किल योगभास्करः॥ ५॥ ॥ कृपया कृत्यान्तरमनुवादपूर्वं भक्तिमार्गभेदान्पृच्छति लक्षणमिति महदादीनां यथा
सांख्येषु कथितं तत्प्रायेण लक्षणं न तत्पारमार्थिकं परस्परविभक्तमित्यर्थः॥ भक्तियोगो मूलं प्रयोजनं य
स्य तद्यन्मूलं तत्कथितं तस्य भक्तियोगस्य मार्गं प्रकारं विस्तरतो मे ब्रूहि॥ १॥ यत्र संसृतिनामाख्यानेन विरागो भवे
भवेत्॥ २॥ ईश्वररूपस्य महाप्रभवस्य तव दात्मकस्य यद्धेतोः यद्भयात् कुशलं पुण्यं कुर्वन्ति॥ ३॥ अचक्षुषः अ
त एवानात्मनि मिथ्याभूते देहादावभिमानिनः अहंकारो यस्य अतः कर्मस्वनुविद्धया सक्तया धिया अनाश्रये तमस्यावान्तरम
ये पारमाश्रिसंसारे चिरं प्रसुप्तस्य लोकस्य प्रबोधाय त्वं योगप्रकाशको भास्करः किलाविर्भूतोऽसि॥ ५॥ १८॥ १३

सोऽपि स एव पुरुषः तस्मिन्महाग्निज्वलद्रूपे वसितः अवमानेनिद्राग्रामः कथामनसोनिरूप्यावरमथाविषयभि
त्वेन सपुत्रादिशेषः तत्राप्यविद्यास्तिनतेनिदानीं प्रवेदेतः पलयोगाभ्यासकृतयेस्यर्थः नत्वेवमपि स्पुत्वेङःख
वेद्यात्मधर्मेण कृतावलोकितत्राहं देहः स्वेषां सत्वेङः स्वेषां देहेन भोक्तृत्वेन पन्तुर्वमासीतत्तदपि सति सविषयाकृ
तेकर्तृविग्रहेकार्यविधनतनामिदमेवपश्यतीत्यर्थः यतउपलब्धपरात्मस्य अपरोक्षीकृतानन्दः तस्य जीवन्मुक्ति
माहद्वाभ्यां २८ वासुदेवः तलवणाःसिद्धोऽदेहस्यापि न विपश्यति उन्नः स्वदेहः स्वेऽपि मनाङ्गस्थितमप्युत्तदेवाधि
तत्तत्संस्थानाद्रूपेतत्तत्त्वादेववद्यान्तरपुरूपेनतावानविपश्यति पुनः स्वपुग्रामः यतो देहान्तवरूपमगमनतद्देहसिद्धि
वास्तोप्यनन्तसंधानेदृष्टान्तेः वासःपरिकृतत्वकटितोऽपि विविच्छिन्नतस्थितनगनवासहितामदेनाथाप्यानपश्यतिनतुदे
य१ सोऽपि तथा च रमथामनसो निरूप्यातस्मिन्महिम्नावसितः स्वदेहः स्वेषां दे हत्वनमप्यसतिकर्तृविङःख
तं२ यांधन ... लिपन्तउपलब्धपरात्मकाय २५ देहचैनचरमेस्थितमप्युत्थितवा सिद्धो विपश्यति
प्रतोप्यगमत्स्वरूप देवादुपेत्य एवदेववद्यारूपेन वासोयथापरिकृतमदिरामदान्धः २७ देहोऽपि देव
मा॰ वशागः खलुकर्मयावत्स्वारंभकं प्रतिसमीक्षमाणः सः तमप्रपंचं समपि रूढसमाधियोगः बाधा
मुनत्भजतेप्रतिबुद्धवस्तु २८ यथापुत्राद्युपितादिदृष्ट्युर्ममः प्रतीयते प्रत्यगात्मत्वेनाभिमतादेहादि
धा१ देः पुरुषस्तथा २९ यथोल्मुकाद्विस्फुलिंगाद्धूमाद्वापि स्वसंभवात् प्रत्यगात्मत्वेनाभिमताद्देहादि
रस्यापृवृत्तिनिवृत्तिजीवकथनत्राह ३० देवपूर्वसंस्कारः तद्दर्शनगत्कृत्यावत्स्वारंभकर्मक्षितावपति
समीक्षतजीवस्यैवमास्य सेन्द्रियः नतुतर्हितस्मिन्नतः सगः स्याऽत्राह तद्देहस्याप्रदेहादित्वस्मपञ्चप्रपञ्चादि
मोहितपूर्वनभजते अहंममेतिनाभिमन्यतेप्रारूढः प्रागः समाधिपर्यन्तो योगो येन अतएवप्रतिबुद्धवस्तु
मतत्वेनमः प्रतिबोधप्रकारमाह द्वाभ्यां ३० प्रतिकेशवधाद्यात्मनेनाभिमताद्दपिपुत्राद्देहमर्त्यः पित्रादिपुरुषादे
रतत्वेनमाह ३१ यथोल्मुकादिदारुनी ... कादात्वसंभवाद्युः संभृता
हारेदेहाद्युपयावस्थानाभावपिभिदसेदृष्टानमाहद्वाभ्याम् ... विकिनाहिरिन्धनस्याप्युपभिन्नतोक्तिप्रत्यक्षकात्मरूपविसिद्धापिनदा
तेऽप्यात्मनेनापुः स्वरूपत्वेनाभिमताद्दपिप्रमतावि
तकः प्रकाशकश्चाग्निः पृथगेव ॥ ॥ ॥ ॥

तथाग्निस्तथ
ल्मुकात्।

श्री भाग. टी. १८

अशोकेन यान्यस्मृतानि तेषां मार्गं विशोधयति तेन ध्यानेन द्रोहो से सङ्ख्यानुसारं भूमिकैवं च ध्यायेत् । कथंभूतं निजमायया
मकरध्वजस्यापि संमोहनाय गृहीतं मुनिकृतेन मीना समुपकारा गम्भीराः समाहृते एकैकाङ्गमेव मोहयितुमित्यर्थः
मदहासं ध्यानमाह ३९ पूर्णमितन मुखेदमितं ध्यायेत्कीटशं ध्यानेनापि तदर्थं तथा पूर्वत्रैवैव ध्यानस्य विषयभू
तमाद्यमेवाह एवं लयाधिकया भक्त्या हृदयाभासा कृपा करुणीभूतास्तनवः सूक्ष्मा हि जापवज्रदर्शकुशलानि तेषां
पङ्क्तिः स्फुरति यस्मिन्हृदयाकाशावस्थितस्य ज्ञानस्य विमलः पूर्णः संस्थाभक्त्या तस्मिन्नेवार्पितमनाः सन्नपृथक्त
स्तिनिरीक्षेतकृपेन कैवल्याधिपत्येन विज्ञानलयेदिगर्थः समाधिमाह ४० निर्बीजः सबीजश्चेति योगो द्विविधः त
त्र निर्बीजयोगो यतस्ततो निस्पृहतिमनश्चञ्चलमस्थिरं ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेदिति गीतोक्तमार्गेणा क्रि
यमाणोऽपि दुर्लभः समाधिः सबीजस्तु सुकरः तत्र हि परमानन्दमूर्तौ ध्यायमानेन यत्नेन तत्रैव चित्तोपरमो भवति यदुक्तं
ध्यानायनं प्रहसितं बहुलाधरोष्ठभासारुणायिततनुद्विजकुन्दपङ्क्ति ॥ ध्यायेत्स्वदेहकुहरेऽवसितस्य विष्णोर्भ
क्त्याऽऽर्द्रयार्पितमना न पृथग्दिदृक्षेत् ४१ एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः
प्रमोदात् । औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते ४२ मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विष
यं विरक्तं निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथार्चिः । आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृ
त्तगुणप्रवाहः ॥ इति ध्यानस्य फलमाह एवमिति भगवति प्रतिलब्धभावः प्राप्तप्रेमा भक्त्या द्रवद्धृदयः उत्पुलकः हर्षेण सम्यक्प्रमोदा
त् औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तच्चापि चित्तं पुनः स्थापयितुं भक्त्याभावेन हरिस्पर्शमात्रा
दुद्भूतानि पुलकानि यस्यासौ उत्पुलकः प्रेमाश्रुकालया च मुहुरर्द्यमानः सन्नात्मनिमज्जमानः तद्ग्रहणार्थं भगवतो ग्रहणा
र्थे चित्तमत्स्यबन्धनाय बडिशमिव सोऽपि ध्यायत्येव हि तेनेति ततः प्राणीवस्थितलब्धयत्नो भवतीत्यर्थः ४३ यर्हि ह्येवं निर्विष
यं भवति अत एव मुक्ताश्रयं धारणाश्रयं विना प्राप्तयोग्यस्थानात् समभवाननयत्पूर्वं च स्थूलादिविषयः स्थानत एवेति विष
रक्ति परमानन्दे भवतां निर्वाणं लयमृच्छति वृत्तिरूपतां परित्यज्य ब्रह्माकारतां प्राप्नोति मनस्तदा सः पुरुषः यथार्चिर्निर्वाण
या प्रत्यविषयाणां ज्योतीरूपाणां पतितानां स्वबन्धनात् सदा पातपारमयवधानं ध्यानं यत्र प्रविभागशून्यमेकमद्वितीयमा
त्मानमनुपश्यतीति ततो तेजः प्रतिनिवृत्तो गुणानां प्रवाहो देहादिरूपाधिर्यस्य सन्नच स्वतोऽस्ति न एव पुनः संसरति

१८

ऋषभस्य श्रेष्ठस्य महाविभूतेः॥ महाबलस्याः प्रभिवांशस्यानेवलः केटवृमननिजर्गाकर्णभूतेकेटकोस्तभम
निर्याभूषणाणोर्थभृतः तस्याधिकंभूषणाणामर्थः पुष्योजनुयस्यकौस्तुभमणिमेवसवयमलङ्कर्वंतमिमर्थः पुंसास्मै
णोदृष्टिं च मनोनयनानिर्वृतिमादधानमिव भयोर्विशेषणो ॥ १८ निर्गितानिलबलिकुलानि वाकुवलयान्यगदा
निचेषा परिचितानालोकपालाङ्गपृष्टे शाखानाविवृकनमत्व मृतेनोयस्यकरमवोकृदेहाजनस्मामिव ॥ ११ ॥ प्रयानयोप
भटायेनकाममेवशशाणिनिशक्रकर्दमलनदृयालिमाप्रमस्यकटमालामृणालवस्मातः मफृतनालावृहूपसाणिरो
पज्ञहानाहिंतायेतस्यासजीवस्यतत्र तद्रमेवैमवे प्रालानमस्यजगतोनिलपुमगणामल विभातिकोस्तुभम
क्वोपिवा मऋषभस्य महाविभूतेः ॥ पुष्पामनोनयननिर्वृतिमादधान कुटेवकौस्तुभमणोरपि भूषणार्थं
ऊर्ध्वमन्मथविलतोवनमकेतनस्य ॥ १८ ॥ बाहू समटरागिरिः परिवर्तनेन निर्गीतमज्जाकुवलयानि लोक
३५ पालान साचितनयेद्द सासनानासमस्वतेजः ॥ सावित्रनकरमवोकृदेहाजनस्म ॥ ११ ॥ कोमाटकीभयावबाटपि
तमस्वनेनाटयायमातिमदशाणितानकर्दमेन मालामफलवृणालिरोपतणचैनमतत्रममलमोणमर्थ
केटः ॥ भूमानकपितधियेहगृहीतमूर्तेः ॥ सवितयुगवृतीवटयायविटः ॥ यदिस्फुरन्मकरकुंडलव
ल्लितेनविघोतितामलकपोलमूदारनासं ॥ २० ॥ यक्षैः निकरमलिभिः परिसेव्यमानं ॥ मृत्यास्यपांकु
बितता दिलकुंतलवृदद्दह ॥ मीनद्वयाप्रयुमपिलिपद्धृ वृत्रे ॥ ध्यायेमनोमयमतद्दितमत्सलस्ड ॥ तस्य
वृक्षोद्भुसयिकंकृपयातियोरतापत्रयापशामनायनिरस्यमहतोः ॥ स्मितमिमितानुगुणानविपुलप्रसा
दृष्ध्यायेच्चिरं विपुलभावनयागुहायां ॥ हासंहरेरवननाखिललोकतीव्रशोकाश्रु सागरविशोषणा
तिरुदारं ॥ २१ ॥ भूतेषुभक्तपितानुकंपया धीसंस्थापृहीतामूर्तिर्यतनसस्करोतीर्धमकरंडंडः
लेनयोपवेशितनपवृलनेनविपयतिपोक्रमलोर्थाविमलत ॥ २१ ॥ स्वयाभ्यास्याभ्यालिभिः परिसेव्यमानमीनद्व
याप्रयुवतीनिकेतनपद्मपर्यिलिपङ्कृतेते तनध्यायमत्रकृतसेरलीनामपिटप: नेत्रद्वयेनमीनद्वयमतिद्दष्ट
प्रञ्जरवत्रयस्मिनत्तनपमचलकलेबेयरिमनमोमयमनस्केत्रिभुवन ॥ २ ॥ कृपयाएकमित्यर्थः प्रतिम्या
निसह्टेपुर्यंक्रियमस्मिनेतानगुणानविपुलः प्रसन्नायस्मिनगुहायाहर्टि ॥ २२ ॥ प्रवननाखिललोका: तेषांती

श्री
भक्ता
टी
८८

समयवावितयेनपाटके गेवात्मकानि वज्रादीनि लोकनानि तैरायेयुक्ते ३ नागामारक्तात्रविलमतेनावाः वृषा
वकवालमुद्रलयस्य नमाज्योत्स्नाभिराहनामहन्ताधान्ताः टयाधकारोयेनपतच्च सर्वमुपाटेयविषाणां ध्याय
नैवोच्यतेकिंवा २ ॥ यस्यशोचेन तालने नीतिः सनाथाः सविस्मृतवरायागगायायाउटकेननीयेन मसारवनारकेन मूर्ध्ना
धिकृतनशिवोपिशिवाभूत ॥ यस्याधिकलावेप्राप्यमर्णाः ध्यातुमनर्नामयः शामलशालः पायपर्वतः नमो मतोरस्ति
भवज्रमिवधृत ॥ यन्नामोमलशाले निमसह सलाकनरूपवजूयननतः २ विमोनावृद्य तमूरयसमनवाद्यपाव
लस्यविधातवैलाः ॥ जनन्यालयस्य सलालितस्पर्शोवातर्यां ॥ सेमद्वितमसारनेमिवज्रनेनायतिमगवक्तोनि

कृष्ण
संवितयेद्गायनचरणा ॥ विदेवज्रं भुनमुवोकहलोकनाथं ॥ ३ नगवक्रविलमनवेवृक्षवालज्ये ॥ का
मिराहतमहद्ध टयाधकारो ॥ ४ ॥ यङ्को ॥ वनिः सनमुविसवबाटकेन ॥ तिष्ठिनमूर्ध्नि धिकृतन शिवः शिवोभू ॥ ३ यार्म
न ॥ ध्यातमनः शामलशालनि सहवज्र ध्याये विरभगावतचरणा ॥ विद ॥ ५ ॥ नानुहृतलल लोचनेन ॥ म
ललनाविलसमस्तवीटनयाविधातः ॥ जवीनिधायकृपलवाविधायलला लित हदि विभपभवन्
कृष्णात ॥ ६ ॥ जनूमपाणा भुजगराजयिशोभमो नाभी ॥ जोनिर्यानिसिकाजसमायमासो ॥ यालविपीतवम्या
समिवतेमान ॥ कांचीकलापपरिरंभनिनवविब ॥ ७ ॥ नाभिहृदभुवनकोशगुहोदरस्य यमालमयानि
धिमा ॥ निखिललोकपद्म ॥ मूर्तं हरिन्मा ॥ वृषतनयारमुष्म ॥ ध्यायेत हृदयविशाटहासमपूर्वमारमन् ॥ ८ ॥

हरिकुर्यात ॥ ३ ॥ सपर्णा ॥ सभजयोकं पयोः अधिपयिज्जनमोवलसनिधीशापायो ॥ सनमिकाकुहमवुनामावा
सममानोध्यायविभाकलकलवमानधृतीता वेवासः तस्मिनवर्तमानोयः कांचीकलापः तनपरिरंभासस्पर्शविभ
तैयस्यतहिमोः मितेबविबिवे हदि कुर्यान ॥ इति पूर्वेणावानयः ॥ ५ ॥ प्रयुक्तेहरेः नाभिहृदं ध्यायेत् कथंभूतं भुवनानां
कोशस्य समुदायस्य गुहा यित्था नयहरं तवेस्थिते यत्र नाभिहृदे मानमयानिः धूलमा ॥ शिवम ॥ धिन्नमाखिललोकं
लकपद्मवृक्षं सुस्थितं तथा हरिन्मां ॥ वृषामरकतमणी ॥ अमाविवर्धसमानयोः हृदयं धायन ॥ विशटहासमपूर्वं

॥ ३ ॥ ॥ २८ ॥

ध्मातं संतप्तमित्यर्थः लोहं सुवर्णादि यथा मलं त्यजति तथा मनो विरजं स्यात् अतः केवलेन स्याद्धि निभावः प्राणायामादीनां पृथ
मार्थोद्धारमाह १० दोषान् पित्तश्लेष्मादीन् संसर्गान् विषयसंगान् अनीश्वरान् रागादीन् बाधकानाह मनः स्थिरीक
रणे धारणा स्थिरस्य वृत्तिसंहति ध्याने वृत्तिनिगमय्य समाधिरिति भेदः ११ समाहिते स्थिरे जाते काष्ठां कलां मूर्ति
मित्यर्थः स्वनासाग्रावलोकनेन यस्य पतनाद्विक्षेपयोः परिहाराय अयं ह्येकमाह सप्तभिः १२ प्रसन्नेति वदनाम्भोजं यस्य तं
पद्मगर्भवदरुणे ईक्षणे यस्य नीलोत्पलदलवत् श्यामं १३ लसत्पंकजकिंजल्कवत् पीतं कौ
शेयवासो यस्य भ्राजन् कौस्तुभेन आमुक्ता कन्धरा यस्य १४ मत्तद्विरेफाणां कला मधुरध्वनिर्यस्यां तया आमं परार्ध्या।

मनोऽचिरात्स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः वाय्वग्निभ्यां यथा लोहं ध्मातं त्यजति वै मलं १० प्राणायामैर्दहेद्दो
षान्धारणाभिश्च किल्बिषान् प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ११ यदा मनः स्वं विरजं योगे गे२
न सुसमाहितं काष्ठां भगवतो ध्यायेत्स्वनासाग्रावलोकनः १२ प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भारुणेक्षणं नीलो
त्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरं १३ लसत्पङ्कजकिञ्जल्कपीतकौशेयवाससं श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौ
स्तुभामुक्तकन्धरं १४ मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया परार्ध्यहारवलयकिरीटाङ्गदनूपुरं १५ काञ्ची
गुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयाम्भोजविष्टरं दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्धनं १६ अपीच्यदर्शनं शश्वत्सर्वलोक
नमस्कृतं सन्तं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरं १७ कीर्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करं ध्याये
द्देवं समग्राङ्गं यावन्न च्यवते मनः १८ स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयं प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेच्छुद्ध
भावेन चेतसा १९ तस्मिँल्लब्धपदं चित्तं सर्वावयवसंस्थितं विलक्ष्यैकत्र संयुञ्ज्यादङ्गे भगवतो मुनिः २० ॥

ममूलानि हारादीनि यस्य १५ काञ्चीगुणेनोल्लसती श्रोणिर्यस्य भक्तानां हृदयाम्भोजं विष्टरमासनं यस्य भक्तानां मनो नयनानि च व
र्धयति हर्षयति १६ अपीच्यं अतिसुन्दरं भक्तो विषयदर्शनं यस्य कैशोरे वयसि संस्थितं भृत्यानामनुग्रहे कातरं व्य
ग्रं १७ कीर्तन्यं कीर्तनार्हं तीर्थं यशो यस्य पुण्यश्लोकानां बल्यादीनां यशस्करं समग्राण्यङ्गानि यस्मिन् न च्यवते ना
पयाति न पतति १८ प्रेक्षणीयमीहितं लीला यस्य तं देवं समग्रध्यानमुक्त्वा एकैकावयवध्यानमाह १९ तस्मिन् लब्ध
पदं स्थितिं प्राप्य चित्तं विलक्ष्य एकत्र एकस्मिन्नङ्गे संयुञ्ज्यात् तत्र पदादिक्रमेणाह त्रयोदशभिः

श्री॰ भाग॰ टी॰ १०० अन्यैश्च व्रतदानादिभिः पथिभिरुपायैरासनादीनि प्रपंचयति शुचाविति यावत्समाप्ति ७ आसनं कुशाजिन
चैलोत्तरं प्रतिष्ठाप्य स्वस्तिकासनेन वा समभ्यसेत प्राणायाममिति शेषः ऊरुजंघे समादाय पादाग्रे जानुमध्यगे
योगिनो यदवस्थानं स्वस्तिकं तद्विदुर्बुधाः बाह्यवायोर्नासया प्रवेशनं पूरकः प्रवेशितस्य तस्यावरोधः कुंभकः पूरित

एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्पथं बुद्ध्या युंजीत शनकैः
जितप्राणो ह्यतंद्रितः ७ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनं त
स्मिन्स्वस्ति समासीन ऋजुकायः समभ्यसेत् ८ प्राणस्य शोधयेन्
मार्गं पूरकुंभकरेचकैः प्रतिकूलेन वा चित्तं यथा स्थिरमचं
कं चलं ९ २

स्य बहिः निःसारणं रेचकः प्रतिकूलेन रेचककुंभकपूरकैः यद्वा इडया पूर्य पिंगलया रेचनं पिंगल
या पूर्य इडया रेचनमित्येवं प्रतिकूलेन वायो हृत्पूर्वं स्थिरं सत्पुनरपि चंचलं यथा न भवति तथा शो
धयेत ९ २ ॥ वाम १००

सबीजस्य । स्यालंबनस्याप्रसन्नेसन् । तत्रयमनियमानाह । त्रिभिव्रतस्हयाधिकैः ॥१॥२॥ ग्राम्यःस्त्रैवर्गिकधर्मः
तस्मान्निवृत्तिः । मितंचतन्मेध्यंशुद्धंच तस्मादनंतत्रामितंनाम । द्वौभागौपूरयेदन्नैस्तोयेनैकंप्रपूरयेत् । मारुत
स्यप्रचारार्थंचतुर्थमवशेषयेदितिस्मृतिः । प्रसिद्धंविविक्तं । विजनंदेशंमनिबाधंतस्यस्थानस्यसेवनं ॥३॥ याव

म्प

श्रीभगवानुवाच । योगस्यलक्षणंवक्ष्येसबीजस्यनृपात्मजे । मनोयेनैवविधिनाप्रसन्नंयातिसत्प
थं ॥१॥ स्वधर्माचरणंशक्त्याविधर्माच्चनिवर्तनं । दैवाल्लब्धेनसंतोषआत्मविच्चरणार्चनं । ग्राम्यध
र्मनिवृत्तिश्चमोक्षधर्मेरतिस्तथा । मितमेध्यादनंशश्वद्विविक्तक्षेमसेवनं । अहिंसासत्यमस्तेयंया
वदर्थपरिग्रहः । ब्रह्मचर्यंतपःशौचंस्वाध्यायःपुरुषार्चनं ॥४॥ मौनंसदासनजयःस्थैर्यंप्राण
जयःशनैः । प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणांविषयान्मनसाहृदि ॥५॥ स्वधिष्ण्यानामेकदेशेमनसाप्राण
धारणं । वैकुंठलीलाभिध्यानंसमाधानंतथात्मनः ॥६॥ ॥

तार्थः । प्रयोजनंतावन्मात्रस्यपरिग्रहः । आसनादीन्यंगान्याह । त्रिभिः ॥४॥ सततआसनजयेनस्थैर्यंस्वधि
ष्ण्यानांप्राणस्थानानां । मूलाधारादीनांमध्येएकस्मिन्देशे । मनसासहप्राणधारणं । आत्मनोमनसःसं
माधानमात्माकारता ॥६॥ ॥ राम ॥

सत्त्वग्रहणमात्रेणैव छिन्नाः संशया मिथ्याज्ञानानि यस्य लिंगाद्विनिर्गमे लिंगशरीरनाशो मम निष्ठा सर्वोः २९ त
दा तु अणिमादिसिद्धयः अंतरायरूपा भवंति तास्तु योगेनोपचितात्मसत्त्वहारनयोगादमोहेत्वर्यस्मा
त्तास्तु यदा सिद्धस्य चेतोनविज्ञते अवहेमातः अथ तदा अंतमतिक्रांतायेहं सा लता सेवं यनीयत्व यस्यागा

हे
प्राप्तो तीहेज सामीरः स्वहूपगछिन्नसंशयः यत्कृत्वानति
वर्तते योगी लिंगाविनिर्गमे २९ यदा तु योगोपचितात्म
चेतो मायास्वसिद्धस्य विषज्जतेंव अनन्यहेतुष्वथमेग
तिःस्या दात्मंतिकी यत्र न मृत्युहासः ३० इति श्री भा
गवते महापुराणेद्वतीय स्कंधे समविंशोऽध्यायः २२

तो मत्योत्तासोनभवति विषजेत्तु सिद्धपिमायावशीकृत इति मत्यो हासो न वै भवतीत्यर्थः इति श्री भाव
र्थेद्वतीय समविंशः २२ अष्टाविंशतेनोष्टांगयोगन ध्यानशोभिना सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं स्वरूपज्ञानमीर्या
ते भक्तिसंतप्तः प्रोच्यसांख्यमांख्येयविज्ञते अथादैवलवेयोगमष्टांगकपिलो मुनिः २८ ॥

दह्यमानानि भूयमानानि रोहितानि भवन्ति ॥ एवं यस्मात्पुनरुद्भवो नास्तीत्याह ॥ २२ ॥ अभुक्तो भोगो यस्या नियमाः सदा दृष्टदोषा यस्याः अत एव परिमुक्ता ॥ सतीश्वरस्यापवर्तेऽस्याः स्वमहिम्नि स्थितस्य स्थाने देशान्तस्या विवेकाव स्थायामनर्थहेतुरपि विवेकान्निरन्तरेन भवतीति दृष्टान्तमाह ॥ २३ ॥ प्रसवायः स्वमोवहुनर्थान्विभर्ति

ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येणाबलीयसा । तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना ॥ २२ ॥ प्रकृतिः पु-
रुषस्येह दह्यमानात्वहर्निशं । तिरोभवित्री शनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः ॥ २३ ॥ अभुक्तभोगापरिमु-
क्ता दृष्टदोषा च नित्यशः । नेश्वरस्याप्रमेयस्य स्वमहिम्नि स्थितस्य च ॥ २४ ॥ यथा स्यात्प्रतिबुद्धस्य
प्रसवाय बह्वनर्थभूत । स एव प्रतिबुद्धस्य न वैमोहाय कल्पते ॥ २५ ॥ एवं विदिततत्त्वस्य प्रकृतिर्म-
यि मानसं । युञ्जतो नापकुरुते तथा लाभाय कस्यचित् ॥ २६ ॥ यदैवमध्यात्मरतः कालेन बहु-
जन्मना । सर्वत्र ज्ञानवैराग्यभावनात्मनुलितः ॥ २७ ॥ स मुक्तः प्रतिबुद्धार्थो मत्प्रसादेन भूय-
सा । निःश्रेयसं स्वसंस्थानं कैवल्याख्यं मदाश्रयं ॥ २८ ॥

युक्तात्प्रबुद्धस्य संस्कारवशेन स्फुरन्नपि ॥ २५ ॥ उपसंहरति त्रिभिः ॥ २६ ॥ बहूनि जन्मानि यस्मिन्काले २७ प्र-
तिबुद्धार्थो विदितात्मतत्त्वः ॥ कैवल्याख्यं स्वस्थानं देहादिव्यतिरिक्तं स्वरूपं मदाश्रयं निःश्रेयसं निर-
तिशयानंदं ॥ २९ ॥ २ ॥

श्री॰
भाग॰
टी॰
५८

येगुणाश्रयो यस्य सः तेषु प्रकृतेर्गुणेषु सत्सु पुरुषस्य कैवल्यं कथमत एव क्वचिन्निवृत्तप्रायस्यापि सं
सारभयस्य पुनरुद्भवो दृश्यते इत्याह क्वचिदिति २० न प्रकृतिसंबंधमात्रं बंधहेतुः किंतु गुणेष्वा

अकर्तुः कर्मबंधोयं पुरुषस्य यदाश्रयः ॥ गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं
तेष्वतः कथं ॥ १९ ॥ क्वचित्तत्वावमर्शेन निवृत्तं भयमुल्बणं ॥ अ
निवृत्तनिमित्तत्वात्पुनः प्रत्यवतिष्ठते ॥ २० ॥ श्रीभगवा
नुवाच ॥ अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्म
ना ॥ तीव्रया मयि भक्त्या
च श्रुतसंभृतया चिरं ॥ २१ ॥
गा
म

तदासक्तिः तन्निवृत्तौ सत्यां मोक्षो घटते क्वचित्तदुद्भवस्तु साधनवैकल्यादित्यभिप्रेत्य साधनातिशयेक
पायपयन्विहरति त्रिभिः निमित्तं फलं तदनिमित्तं प्रवर्तकं यस्मिन् निष्कामेण स्वधर्मेण अमलात्मनानि
र्मलेन मनसा श्रुतेन कथाश्रवणेन संभृतया पुष्टया २१ ताम

५८

सर्वभूतत्वेन सविकल्पतया स्फुटं प्रतीतः । सुषुप्तौ तु भूतादेरहंकारविषयस्य लीनत्वात् न हि विषयेष्वहंकारेण ष्टेस
तिरस्कृतमनष्टोपि । स्वैर्वात्मानेन नष्टवन्मन्यते यः । श्रमस्य नाशो श्रमस्य नष्टत्वस्य नैव दृष्टांतः । नष्टवित्तो यथा आ
तुरो विशेषो नष्टवद्भवतीत्यर्थः । ननु सुषुप्तौ न किंचिदनुभूयते । नैवं । सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति
विशेषज्ञानं विना केवलस्यात्मनः प्रतिसंधानादित्याह । एवमिति । ५५ । ननु प्रतिसंधाने साहंकारस्य प्रती
तिः कथं निरहंक्रियत्वं तत्राह । साहंकारस्य प्रतीतिः कथं निरहंक्रियत्वं तत्राह साहंकारस्य द्रव्यस्य कार्यक

मन्यमानस्तदात्मानमनष्टो नष्टवन्मृषा । नष्टेऽहंकरणे द्रष्टा नष्टवित्त इवातुरः । एवं प्रत्यवमृश्यासा
वात्मानं प्रतिपद्यते । साहंकारस्य द्रव्यस्य योऽवस्थानमनुग्रहः ॥ ५६ ॥ देवहूतिरुवाच । पुरुषं प्रकृ
तिर्ब्रह्मन्न विमुंचति कर्हिचित । अन्योन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वादनयोः प्रभो ॥ ५७ ॥ यथा गंधस्य भूमे
श्च न भावो व्यतिरेकतः । अपां रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च ॥ ५८ ॥

वतां संघातनस्यानुग्रहः प्रकाशनमवस्थानं च । द्रव्यविशेषणात् तथाऽहंकारोपि द्रष्टृत्वाच्च तद्द्रष्टात्मा न व्यति
रिक्तः तस्मादात्मनि अन्वयः भक्तिविभक्तिभ्यां समत्वपि विवेके प्रकृतिपुरुषयोः परस्परसंगाभावात्क
थं मुक्तिरिति । प्रकृतिपुरुषमिति चतुर्भिः ॥ ५८ ॥ व्यतिरेकाभावमात्रे दृष्टांतः ॥ ९ ॥ यथा व्यतिरेकतो भा
वः सतो नास्ति । गंधस्य कदाचिदप्यदर्शनात् । दृष्टांतो तं आयामिति बुद्धेः प्रकृतेः पुरुषस्य च परस्य
च । ततः किमत आह ५८ ॥ राम

श्री॰ भा॰टी॰ ३० जलेस्थित आभासः सूर्यप्रतिबिंबो यदा गृहांतर्वर्तिभित्तौ स्फुरति । यदा गृहकोणस्थितैः पुरुषैर्भित्त्यादौ स्थले स्थि
तेन स्वाभासेन सूर्यप्रतिबिंबेन यथा पृथक् जलस्थ आभासो दृश्यते लक्ष्यते । तथा गगनस्थस्य गृहमध्यप्रतिबि
बायोगात् । वार्यंतनाशात् । यथा वे सूर्यः । यथा च जलस्थेन दिविस्थः सूर्यो लक्ष्यते ॥ २ ॥ एवंभूतेंद्रियमनो
भिरवच्छिन्नैः स्वाभासैरात्मप्रतिबिंबैः त्रिगुणो हंकारः मनोवृत्तिरूप आभासो यस्मिन् तेन दृष्टा लक्षितः ॥ ३

यथा जलस्थ आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते । स्वाभासेन यथा सूर्यो जलस्थेन दिवि
स्थितः ॥ १२ ॥ एवं त्रिवृदहंकारो भूतेंद्रियमनोमयैः । स्वाभासैर्लक्षितोऽनेन सदाभा
श्लो॰ सेन सत्यदृक् ॥ १३ ॥ भूतसूक्ष्मेंद्रियमनोबुद्ध्यादिष्विह निद्रया ॥ लीनेष्व
सति यस्तत्र विनिद्रो निरहंक्रियः ॥ १४ ॥ रामायनमः ॥

हंकारस्याभासं विना विषयाभासानुपपत्तेः । अनेन चाहंकारेण सदाभासवता सत्यदृक् परमार्थतत्त्वस्मिदृप
आत्मा लक्ष्यत इत्यर्थः । इदानीं सुषुप्तिसाक्षित्वेन शुद्धात्मप्रतिपत्तिमनुभवतो दर्शयति त्रिभिः । भूतादिषु
असति । असत्त्वेन । अव्याकृते निद्रालीनेषु सत्सु यस्तत्र तदा विनिद्रो निरहंक्रियः ॥ १३ ॥ ननु आत्मानं प्र
तिपद्यते । इति तृतीयेनान्वयः ॥ १४ ॥ ननु यदि तदा विनिद्रः साक्षी तर्हि जाग्रत्स्वप्नयोरिव स्फुटः किं
नावभासते तत्राह ॥ १५ ॥ २ ॥ ३०

असदाद्यहं अहंममतो प्रकृतेःपुरुषस्यच दृष्टान्तत्वेयेनतेनज्ञानेन ९ निष्कृष्टानिबुद्ध्यावस्थानानि ज्ञा
ग्रदादीनियस्यसः अतएवदूरीभूतमत्यदर्शनियस्य आत्मनाअहंकारावच्छिन्नेन आत्मानंस्वरूपमुपलभ्य
एकस्यैवावच्छेदानवच्छेदाभ्यांकारककर्मत्वेदृष्टान्तमाह चन्द्रमावत्रवेवच्छिन्नेनाकेणागगनस्थमर्कमिवर

यात्रवंयेनदेहेस्मिन्नकार्यत्वमसदाद्यहं ज्ञानेनदृष्टान्तत्वेनप्रकृतेःपुरुष
स्यच ९ निष्कृष्टबुद्ध्यवस्थानोदूरीभूतात्मदर्शनिः उपलभ्या
त्मनात्मानंचत्वमेवा र्कमात्मस्थक ८ शुक्तिलिंग
सदाभासंत्वमतिप्रतिपद्यते सतोवंत्रुमम
चन्द्रः सर्वात्मस्थनमद्वयं २१ ॥

मार्कस्थक स्वस्वात्मानेपश्यन् ८ शुक्तिलिंगानिरूपाधिकं असतिमिथ्याभूतेअहंकारे सदाभासं॥
सद्रूपेणाभासमानंत्रुमश्नोति स्वस्वजीवस्वरूपाद्विशेषमाह सतःकारणस्यप्रधानस्यवेदुमविद्या
नै असतःकार्यस्य चन्द्रविश्वकाशक सर्वप्रकार्यकारणोत्र अनुस्यने अद्वय परिशेषमपि अहं
कारोपिहितेनस्वस्वरूपप्रतिपत्ति सदृष्टान्तमाह ११ ॥२

श्री· भाग· टी· ५८ अभिनिविष्टः सन् प्रकृतिसंगकृतैः सदसन्मिश्रयोनिषु देवतिर्यङ्नरादिषु संसारपदवीं प्राप्नोति ३ ननु तर्हि
अवास्तवत्वात्संसृतेः किमिति निवृत्तिप्रयासेन तत्राह यतो विषयध्यानमनर्थहेतुः अतो मनो नियंतव्यमि
त्याह असतामिंद्रियाणां पथि विषयमार्गे तीव्रेण दृढेन विरक्त्या च तीव्रया ५ भक्तिविरक्त्योस्तीव्रत्वैका

तेन संसारपदवीमवशोभ्येत्यनिर्वृतः प्रासंगिकैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु ३ अर्थे ह्यवि
द्यमानेपि संसृतिर्न निवर्तते ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेनर्थागमो यथा ४ अत एव शनैश्चित्तं प्रस
क्तमसतां पथि भक्तियोगेन तीव्रेण विरक्त्या च नयेद्वशं ५ यमादिभिर्योगपथैरभ्यसन् श्रद्धया
न्वितः मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च ६ सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसंगतः ब्रह्म
चर्येण मौनेन स्वधर्मेण बलीयसा ७ यदृच्छयोपलब्धेन संतुष्टो मितभुङ् मुनिः विविक्तश
रणः शांतो मैत्रः करुण आत्मवान् ८ ॥

धनानि वर्णयन् ज्ञानेन मोक्षप्रकारमाह: षड्भिः यमादिभिर्योगमार्गैश्चित्तमभ्यसन् पुनःपुनः एका
ग्रीकुर्वन् आत्मानमुपलभ्य सर्वानुस्यूतमद्वयं परमात्मानं प्रतिपद्यत इति षड्भिरन्वयः सत्येन निष्कपटे
न भावेन प्रेम्णा ६ अप्रसंगतः प्रसंगाभावेन बलीयसा ईश्वरार्पितेन ७ विविक्तशरणः एकांतवासी ५८

विराड्देहस्य वास्तिदेहं दृष्टान्तेन दर्शयति । सांख्यानुकथनस्य प्रयोजनमाह । यथेति द्वाभ्यां । प्रथमं श्रीपरमे
श्वरे भक्तिः ततो ऽन्यत्र विरक्तिः ततो योगप्रवृत्ता धीः एकाग्रचित्तं ततो यत् ज्ञानं तेन प्रत्यगात्मानं देहस्थं ।
स्थितात्मनि कार्यकारणसंघाते विविच्य चिंतयेत् ७३ । इति श्रीभागवते तृतीये षड्विंशः २६ सप्तविंशे

चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा विराट्तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत ७१ यथा प्रसुप्तं पु
रुषं प्राणेन्द्रियमनोधियः प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा ७२ । तमस्मिन्प्रत्यगात्मानं
धिया योगप्रवृत्तया भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिंतयेत् ॥ ७३ ॥ इति श्रीभागवते तृ
तीयस्कंधे षड्विंशोऽध्यायः २६ श्रीभगवानुवाच प्रकृतिस्थोपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्गुणैः
अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाज्जलार्कवत् १ स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते अहं
क्रियाविमूढात्मा कर्तास्मीत्यभिमन्यते २ ॥

ततः सम्यग्ज्ञानसाधनयोगात् । तु प्रकृतेर्विवेकेन मोक्षो भवतीति निरूप्यते विवेकज्ञानेन मोक्षमुपपादयितुं
शुद्धस्यैव पुरुषस्य पूर्वोक्तिप्रकृत्यविवेकतः संसारमनुस्मारयति । प्रकृतिस्थोपीति त्रिभिः देहस्थोपिना
ज्यते न लिप्यते गुणैः सुखदुःखादिभिः निर्गुणत्वादकर्तृत्वे ततो विकारित्वं तस्मात् ॥ १ ॥ ॥

श्री
भाग
तृ
६५

आदित्यो नेत्रेण बोधः ५६ ५७ स्वयाद्दिन्द्रः हरिर्विर्त्तिः ५८ आमूर्त्तजातं ५९ बुद्ध्यादिभिरुक्त हृदयमेषामधिष्ठानं गिरां

निर्बिभेद विराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः ततओषधयश्चासं शिश्नं निर्बिभिदे ततः ५६ रेतस्तस्मा
दाप आसन्निरभिद्यत वै गुदं गुदादपानोपानाच्च मृत्युर्लोकभयंकरः ५७ हस्तौ च निरभिद्येतां बलं
ताभ्यां ततः स्वराट् पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः ५८ नाड्योस्य निरभिद्यन्त ताभ्यो लो
हितमाभृतं नद्यस्ततः समभवन्नुदरं निरभिद्यत ५९ क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभू
त् अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितं ६० मनसश्चन्द्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरांपतिः अहंकार
स स्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत् एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापने शकन् पुनराविविशुः खानि
तमुत्थापयितुं क्रमात् वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्तदा विराट् ॥ घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्
तदा विराट् अक्षिणी चक्षुषादित्यो नोदतिष्ठत् श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोदति त्वचं रोमभिरोषध्यो
नोदति ६४ रेतसा शिश्नमापस्तु नोदति गुदं मृत्युरपानेन नोदति ६५ हस्ताविन्द्रो
बलेनैव नोदति विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत् ६६ नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्तदा क्षु
त्तृड्भ्यामुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत् हृदयं मनसा चन्द्रो नोदतिष्ठत् ६७ बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदति
ष्ठत्तदा विराट् रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्तदा विराट् ६९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पतिर्बला ६० चैत्यः हेतवः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वं विवेक्तुं सर्वेषां पुनः प्रवेशमाह नवभिः ६१ ॥ ७० ॥
॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ॥ २ ॥ ॥

६५

भगवतो रूपमिति पुरुषादेभेदाभिप्रायेण। तस्मिन्नध्यात्मादिविभागमाह नवभिः ५२ तस्याय(?)दोदा
सीन्यविहायनमाविष्याधिष्ठाय नहास्याभोदेवस्याविकिट ५३ वाणास(?)हस्भवन्। प्राविशन्नाभेः

एतदेरविशेषात्मकमहद्धेर्यमानैः ते याधिभिः परिवृतं प्रथा
नेनाहृतैर्विहि ५४ यत्र लोकवितानेयि रूपं भगवतो हरे हिरण्म
याण्डकोशादुत्थाय सलिलेशयात् ५५ तमाविश्य महादेवो
बहुधा निर्बिभेद खं निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततो भवत्
मापाक्षिः रुषोनामेघ्राणं तो नाणपतयो रुणाक्षापरभिद्येता
मक्षिणी चक्षुरेतयोः तस्मात्सूर्यो व्यभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः
५५ ॥ ॥ ॥

निरभिद्यत्वचा प्राणेन्द्रोतः स्पृतः सत नासानपतयो नासिकयोरभवद्धिमनुग्रगः ५४ घ्राणाद्दन्ततन्त्वा
वस्थप्राणात्त इतिविशेषाणि सर्वेद्विपस्यापि रूपमाभिद्येतां यन्तुविद्यतामिति पयतस्पप्रेक्षपवार्थः ततो

५५॥

नभसो गुणविशेषः शब्दः स यस्यार्थो विषयः गुणविशेषत्वात् आनुपूर्व्येण दर्शयति परस्येति ४६-४७ परस्य
कारणस्य धर्मः शब्दादिः परस्मिन् कार्ये वाय्वादौ कारणान्वयात् दृश्यते अतो भावानामाकाशादीनां वि
शेषा गुणाः सर्वेऽपि शब्दादिः भूमावेवोपलक्ष्यन्ते नान्यत्र जलादिषु एकैकन्यूनत्वेन सर्वेः ॥

नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते । वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत्स्पर्शनं विदुः ४७ तेजोगु
णविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते । अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः ४८ भूमेर्गुणवि
शेषोऽर्थो यस्य स घ्राण उच्यते । परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयात् ४९ अतो विशे
षो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यते ५० एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै । कालकर्मगुणो
पेतो जगदादिरुपाविशत् । ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् । उत्थितं पुरुषो यस्मा
दुदतिष्ठदसौ विराट् ॥ ५१ ॥ ॥

काशेन्यान्वयाभावादेकत्वेति एवं कारणोत्पत्तिमुक्त्वा कार्योत्पत्तिमाह ५० एतान्यसंहत्य मिलित्वा
यदास्थितानि तदा ईश्वरः प्राविशत् समेतानि चेति आधारभिप्रायेण एवं चान्येषामपि वि
वक्षितमेव ५१ अनुविद्धेभ्यः क्षुभितेभ्यः यस्मादण्डात् असौ विराट् पुरुषः उदतिष्ठत् ५१ ॥ ॥

लोटनमार्द्दीकरणं पिण्डनेमृदादेः पिण्डीकरणं तन्मितिः तमित्यानं प्राणो जीवनं आलोकयः प्रकाश इति श्रुतेः
मध्याप्यनं दैलाम्बनिवर्तनं उदनं घटकरणमदनमिति पाठे स्पष्टार्थः भूयस्त कृपादावुद्दनस्यापि
नः पुनः कुत्रतम धातु गन्धप्राप्तीति गन्धगुणः ४४ करोभोक्तिरुक्तोयः यथा नादीनां हिंग्वादिभेदा
रागोपि निगन्धिः दुर्गन्धिः सौरभ्यकर्पूरादि पीतः पानत्वादिः उग्रोलशुनादि संसर्गिणो बुध्यामवयवा

लोटने पिण्डनेत्तत्तिः प्राणनाप्यायनोदहनं तापापनोदो भूयस्त
सम्भवान्दनायगन्धिमाः ४१ तुल्यप्रकृतिकृत्वादिभ्यो देवतो
दिताः गन्धमात्रमभूतस्मान्प्रवृत्तिगुणस्तत्वोधर्माः ४४ करे
स्रो०मा४ भूतनिसर्गस्यगातो वर्ण्णादिभिः पृथक्कृ तन्मात्रयवदेषूष्मा
धर्मको विभिद्यते ४५ मानवनेत्यानां ... ॥
... सर्व्व... गुणाः इह पृथिवी ... ४६ ॥ ॥

नावेषम्याद्यपर्वे विभिद्यते मूर्गन्धस्तपर्शः ४५ बलनगोभावनं प्रतिमादिरूपेणसाकरतापादने
जलादिविलक्षणतया नेरपेक्ष्य स्थितिः धारणा जलाद्याधारत्वं सत्तामाकाशादीनां विशेषणा
पर्व्विकेन सर्वेषां समानां प्राणिनां ... प्रत्यादीनां उद्देशः परिणामविशेषैः प्रकटी
करणं श्रोत्रादीनां ... इति पञ्चभिः ४८ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री भाग. टी. ४३

द्रव्याकृतित्वं द्रव्यस्याकारसमर्पकत्वं गुणता द्रव्यस्योपसर्जनत्वेन प्रतीतिः शान्तस्य स्वर्णत्वेनैव प्रती-
तिः यथा प्रभामंडलद्रव्यस्य स्पर्शादेरपि स्वात्मत्वेनैव प्रतीतिः रूपस्य तु नैवमिति तस्यापि विशेषकः व्यक्ति-
संस्थात्वं द्रव्यस्य यथा संस्थानं निवेशः तेन संस्थापकस्य द्रव्योपरिणामत्वेन या प्रतीतिरित्यर्थः तेजस्त्वं तेज-

मूलं

वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं दैवेरितादभूत् समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षू रूपोपलंभनं ३५ द्रव्या-
कृतित्वं गुणता व्यक्तिसंस्थात्वमेव च तेजस्त्वं तेजसः साध्वि रूपमात्रस्य वृत्तयः ३६ द्योतनं
पचनं पानमदनं हिममर्दनं तेजसो वृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव च ३७ रूपमात्रा-
द्विकुर्वाणात्तेजसो दैवचोदितात् रसमात्रमभूत्तस्मादंभो जिह्वा रसग्रहः ३८ कषायो म-
धुरस्तिक्तः कट्वम्ल इति नैकधा भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते ३९ ॥ ॥

स्त्वमसाधारणत्वं ३६ द्योतनं प्रकाशनं पचनं तंडुलादेः दग्धवत्तद्वत् प्रशान्तायतिपासा वनह्रायेण ।
पानमदनं च ३७ जिह्वा रसनेन्द्रियं रसो गृह्यतेऽनयेति रसग्रहा रसग्रहः ततो भवतीति शेषः ३८ क-
षायादिभेदत्वमेकोपि द्रव्यः भौतिकानां संसर्गिद्रव्याणां परिणामेन मधुरादिरूपेण नैकधा भिद्यते स

४३

छिद्रदानम् अवकाशदानं बहिरन्तः अवकाशदानम् आत्मनः प्राणादीनां धि... यया
हि छिद्ररूपेण भूतकार्यम् अवलक्षणं वृत्तिलक्षणम् इत्यनन्तरं चापि यदेकेन श्लोकेन तन्मात्रमहाभूत
लोकस्थितिः द्वितीयेन तन्मात्रलक्षणं तृतीयेन महाभूतलक्षणम् इति संक्षेपः १४ आकाशानन्तकस्पर्शस्य
संग्रहः सम्यक् ग्रहणं यस्य तन्नियतलिङ्गनाना यदा स्पर्शस्य संगृहीयते भवतीति शेषः शब्दतन्मात्र

भूतानां छिद्रदानत्वं बहिरन्तरमेव च । प्राणादि... नभसो वृत्तिलक्षणम् ।
नभसः शब्दतन्मात्रात् कालेनाविकुर्वतः । स्पर्शो भवति वायुः ... स्पर्शस्य च
संग्रहः ... मेव च । ... स्पर्शस्य स्पर्शनं तन्मात्रेण
भवतः १८ चालनं ... सर्वेन्द्रियाणाम् ... लक्षणम् १७ ॥

इत्यादि तन्मात्रासमसो ... यथार्थमते १५ स्पर्शानं स्वरूपलक्षणम् इति स्पर्शः ... वायोस्त
न्मात्रेण १८ चालनं ... प्राणिसंयोगः ... गन्धवतो ...
ति ... स्पर्शानुप्रति ... प्रति ... सर्वेन्द्रियाणाम् ... लक्षणम्
संज्ञाकार्याणाम् इति लक्षणम् इति भावः ... करणम् २ ॥ ॥

श्री भाग. टी. ४२

तेजसानिति तेजसाहंकारः ज्ञानानीति ज्ञानेन्द्रियाणां वैकारिकत्वशंकानिवृत्त्यर्थमेवकारः द्विविधा सर्गोपीन्द्रि-
याणां तेजसत्वे वैसम्यः तत्र हेतुः प्राणस्येति द्वियमान प्राणस्य क्रियाशक्तिः बुद्धेश्च विज्ञानशक्तिस्तत्र
तः प्राणस्य तेजसानामित्यर्थः त. बलक्रियाशक्तिमत्तामिन्द्रियाणां तैजसत्वं तथा बुद्धेस्तैजसानां तदीयज्ञान
शक्तिमत्तामपीन्द्रियाणां तैजसानामित्यर्थः तन्मात्रोत्पत्तिमेवं क्रमात्कार्याणि महाभूतोत्पत्तिं लक्षणानि वा

तैजसानीन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागशः। प्राणस्य हि क्रियाशक्ति
र्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ॥ ३१ ॥ तामसाच्च विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात्। श
ब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं तु शब्दगम् ॥ ३२ ॥ अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लि
ङ्गत्वमेव च। तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो विदुः ॥ ३३ ॥

द्रव्यांशिः ३१ श्रोत्रं तु शब्दग्राह्यमित्यादिभिर्विषयेभ्यश्च तन्मात्रत्वं धर्मान्तरं कथ्यते तत्तृप्तिः श्रोत्रे वा [illegible]
न वा शब्दस्य [illegible] प्राप्नोतीति यावत् शब्दस्य लक्षणमाह ३२ अर्थाश्रयत्वमर्थबोधकत्वं द्रष्टुर्लिङ्गत्वं [illegible]
[illegible] तन्मात्रत्वं शब्दस्य लक्षणमित्यन्वयः ३३ ॥

संकल्पः चिंतनं विकल्पा[स्त]द्विशेषः चिंतनेन मनसः संकल्पविकल्पाभ्यां कामसंभवो वर्तते इति कार्यस्योक्तिः ॥ ल
क्षणान्तरेणामनस्य पृथक्त्वमुक्तं न्यानि ॥ न रूपसंकल्पादिकार्यतया भावात् ॥ उपास्यव्यूहरूपेणापि कुत्स्योक्तिः ॥ २७ ॥ शार
कालीनं नीलोत्पलश्यामं श्वासस्थानैः ॥ समाराध्यं वशीकर्तुं योग्यं द्रष्टुं हि ज्ञात् ॥ बुद्धेः स्वरूपं पूर्वकलक्षणमाह द्र
व्या ॥ २८ ॥ हे सति द्रव्यस्फुरणं विज्ञानमिति विज्ञस्य स्वरूपं अर्थमुक्तं ॥ इंद्रियाणामनुग्रह इति सविकल्पं तामेह ॥ षी

वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत ॥ यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्तते
कामसंभवः ॥ २७ ॥ यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरं ॥ शारदेंदी
वरश्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः ॥ २८ ॥ तैजसात्तु विकुर्वाणाद्बुद्धितत्त्व
मभूत्सति ॥ द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिंद्रियाणामनुग्रहः ॥ २९ ॥ संशयोथ
विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च ॥ स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृ
थक् ॥ ३० ॥

काणामधीश्वर इति तदुक्तं तन्निर्विकल्पकज्ञाने द्रव्यस्फुरणस्यैव प्रपंच ॥ २९ ॥ संशयादिः विपर्यासो मि
थ्याज्ञानं निश्चयः प्रमाणज्ञानं स्वापो निद्रा प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय इति
पातंजलोक्तेः इंद्रियाणां वृत्तिनिमाह ॥ ३० ॥
रामायनमः ॥ ॥

श्री
भाग
टी
५१

सर्वात्मकः प्रसिद्धत्वमाह स्वच्छं शान्तमिति रागादिरहितं भगवतः वटमुपलब्धिस्थानं मन एव वासुदेवाख्य
मित्याहुः अध्यात्मं अधिभूतरूपेणोत्तस्यैव महत्त्वमिति क्षेत्रज्ञ अध्यात्मरूपेणोचित्तमिति रूपस्यरूपेणावा
सुदेव इति अधिष्ठातृत्वेन स्वचेतत्तः एवमहंकारस्य संकर्षणरूपस्य रुद्रोऽधिष्ठाता मनसोऽनिरुद्धरूपस्य चं
द्रोऽधिष्ठाता पृथगुपास्यत्वेनाधिष्ठानेति ज्ञातव्यं २० स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति लक्षणं वि
क्षेपरहितं यथापां प्रकृतिः पयः पानरागादिरहितत्वं स्वापकाभूतं सर्वात्म प्रकृतावस्थायां स्वच्छतावानमत्व

यत्तत्सत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदं यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकं २१ स्वच्छत्वम
विकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथापां प्रकृतिः पयः २२ महत्तत्त्वाद्विकुर्वा
णाद्भगवद्वीर्यसम्भवात् क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधः समपद्यत २३ वैकारिकस्तैजसश्च ता
मसश्च यतो भवः मनसश्चेन्द्रियाणां च भूतानां महतामपि २४ सहस्रशिरसं साक्षाद्यमनन्तं
प्रचक्षते सङ्कर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयं २५ कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणं
शान्तघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहङ्कृतेः २६॥ ३॥

दित्यर्थः अहंकारस्योत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह चतुर्भिः २२ क्रियाशक्तिर्यस्य स क्रियाशक्तिः वै
विध्यमाह २३ तस्य कार्यमाह यतो यस्मात् मनआदीनां भव उत्पत्तिः तमेव उपास्यमाह २५ क
र्तृत्वं देवतारूपेण करणत्वमिन्द्रियरूपेण कार्यत्वं भूतरूपेण शान्तत्वादिकं च त्रिगुणत्वरूपेण
मनस उत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह द्वाभ्याम् २६॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अंतः सर्वप्राणिनां यः पुरुषरूपेण नियंतृत्वेन त्वपसेतिसमन्यक् तद्विकाररहितएवानुस्यूतो वर्तते वहिश्च का
लरूपेण भयावहत्वेन यद्वा यः पुरुष इति प्रसिद्धः सकालः पृथग्विशेषकः एकेन पुरुषस्य प्रभावं कालमाहुः
प्रभावस्य वलवत्त्वात् एतदिति पुरुषस्यैव कालत्वे हेतुः प्रकृतिरिति उभयथापि वह्न्यपाधेरंतः अंतर्निति पोषसमा
मे तदेव प्रकृतेः चतुर्विंशतिभेदाः जीवेश्वरयोरैक्यविवक्षया षड्विंशतिर्भवति इदानीं तत्त्वानामुत्पत्तिं पूर्व

अंतः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो वहिः समन्वेत्येष सत्त्वानां भगवानात्ममायया १८ ॥
दैवात्क्षुभितधर्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् आधत्त वीर्यं सासूत महत्तत्त्वं हिर
ण्मयं १९ विश्वमात्मगतं व्यंजन् कूटस्थो जगदंकुरः स्वतेजसापिबत्तीव्र
मात्मप्रस्वापनं तमः २० ॥ ॥ ॥

केवलत्वाभ्यामाह ॥ एतावान्महत्वेऽपि ततः प्राकृतेन रूपेण विभक्तस्योत्पत्तिं सूत्रकृत्त्वमाह दैवादिति दैवाज्जी
वादृष्टात् क्षुभिता धर्मा गुणाः यस्यां योनौ अभिव्यक्तिस्थाने प्रकृतौ वीर्यं चिच्छक्तिं सा प्रकृतिर्महत्तत्त्वमसूत स
हितः स्वरूपमाह हिरण्मयं प्रकाशबहुलं १९ विश्वमहंकारादिप्रपंचमात्मगतं स्वस्मिन् सूक्ष्मरूपेणाभि
व्यंजन् तमोऽपिबत् कूटस्थो लयविक्षेपशून्यः आत्मानं प्रस्वापयतीति तथाभूतं पूर्वप्रलये यत्
सर्वं तत् प्रकृतौ विलापयामास तदर्थः प्रसंगात्तस्य तमोऽपहारकत्वमाह २० ॥

श्री
भाग
टी
४

तत्रप्रकृतिंलक्षयति तत्प्रधानंतदेवप्रकृतिंप्राहुः किंतत्यत्सतोविशेषमस्य स्वप्रत्ययमसामान्यावस्थाद्
वचनात् विशेषवत् विशेषाणांमहदादिकार्याणामाश्रयः तर्हिकिंचलनत्रिगुणंसत्वादिगुणत्रयमोहः त्रयोगु
णाः अनेनसत्वादीनांसाम्यावस्थागुणानांदोषस्त किमहंतत्वादिनं अव्यक्तमप्रकाश्यमहदादेःकार्यमितिभावः किंका
लादिनसदसदात्मकंकार्यकारणरूपं किंजीवः प्रकृतिंनित्यप्रधानमित्यर्थः ॥ अवयवानांनानालक्षणा
वक्ष्यमाणानिगणयतिपंचभिरिति द्वाभ्यां ब्रह्मतत्त्वंदशभिःसंख्यातंचतुर्विंशतिसंख्यानांचतुर्विंशतिपर्यायनामिनांगणं
प्राधानिकंप्रधानकार्यात्मकंतत्त्वंविदुः ॥ पंचद्विरूपाणिमहाभूतानितन्मात्राणि तावन्तिपंचैव

श्रीभगवानुवाच यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तंनित्यंसदसदात्मकं प्रधानंप्रकृतिंप्राहुरविशेषंविशेष
वत् ॥ पंचभिःपंचभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा एतच्चतुर्विंशतिकंगणंप्राधानिकंविदुः ॥ ११
महाभूतानिपंचैवभूरापोग्निर्मरुन्नभः तन्मात्राणिचतावन्तिगंधादीनिमतानिमे ॥ १२ इंद्रियाणि
दशश्रोत्रंत्वग्दृग्रसननासिकाः वाक्करौचरणौमेढ्रंपायुर्दशमउच्यते १३ मनोबुद्धिरहंकारः
॥ चित्तमित्यंतरात्मकं चतुर्धालक्ष्यतेभेदोवृत्त्यालक्षणरूपया १४ एतावानेवसंख्यातोब्रह्मणः
॥ सगुणस्यह सन्निवेशोमयाप्रोक्तोयःकालःपंचविंशकः १५ प्रभावंपौरुषंप्राहुःकालमेके
यतोभयम् अहंकारविमूढस्यकर्तुःप्रकृतिमीयुषः १६ अहंतेगुणानांसाम्यमनिविशेषस्यमा

संकल्पविकल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः अंतःकरणमनः कारणलक्षणास्थरूपयाविवेकोदिक
याममेत्याकृतिः संकल्पः बुद्धेर्वृत्तिर्निश्चयः अहंकारस्याभिमान यावान्मयाप्रोक्तः एतावानेवसंख्यातःगणि
तः तत्त्वैः कालस्तत्त्वप्राप्तिमाह यःकालःसपंचविंशकः प्रकृतेरेवावस्थाविशेषःस्यादर्थः यत्त्वायः
प्रकृतेःपुरुषस्यस्वरूपत्वेनकालःपंचविंशकः ॥ एकेतेषांमतेपुरुषस्यैश्वर्यप्रभावंप्रभावलक्षणंविक्रम
कालमाहुः तमेवकालंस्वरूपलक्षयति यतोभयंभवति कस्यप्रकृतिमीयुषःप्राप्तः अनएवदेहआत्माभि

तस्याः लीलामात्रं गुणो त्रिविधिति ज्ञानेन गृह्यते प्राकृतो तीतिज्ञानगृहे तथा तथा च फलितः [illegible] कालो हि
कृत्स्नस्य कार्यस्य प्रजाजनयतीसरूपा प्रजातात्कोन्नयमाता गुणाः नेरहा गुणभुक्तभोक्ता [illegible] सः प्रतम्
हृदयात्मानं स्मृतवान १ परमाभिधानप्रकृतिप्रणामः प्रसन्नित्रयधर्मा त्रिभाता प्रणामः प्रथमं प्रणामः तेन
प्रकृतेर्गुणाः कर्मसु क्रियमाणानि कर्तृत्वमात्मनि मन्यते २ नोहितकर्तृत्वमनन्तमेव स्वपुरुषस्यमा
त्मिन नाटकतेवमनः कर्मभिर्बन्धः [illegible] सवतत्त्वकर्मवन्धकर्तृत्वमात्मनः [illegible] नित्यात्मनः मु
क्तात्मकस्वरूपमतिनेत्रन्मभूस्यवादः प्रकृत्यविवेककर्तृत्वमनन्तत्वं भवतीत्यर्थः ३ मन्यते तस्य मात्मा

गुणात्रिविधिज्ञानतीसरूपाः प्रकृतिप्रजाः त्रिलोकात्मसमुद्भवः नेहितानगृह्य ४ परं परमात्मा
धानेनकर्तृत्वप्रकृतेः पुमान कर्मसु क्रियमाणानि गुणाः आत्मनि मन्यते ५ नटस्य सत्ता
बंधः पारतंत्र्यवतत्कृतमन्यवत्कर्तृत्वमापन्नानि गुणानिवृत्तानि ६ कार्यकारणकर्तृत्वकार
णाप्रकृतिविद्वः आत्मनेवाह प्रकृतेः पुरुषस्य प्रकृतेः परं ७ एवहृतिकवाच प्रकृतेः पुरुषस्य
पिवलहेतोः पुरुषस्य मम बुद्धिकारणयोगस्य समत्वपदात्मकं ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

धिकरणेपरं पूर्वकर्तृत्वादिप्रतीतेः तत्रैव नटस्योक्तियतो नेत्यादि कार्यशरीरकारणानीन्द्रियकर्मेन्द्रियाः
वा तत्रत्यापतौ पुरुषस्य प्रकृतिकारणाविद्वः कूटस्थस्य स्वतो विकाराभावात् प्रकृतिपरिणामभूत
देहादिकार्य कृतमेवकर्तृत्वादिकमित्यर्थः आत्मनः पुरुषकारणाविद्वदिनस्ययभावः यस्य [illegible]
णानमेव कर्तृत्वादिकं कृतवत् तथापि विकारस्य जन्यत्वमानत्वादुपाधिप्राधान्यमिति ८ एवं समानाना
पुरुषं नह तत्प्रकृतिश्च तावदानी जगत्कारणमीश्वरं तत्प्रकृतिचप्रकृतिं प्रकृतिविति प्रथमविषयस्य
त्वमसत्स्थूलसूक्ष्मं च कार्यं यदात्मकं तयोः प्रकृतिपुरुषयोः ९ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री
भा.
टी.
८५

ननु मुक्तियामत्तामादेव नतन मलदत्तानामात नमेव विदित्वातिमृत्युमेतीति श्रुतेः अतआह ज्ञानमिति
मामदर्शनरूपं ज्ञानं प्रतपव हृदयग्रन्थिभेदेन महेकारनिवर्तकं प्रकृतिवियोगो विः [illegible] मोक्षः
निः अथ मत्पृथग्ज्ञानायपद्दु: नतेवराप्राप्तिनमलदत्तानात्वविविक्तात्म ज्ञानभवतीतिभावः २ ननु
कमलद्वयति अनादित्वमिति आत्मैवपकृषः पृविपृवि [illegible] तेति कोमायालापुरुषकं प्रति [illegible] मतेनः [illegible]
निरपलीलाकपकं आवर्तयति अनादित्विति सपुथप्रकृतिसह्मामिति तथा [illegible] मादन्मदनुग
लब्धिनमायाकार्यतः तदुपलब्धः महदादितत्त्वकार्यप्रकृति विरूपमरूपवेतित्रिगुणानादितातकारण।
बुद्ध्यादिहेतुमन प्रकृतिरहेतुमतानितियदृष्प सांसारिकपमत्यावर्तयति प्रकृतेः परः प्रमोमगः ज्ञाना

ज्ञानेनिः श्रेयसार्थायपुरुषस्यात्मदर्शने यदात्तुर्वीयनमेहृदयग्रन्थिभेदनं २ प्रमादिश्वालया
पुरुषातिगुणाः प्रकृतेः परः प्रमामामायज्योतिविशुद्धनमनविते ३ सपथप्रकृतिमूल्या
देहीगुणामयविभुः यद्गुवैयोपगानामभ्युपगतलीलया ४ ॥ ॥

दिगुणावद्धेवारयतिर्गुणः ज्ञानेनतस्यस्वरूपमेव मीनामकायभिमतज्ञानेनिषयवेषापति स्वयंज्यो
तिर्नेनेवप्रभाकाशाभिमतेज्ञानाधारं भतेनस्फुरणामपिसिद्धं ३ प्रत्यावतानिरक्त स्वयंज्योतिष्ट्वेनः
विसंश्लमममविनप्रकाशातेनृतिशोषः यतेववहूविभिः पुरुषस्यप्रकृतेः परत्वमपिसिद्धं ३ अथ वरा
त्रिवेणगुणात्रिभेदेनप्रकृतिद्विविधानताववरापरका सोऽलीलापरिविद्याविद्योपाधिका सव मायया
गमया [illegible] जीवंप्रापरूपणाद्विविधः मनुष्यः प्रकृत्याविवेकेनमलवतिसजीवः यस्तप्रकृतिवशी
कृविभ [illegible] विकनाति सपरमेश्वरः पार्वीरादिकार्यतिमिकारी [illegible] जीवः कारणोपाधिरीश्वरः सर्वेपा
राक्षीमा [illegible] लीलायकृत्यादितः नतप्रकृत्याविवेकेनजीवस्यसंसारप्रकारमाह सपथस्यतिरत्नाभिः मूल्या

८५ मत्वाक्षरी [illegible]

रभयायिनं लोकद्वयगामिनं आत्मानं सोपाधिकमात्मानमनु ये पुत्रकलत्रादयः ये पश्वादयो रायः ३९ सर्वा-
नपरिग्रहान्कृत्वा संन्यासात् अतिपारये अतितारयामि ४० [illegible] ४१ स
[illegible] भगवता विना सर्वभूतानामात्मनः [illegible]
तेवान् ४१ [illegible] सूर्यस्तपति [illegible] भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति
पञ्चम इति ४२ मद्भजनादेव [illegible] इति [illegible] प्रमाणादिति ज्ञानेति [illegible] एतावानिति ४३ मय्यर्पि

इमं लोकं तथैवामुमात्मानमुभयायिनं । आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो गृहाः ३९ विसृज्य स
र्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतोमुखं । भजन्त्यनन्यया भक्त्या तान्मृत्योरतिपारये ४० नान्यत्र मद्भगवतः
प्रधानपुरुषेश्वरात् । आत्मनः सर्वभूतानां भयं तीव्रं निवर्तते ४१ मद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति
मद्भयात् । वर्षतीन्द्रो दहत्यग्निर्मृत्युश्चरति मद्भयात् ४२ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः
क्षेमाय पादमूलं मे प्रविशन्त्यकुतोभयं ४३ एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसां निःश्रेयसोदयः तीव्रेण भक्ति
योगेन मनो मय्यर्पितं स्थिरं ४४ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे पञ्चविंशः २५ श्रीभगवानुवाच अ
थ ते संप्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक् यद्विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः १ ॥ ॥ ॥

तेन मनः स्थिरं भवतीति यत् एतावानेव ४४ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये पञ्चविंशः २५ षड्विं-
शे प्रकृत्यास्तु विवेकाय पञ्चविंशतेः संख्यानं सर्वभावानां जन्मलक्षणं च वदता १ [illegible]
[illegible] माहात्म्यं तदध्यात्मप्राधान्येन [illegible] वदति [illegible]
[illegible] इदानीं [illegible] अथेति १ ॥

प्रहसितानि वक्त्राण्यरुणानि लोचनानि येषु तैर्मद्रूपैः साकं सह लपंति तं प्रश्नमेष्यया न भयमात्रं [illegible] अधिकमिति भा
वः ३५ आत्मानमेव मम वपुः प्रभाववीजमाह तैरिति दर्शनीया मनोहरा अवयवा यस्य तैर्मदीयैरवयवैरुपेतैः हृत आत्मा विकि
नेषं [illegible] आकृष्टाः प्राणा इंद्रियाणि येषां तान् अनिच्छतः मुक्तिं अनिच्छतः [illegible] प्रापिता गतिं मुक्तिं प्रयुंक्ते
प्रापयति [illegible] तान् [illegible] विलासादिभिः [illegible] विलासो लीलावाम मनोहरं सूक्तं मधुरभाषणं ३६
विभूत्यादिकं वन [illegible] अधिकमित्याह अथो अविद्यानिवृत्यनंतरं विभूतिं सत्यलोकादिगतां भोगसंपत्तिं आणिमाद्य

पश्यंति ते मे रुचिराण्यंब संतः प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणी
यां वदंति ३५ तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः हृतात्मनो हृतप्राणांश्च
भक्तिरनिच्छतो मे गतिमण्वीं प्रयुंक्ते अथो विभूतिं मम मायाविनस्तामैश्वर्यमष्टांगमनुप्रवृत्तं श्रियं
भागवतीं वास्पृहयंति भद्रां परस्य मे तेऽश्नुवते तु लोके ३७ न कर्हिचिन्मत्पराः शांतरूपे नंक्ष्यंति नो मे
निमिषो लेढि हेतिः येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टं ३८ ॥ ॥

ष्टगामैश्वर्यमनुप्रवृत्तं भक्तिमनुवर्तमानं अपि भागवतीं च श्रियं वैकुंठस्थां संपत्तिं मस्पृहयंतीत्यर्थः तथापि
तु मे परलोके वैकुंठे अश्नुवते प्राप्नुवंत्येव ३७ नन्वेवं तर्हि लोकांतरविशेषाणां स्वर्गादिवद्वैकुंठभोगस्यापि कदाचिद्विना
शः स्यादित्याह हे शांतरूपे वैकुंठे मत्पराः कदाचिदपि न नश्यंति [illegible] नाम भवति
अनिमिषो मे हेतिः मदीयकालचक्रं च नो लेढि न ग्रसति न चेह तेः येषामिति [illegible] विषयः [illegible]
विषया [illegible] सुहृदैवमिष्टम् एवं सर्वभावेन मां ये भजंति तान्मदीयका

८८

अस्यात्मनो जीवस्य गुणेषु विषयेषु पुंसि परमेश्वरे वा शारक्तं यथार्थे ।१५। यथा बन्धमोक्षयोरेव प्रकारमाह अहमि-
ति देहे ईषयति अहमिति त्रिभिः मलैर्वीतं विरहितं यदा शुद्धं मनो भवति मनः शुद्धेः फलमाह अदुःखमि-
ति ।१६। निरन्तरं निर्भेदं अणिमानं सूक्ष्ममविदितमपरिच्छिन्नं ।१७। हतौजसं हतलीलां ।१८। मनः शुद्धौ च भक्तिः

चेतः खल्वस्य बन्धाय मुक्तये चात्मनो मतं। गुणेषु सक्तं बन्धाय रतं वा पुंसि मुक्तये ।१५। अहंममाभि-
मानोत्थैः कामलोभादिभिर्मलैः। वीतं यदा मनः शुद्धमदुःखमसुखं समं ।१६। तदा पुरुष आत्मा-
नं केवलं प्रकृतेः परं। निरन्तरं स्वयंज्योतिरणिमानमविदितं ।१७। ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चा-
त्मना। परिपश्यत्युदासीनं प्रकृतिं च हतौजसं ।१८। न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि। सदृ-
शोऽस्ति शिवः पन्था योगिनां ब्रह्मसिद्धये ।१९। प्रसंगमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः। स एव साधुषु

मू. कृतो मोक्षद्वारमपावृतं ।२०। तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनां। अजातशत्रवः शान्ताः साधवः

मूलम्: साधुभूषणाः ।२१। मदाश्रयाः कथा मृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च। तपन्ति विविधास्तापा नैतान्मद्गतचेत-
सः ।२२। मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढां। मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः ।२३।
त एते साधवः साध्वि सर्वसंगविवर्जिताः। संगस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः संगदोषहरा हि ते ।२४। ॥

देवानां संगमाश्रयनमित्याह नेति ।१९। प्रसंगस्य सर्वस्यापि सत्संगो मूलमित्याह प्रसंगमिति अपावृतं निरावरणं ।२०।
साधूनां लक्षणमाह तितिक्षव इति चतुर्भिः साधवः शास्त्रानुवर्तिनः साधुः शीलं भूषणं येषां ।२१। एतांस्ता-
पा आध्यात्मिकादयो न तपन्ति न व्यथयन्ति कुतो यतः मद्गतचेतसो येषां तान् येनापि नाभिभूयन्ते साधवः स्वधर्मैः ।२२।

असतामिंद्रियाणां तर्षणात् ७ विषयाभिलाषान्निर्विण्णास्मि येन संभाव्यमानेन पूर्यमाणेन ७ पारंग
मयतीति पारगं तमेव त्वं सच्चक्षुर्लब्धं मया तत्त्वतः अनुग्रहात् तत्संभावनेनाभ्यसति ८ तत्त्वोपदेशे हेतुमाह य इति स
मनोवाच्यत्वसूर्य इवोदितः सूर्यः ९ अपाक्रष्टुमपनेतुं कोसौ संमोहः एतस्मिन्देहादौ नियोजितो यो

निर्विण्णा नितरां भूमन्नसदिंद्रियतर्षणात् । येन संभाव्यमानेन प्रपन्नांधं तमः प्रभो ७ तस्य त्वं
तमसोंधस्य दुष्पारस्याद्य पारगं । सच्चक्षुर्जन्मनामंते लब्धं मे त्वदनुग्रहात् ८ य आद्यो भगवान्पुं
सामीश्वरो वै भवान्किल । लोकस्य तमसांधस्य चक्षुः सूर्य इवोदितः ९ अथ मे देव संमोहमपाक्र
ष्टुमर्हसि । योवग्रहोहं ममेतीत्येतस्मिन्योजितस्त्वया १० तं त्वा गताहं शरणं शरण्यं स्वभृत्यसंसा
रतरोः कुठारं । जिज्ञासयाहं प्रकृतेः पूरुषस्य नमामि सद्धर्मविदां वरिष्ठं ११ मैत्रेय उवाच इति स्वमातु
र्निरवद्यमीप्सितं निशम्य पुंसामपवर्गवर्धनं । धियाभिनंद्यात्मवतां सतां गतिर्बभाष ईषत्स्मित
शोभिताननः १२ श्रीभगवानुवाच योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निःश्रेयसाय मे । अत्यंतोपरति
र्यत्र दुःखस्य च सुखस्य च १३ तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुरानघे । ऋषीणां श्रोतुकामानां योगं
सर्वांगनैपुणं १४ ॥

देहे ममेत्यवग्रहः आग्रहो हं ममेति शाह्यः तत्कार्यरागादिरूपोर्थः १० प्रकृतेः पुरुषस्य जिज्ञासया नाम।
स्वभृत्यानां संसार एव तरुः तस्य कुठारं ११ अपवर्गवर्धनं मोक्षवर्धकमिति जनकं ईषत्स्मितेन शोभितमाननं
यस्य १२ आध्यात्मिक आत्मनिष्ठः यत्र यस्मिन् १३ सर्वांगनैपुणं सर्वांगसंयमादिभिः सर्वांगैर्नैपुणं चित्तस

पंचविंशे तु तत्स्मात्स्पृष्टो वैधृतिमोचनं । आह वा ह्यपरं भक्तिलक्षणं कपिलः सतः ॥ कपिलेनापि तां मातुः शु-
द्धभावनिषेविता । योगमार्गा कथमत्रानुष्ठा स्फुट मम्मायनेपुणा ॥ ३ ॥ कथं नु वादपूर्वकं कपिलयोगप्रश्नेन कपि-
लइति त्रिभिः तत्त्वानां संख्याता गणकः साक्षात्प्रवर्तक इत्यर्थः ॥ अत एव स्वयं जातः आत्मप्रज्ञप्तये आत्मतत्त्वज्ञा-
पनाय ॥ पुंसां मध्ये वर्ष्मणः वृद्धस्य अजस्य महत्तमस्येत्यर्थः सर्वयोगिनां मध्ये अकुटिमाः । वा स्वभावो वरिमा भवितृष्या
सोयं निर्देशः वरिष्ठस्येत्यर्थः यद्वा वरीयस्त्वादित्यर्थः ॥ विश्रुतौ कीर्तौ असवः इंद्रियाणि भूरि प्रलनं तृप्यंति ।

शौनक उवाच ॥ कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया । जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्तये नृ-
णां ॥ १ ॥ न ह्यस्य वर्ष्मणः पुंसां वरिम्णः सर्वयोगिनां ॥ विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूरि तृप्यंति मे ऽसवः
॥ २ ॥ यद्यद्विधत्ते भगवान्स्वच्छंदात्मात्ममायया ॥ तानि मे श्रद्दधानस्य कीर्तन्यान्यनुकीर्तय ॥ ३ ॥ सूत उ-
वाच ॥ द्वैपायनसखस्त्वेवं मैत्रेयो भगवांस्तथा ॥ प्राहेदं विदुरं प्रीत आन्वीक्षिक्यां प्रचोदितः ॥ ४ ॥ मैत्रेय
उवाच ॥ पितरि प्रस्थितेऽरण्यं मातुः प्रियचिकीर्षया ॥ तस्मिन्बिंदुसरेऽवात्सीद्भगवान्कपिलः किल
॥ ५ ॥ तमासीनमकर्माणं तत्त्वमार्गाग्रदर्शिनं ॥ स्वसुतं देवहूत्याह धातुः संस्मरती वचः ॥ ६ ॥

श्रुतेन श्रवणेन तृप्यंतीति योजनेइति ॥ तथापि तस्य यद्वा भूरि बहुशः श्रुतो देवो येन तृप्यंति मे असवः इंद्रियाणि सेवधः ॥ २ ॥
स्वात्मानं स्वेच्छया आत्मा देहो यस्य सः यद्यत्कर्म विधत्ते तानि कर्माणि कीर्तनार्हाण्यनुकीर्तय ॥ ३ ॥ यथा तत्मात्र
वक्ष्यामि एवं प्रचोदितः सन् तथा तत्प्रश्नानुसारेण आन्वीक्षिक्यामात्मविद्यायां ॥ ४ ॥ विंदुसरे विंदुसरसि ॥ ५ ॥
बिंदुसरसि तत्त्वमार्गस्याग्रं परं दर्शयतीति तथा यद्ब्रह्मणोक्तं गर्भप्रविष्ट इत्यादि धातुर्वचः ॥ ६ ॥ ॥

श्री
भाग
टी
८५

समुदितः सम्यक् उक्तः ॥ समन्तं प्रदक्षिणीकृत्य ॥४१॥ मुनीनां व्रतं मौनं अहिंसादिलक्षणं ॥४२॥ सदसतः परं
यत्तस्मिन् ब्रह्मणि गुणावभासके निर्गुणे एकभक्त्या अव्यभिचारिण्या भक्त्या भाविते अपरोक्षी
कृते ॥४३॥ अनात्मदेहादिषु अहंकाररहितः अतएव निर्द्वंद्वः शीतोष्णसुखदुःखादिशून्यः समदृक् भेदाग्राहकः
स्वदृक् स्वमेव पश्यन् प्रत्यक् ब्रह्मणः प्रवणा प्रशान्ता विक्षेपरहिता धीर्यस्य ॥४४॥ तदेव विधिकलितां

७२

मैत्रेय उवाच ॥ एवं समुदितस्तेन कपिलेन प्रजापतिः ॥ दक्षिणीकृत्य तं प्रीतो वनमेव जगाम ह ॥४१॥
व्रतं स आस्थितो मौनमात्मैकशरणो मुनिः ॥ निःसंगो व्यचरत्क्षोणीमनग्निरनिकेतनः ॥४२॥ मनो
ब्रह्मणि युंजानो यत्तत्सदसतः परं ॥ गुणावभासे विगुणएकभक्त्यानुभाविते ॥४३॥ निरहंकृतिर्नि
र्ममश्च निर्द्वंद्वः समदृक्स्वदृक् ॥ प्रत्यक्प्रशान्तधीर्धीरः प्रशान्तोर्मिरिवोदधिः ॥४४॥ वासुदेवे भगव
ति सर्वज्ञे प्रत्यगात्मनि ॥ परेण भक्तिभावेन लब्धात्मा मुक्तबंधनः ॥४५॥ आत्मानं सर्वभूतेषु भगव
न्तमवस्थितं ॥ अपश्यत्सर्वभूतानि भगवत्यपि चात्मनि ॥४६॥ इच्छाद्वेषविहीनेन सर्वत्र समचेतसा ॥
भगवद्भक्तियुक्तेन प्राप्ता भागवती गतिः ॥४७॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे चतुर्विंशः ॥२४॥

मुक्तापरमेश्वरे पदप्राप्तिमाह ॥ वासुदेव इति त्रिभिः प्रतीचो जीवस्यात्मनि च लब्ध आत्मा चित्तं ये
न येनासौ मुक्तबंधनस्तत एव सर्वत्र समत्वं लब्धात्मतामेवाह आत्मानमिति ॥४५॥ तदेव तेन भागवती गतिः प्राप्ता
परमेश्वरं प्राप्त इति ॥४७॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये [illegible] विंशः ॥२४॥ ॥ ॥ ॥ ॥

८५

अहं तावत्तत्त्वोपदेशायैव नन्दे देवकीतः ॥ अतस्त्वं गृहेव मत्तोपि मूर्तिः ॥ मुलभैवायं यथावस्थानवमेवेतग्रहः ॥ ता
त्पर्यमेवं वानुसमरन् ॥ गोकुले प्राणेनाह समयेतिपदेः ॥ समयलौकिके वैदिके लौकिके वकृत्ये लोके यप्राणप्रम
भिदर्शयति ॥ यथा सामक्स्पतवपत्रो भविष्यामी मयोक्तं ॥ अथ्यातपवननन ॥ अनुतयथा भवतिनथाम घातनिजन्म वी
कृते ॥ १ ॥ हरारायातलिगात ॥ मुमुक्षूणां मुनीनां प्रात्मदर्शने ममतायनन्नानां प्रमुक्तानामघविकीलुमयम्या
नुषंगः ॥ २ ॥ तन्नत्यमात्मज्ञानमार्गः ॥ पूर्वमिद्धपवन्देतानम पूर्ववन्मुवनेनीयक्तत्राहं पधेति ॥ अथमतः सूत्रमः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ मयाप्रोक्तं हि लोकस्य प्रमाणं सम्यैलौकिके ॥ अथाजनिमयालभ्यं यद्यो वसतं
ते ॥ ४ ॥ पतन्मे जन्मलोकेस्मिन् मुमुक्षूणां दुराशायात ॥ प्रमुक्तानामयतन्नानां मपतापानमदर्शने ॥ ५ ॥
एष आत्मपथो व्यक्तो नष्टः कालेन भूयसा ॥ तं प्रवर्तयितुं देहं मविद्धि मया भृतं ॥ ६ ॥ मा ह्यकामं मयाप्ट
प्रोमयिमं मुक्तकर्मणां ॥ जिज्ञासूनं यमूनं समभृततायमाभजं ॥ ७ ॥ मामात्मानं मयग्यातिः सर्वभू
त गुहाशयं ॥ आत्मप्यवात्मनवीत्य विशोको भयमुक्ष्यमि ॥ ८ ॥ मात्र आध्यात्मिकी विद्या शमनी सर्वक
र्मणां ॥ विनरिष्येय यावामाभयवास्तिनविष्यति ॥ ९ ॥

कामं यथेकं ॥ ९ ॥ आत्मनः प्रमुखाव ॥ यद्धायथानेगतेमा एष वान ॥ यथा अव्यवस्थाने ॥ मयापिव माप्रः
त्यर्थः ॥ मयि संसक्तानम मयि तेनकर्मणां ॥ अविद्याया मृत्युंतीत्वा विद्ययामृतमश्नुते इति श्रुते ॥ तत्नत्मम
मा परमात्मान्यात्मनि ॥ कुस्मिन ॥ आत्मनामनमा ॥ अवीयमातायभगमोतेवप्रापयमि ॥ ९ ॥ मात्रेदकृ
त्मशामनीमुन्मूलनीभय ॥ तरिष्यति परमानंदप्राप्स्यतीतिवक्कार्थः ॥ ९ ॥

हेलनं नगणयित्वा लाघवं न गणयित्वा अग्राम्यान् उचितमेव तदेव दर्शयति स्वानां भक्तानां पक्षपोषणः
तिस्थितमः ॥ ३१ ॥ पुनस्तत्प्रपंचयति द्वाभ्यां स्वीयमवाहवं गीतेति स्वीयं वाक्यमृतं पूर्वोक्तं विष्यामीति यत् तत्सत्यं
कर्तुं ज्ञानं साधनमात्मरूपं चिकीर्षुः मनन् ॥ ३२ ॥ यानि ज्ञानविज्ञानानि चतुर्भुजादिरूपाणि तान्येव तेभिरूपाणि यो
ग्यानि यानि च स्वजनानां रोचंते अरूपिणः प्राकृतरूपरहितस्य ॥ ३३ ॥ अभि
वादार्हपादपीठं यस्य ऐश्वर्यादिभिः पूर्तं पूर्णं ॥ ३४ ॥ ऐश्वर्यादिकं विवृण्वन्नाह परमिति परं परमेश्वरं

स एव भगवानद्य हेलनं न गणय्य नः ॥ गृहेषु जातो ग्राम्याणां यः स्वानां पक्षपोषणः ॥ स्वीयं वाक्यमृतं कर्तुं
मवतीर्णोसि मे गृहे ॥ चिकीर्षुर्भगवान्ज्ञानं भक्तानां मानवर्धनः ॥ २१ ॥ तान्येव तेभिरूपाणि रूपाणि
भगवंस्तव ॥ यानि यानि च रोचंते स्वजनानामरूपिणः ॥ त्वां सूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सयाद्धा ॥ सदाभिवा
दार्हणपादपीठं ॥ ऐश्वर्यवैराग्ययशोवबोधवीर्यश्रिया पूर्तमहं प्रपद्ये ॥ २२ ॥ परं प्रधानं पुरुषं महांतं
कालं कविं त्रिवृतं लोकपालं ॥ आत्मानुभूत्यानुगतप्रपंचं ॥ स्वच्छंदशक्तिं कपिलं प्रपद्ये ॥ २३ ॥ आ
स्माभिपृच्छेद्य पतिं प्रजानां ॥ त्वयावतीर्णर्ण उताप्तकामः परिव्रजत्पदवीमास्थितोहं चरिष्ये त्वां हृदि
युंजन्विशोकः ॥ २४ ॥

तत्र हेतुः स्वच्छंदाः स्वाधीनाः शक्तयो यस्य तत्र प्रवाहे ॥ प्रधानं प्रकृतिरूपं पुरुषं तदधिष्ठातारं महांतं महत्तत्त्व
रूपं कालं तेषां क्षोभकं त्रिवृतं महदहंकाररूपं लोकात्मकं च तद्देवमायया प्रधानादिरूपतामुपगतो विष्णुरेव ति
प्रपंचमाह आत्मानुभूत्या विक्षुब्धा प्रकृतिः स्वस्मिन्लीनः प्रपंचो यस्य तं कपिलं सर्वं तत्प्रधानादिरूपं बिभ
र्ति लयकाले ॥ ३५ ॥ अस्माभिः पृच्छे आपृच्छे स्माद्य प्रार्थये तं प्रयामीत्युक्ते किं विचारमिष्टं कामितं यत् इत्यपेक्षायामाह त्वया पुत्रेण
रूपेणावतीर्णेनाहमनृणो निर्वृत्तो निर्ऋणोस्मि इदं मद्धि रूपाणि यस्माः ॥ आप्तकामः सन्परिव्रजतां संन्यासिनां पदवी

सुसंमतः सहूजितः सुमंगलाप्रापणाति ॥ १९ ॥ कुमारैः सहैतैर्नीतः सहैनाय होमाय तत्सहितस्य मरीचिमारीचि
वाहार्थः सवयस्या प्यानैष्टिकैरनैः पंचभिः सहितो हंसो ब्रह्मलोकं ययौ त्रिधा मानतीर्थं धर्मं सुधीः ॥ नमस्यपराकाष्ठाम
सलोकं च मानपूर्वो ब्रह्मलिपि ॥ २० ॥ पुत्रकार्ये यथा मयकन्या याता ॥ २१ ॥ विजितमनेन सह सूरैः क्रियते वा मायापिशाचो देवता
स्मिन्यर्थः समस्तो लयमनं संतापितवान् ॥ २२ ॥ निर्मलप्रष्ठान् हितदर्शप्रभाः सनं ॥ २३ ॥ सपमनि: त्रिपुराविः
पद्ममानविंतगर्भप्रविष्टः केट भार्टनः ॥ प्रविशासे यायश्रीधिकिन्नरागो विचरिष्यति ॥ २४ ॥ कुरौ मिहत्या
गाधीशः सात्मावार्थैः सुसमनः ॥ लोकेकपिलः स्याद्योगनाने कीर्तिवर्धन ॥ २५ ॥ मेत्रेयस्वाय
व तावा स्या स्वजगतम्हा ॥ कुमारैः सहनायटः हंसोऽहं सेनयानेन विक्रमपरमेयघो ॥ २६ ॥ गालपालधृ
तोटनः कटैस्समेनवोदितः ॥ यत्याहितस्व दुहितः प्राटाद्धि पुत्रसज्जातनः ॥ २७ ॥ मरीचिवंशकलाप्र
टाद्दृष्ट्वा सूर्यामध्यात्रये ॥ अहंमामिनिमं सपकुलस्व स्वायहद्विर्भवि ॥ २८ ॥ पुलहार्थगतिपुत्रकाकृतेन्वव
क्रियामती ब्योति सभृत्व यकट्टसि हायाण कंपतो ॥ सपर्वगोट्टहाकौतियधापुत्रो वितस्यते विप्र
संभाकृतोऽहाहानदर्श सममलोलयते ॥ २९ ॥ नतकेसमपयः ततः कृतदायानिमअलापतिष्ठ
विहमापत्राः संकमा अममडले ॥ ३० ॥ सचावनीगांत्रिपुरामात्ताप विवुधर्षभः विविक्तापसमागमप्र
गमपसमभापत ॥ ३१ ॥ अहोपायच्यमानानां निर्वेदसंसारमाले ॥ कालेन भूपमानूनप्रमीटती हृदव
ता ॥ ३२ ॥ बहुजन्मविपक्केन सम्यग्योगसमाधिना ॥ दृष्टुं यतनेयनयः मृत्यागारपुत्रयस्मटम ॥ ३३ ॥
स्तुविविक्तरहसि ॥ ३४ ॥ पापच्यमानानां निर्वेदसंसारसीपरसंगालेः पापैः ॥ ३५ ॥ बहुजन्मविपक्केनासम्य
ग्योगसमाधिनाइति ॥ अतः सर्वदेवता ॥ प्रस्मसतिलानअलम्पलाभादिम्पाद्दूरभ्यो ॥ बहुजन्मसुप
केन सतरसिद्ध नसम्यग्योगो भक्तियोगः तस्मिन्समाधिरेकाग्र्यं तेन मृत्यागारेपुविविक्तस्थाने पुग्रस्य

बाहु २८॥

श्री
भाग
टी
६२

परिस्रितं परिवेष्टितं ॥१०॥ आगत्य किं कृतवान् तदाह । भगवंतमिति द्वाभ्यां तत्त्वानां संख्यानं यस्मिन् तत्सांख्यं तस्य विज्ञापनाय सत्त्वेनांशेन जातं विद्वान् अजः ब्रह्मा स्वराट् स्वतंत्रः ॥११॥ तस्य चिकीर्षितं सभाजयन् प्रहृष्यमाणैरसुभिरिंद्रियैरुपलक्षितः कर्दमं चेदमभ्यधादिति निरुक्तैरन्वयः सुकमादेवहूतिं च ॥१२॥ त्वयेति पंचभिः कर्दमं प्रत्याह । अपचितिः पूजा कृता यद्यस्मात् निष्कपटं सम्यक् गृहीतवान् ग्र

नः

तत्कर्दमाश्रमपदं सरस्वत्या परिस्रितं । स्वयंभूः साकमृषिभिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात् ॥१०॥ भगवंतं परं ब्रह्म सत्त्वेनांशेन शत्रुहन् । तत्त्वसंख्यानविज्ञप्त्यै जातं विद्वानजः स्वराट् ॥११॥ सभाजयन् विशुद्धेन चेतसा तच्चिकीर्षितं । प्रहृष्यमाणैरसुभिः कर्दमं चेदमभ्यधात् ॥१२॥ ब्रह्मोवाच । त्वया मेऽपचितिस्तात कल्पिता निर्व्यलीकतः । यन्मे संजगृहे वाक्यं भवान्मानद मानयन् ॥१३॥ एतावत्येव शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रकैः । बाढमित्यनुमन्येत गौरवेण गुरोर्वचः ॥१४॥ इमा दुहितरः सत्यस्तव वत्स सुमध्यमाः । सर्गमेतं प्रभावैः स्वैर्बृंहयिष्यंत्यनेकधा ॥१५॥ अतस्त्वमृषिमुख्येभ्यो यथाशीलं यथारुचि । आत्मजाः परिदेह्यद्य विस्तृणीहि यशो भुवि ॥१६॥ वेदाहमाद्यं पुरुषमवतीर्णं स्वमायया । भूतानां शेवधिं देहं बिभ्राणं कपिलं मुने ॥१७॥ ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मणामुद्धरन् जटाः । हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्ममुद्रापदांबुजः ॥१८॥ यर

सम्यक् तेतिनयन् । एतावत्येव ॥१४॥ अनेकधा प्रभावैर्वंशैर्बृंहयिष्यंति वर्धयिष्यंति ॥१५॥ ऋषिमुख्येभ्यो मरीच्यादिभ्यः ॥१६॥ पुत्रवत्समाह्लादी स्वरूपमाह । वेदाहमिति शेवधिं निधिं मूर्तं भावं देहं बिभ्रतं इति प्रसादं बिभ्रं ॥१७॥ ज्ञानं मात्मज्ञानं विज्ञानमपरोक्षं च तत्प्रयोगरूपायः तेन कर्मणां जटाः मूलानि वासना उद्धरन् उत्पाटयिष्यन्

पद्ममुद्रायुतं पादौ युग्मं यस्य ॥१८॥

६२

न मुमुक्षेय मोक्षमिच्छां न कृतवत्यस्मि ५७ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये त्रयोविंशः २३ चतुर्विंश
ते जन्म कपिलस्याद्भुतमीरितः प्रव्रज्यातमनन्ताख्यं कारणात्मविमोचनः १ शालिनीं श्लाघ्यां शुक्लेनाभि
व्याहृतं सम्यगुक्तं संस्मरन् १ इत्थमात्मानिंदः त्वं मा कार्षीः आत्मानं प्रति अदूराद्भगवान्गर्भं प्राप्स्यतीति महाशानं वा

साहं भगवतो नूनं वंचिता मायया दृढं यत्त्वां विमुक्तिदं प्राप्य न मुमुक्षेय बंधनात् ५७ इति श्रीभागव
ते तृतीयस्कंधे त्रयोविंशः २३ मैत्रेय उवाच निर्वेदवादिनीमेवं मनोर्दुहितरं मुनिः दयालुः शालि
नीमाह शुक्लाभिव्याहृतं स्मरन् १ ऋषिरुवाच मा खिदो राजपुत्रीत्थमात्मानं प्रत्यनिंदिते भगवां
स्तेऽक्षरो गर्भमदूरात्संप्रपत्स्यते २ धृतव्रतासि भद्रं ते दमेन नियमेन च तपोद्रविणदानैश्च श्रद्धया
चेश्वरं भज ३ स त्वयाराधितः शुक्लो वितन्वन्मामकं यशः छेत्ता ते हृदयग्रंथिमौदर्यो ब्रह्मभाव
नः ४ मैत्रेय उवाच देवहूत्यपि संदेशं गौरवेण प्रजापतेः सम्यक् श्रद्धाय पुरुषं कूटस्थमभजद्गु
रुं ५ तस्यां बहुतिथे काले भगवान्मधुसूदनः कार्दमं वीर्यमापन्नो जज्ञेऽग्निरिव दारुणि ६ अवादयं
स्तदा व्योम्नि वादित्राणि घनाघनाः गायंति तं स्म गंधर्वा नृत्यंत्यप्सरसो मुदा ७ पेतुः सुमनसो दिव्याः
खेचरैरपवर्जिताः प्रसेदुश्च दिशः सर्वा अंभांसि च मनांसि च ८ ॥

वृं २ दमेनेंद्रियसंयमेन नियमेन धर्मतात्पर्येण तपोविद्यादानादिभिः विसाहानानिबंधैः ३ हृदयग्रंथिं चिज्जडात्मकमहंकारलक्ष
णं छेत्स्यति औदर्यः पुत्रः सन् ब्रह्म भावयति तत्त्वमुपदिश्य ज्ञापयतीति तथा ४ श्रद्धाय विश्वस्य ५ ब
हुतिथे बहुकालेऽतिक्रान्ते ६ घनाघना मेघाः पटहवर्षतामेघाः गायन्ति स्म नृत्यन्ति स्म ७ अपवर्जिता मुक्ता
॥ ॥ ८ ॥ ॥ ॥

श्री
भाग
टी
८२

नखोऽन्तर्मनाश्चैव श्रीः सुखो भयस्थितेनपराभवं लिवंगीति इन्द्रियाणि नित्यं ५० उपायमाह सर्वाणि तानि
संयम्येति आविनाद्रेयान्याभावा तान् संयम्य नतिवृतयत्यर्थः ५९ तत्रेदं नि वरतिवद्धितमिः स्वमन्याम
नः समाध्यामयाः पतयोविमृषणायति देवप्राप्तिविसारमभयमूर्तीकृत्याह कश्चिदिति विषयाकाशमानोपदेशाय
स्त्रीमिन्द्रियाणामप्राकरणात कश्चिकालनिवयत्यानेनमालविनश्चक्रः कश्चिदिति स्यादित्यर्थः ६२ विषयान्भि

लावितमर्थो मृवीभूमि सहानल्पमागिणि प्रिया इन्द्रियाणि नित्यं बाह्यं विकल्पानुकल्पो शलेः ६० सर्वत्र
क्षमात्मत्वे संप्राप्तं हृत्प्रतिष्ठितं स्थापिनिप्रपन्नायां मयदातृमहेश ६१ ब्रह्मन् हितभिक्षावित
विमृष्यायतः समः कश्चिन्स्यान्विवशो कायतवपिप्रजनितेवन ६२ पत्नावनाल्लेकालेनमृतीका
तेन संप्रम्या इन्द्रियार्थप्रसंगेन परितप्यतमाः ६३ इन्द्रियार्थेषु संजनता प्रमनातत्त्वविमेकनः प्र
जानन्त्यपरेभावेन यापरत्नगयायम ६४ स्वर्गः सम नैहनसमत्त्वविद्धिनासिका सफलसाधुक्
ताः निमग्नाय कल्पते ६५ नेहयके कर्मयथार्थवनविहारायकल्पते ननीर्थपदसेवाये जीवन्नपि
मृतो हि सः ६६ ॥ ॥ ॥

किं प्रलेविषयगानि वेनताह पत्नावृतान्त्रिपूर्यमपरित्यक्तः परमात्मा यथा नस्या मम ६३ सकृतमनुष्योकेया
इन्द्रियार्थेषु त्रितिवनर्थिः ममयाप्रमावे नत्त्वल्तविदिति ६८ प्रसुप्ताः कथमभयावस्थानताह सवाहूति प्रा
यियाप्रतानेन ६५ स्वभावता पूर्त नयस्य कर्मधर्मार्थानकल्पानेयमानिमृतेनभवेत नत्रापि निष्कामयांका
यायकल्पते तदूनावनार्थपदे सादेः सेवार्थ नर्धवसेवादित्यर्थः ६६ ॥ ॥ ॥

वैश्रमंभकादिषु देवोद्याने पुमानुसेमरमिचरकः श्रीनः स्मन ५॰ अभ्यशोतानिकमप्यिन ः ५॰ उद्दामवेतसा
धीरशोभ्यसनेसंसारः तस्यात्पर्यायस्मान ५॰ प्रेतापिनाटर्यास्तितामोले मेरुलसमस्यपाद्दीपवर्षादि रच
नायावान तावनव हन्यास्त्रर्वाणियस्मिंके ५॰ विभज्यनवधानवभेदैनात्मानं कृत्वा ५५ ५५ शारदामेवृत्माः
मनाकृष्टिकस्मीयुः ५५ पात्मना स्वदेहावद्रूपेणाप्रतिप्रीत्याभवृदयतु कृतैः नव्यामतिमदपन्मभवेदिति नेथा

वैश्रमके लुरमनेनंदनेपुष्पभद्रके मानसेपैत्ररम्ये चमरेमेरुयानया ५॰ भूजित्वा विमानेनका ८१
मयोनमहीयसा वैमानिकानयशानवहलोकामप्याननलः ५॰ किं रूपाण्यदन्नेनेषापुष्पा सुदामचेत
सा येवाश्रितस्तीर्थपदस्त्ररणोभ्यसनात्मयः ५२ प्रेतापिताभुवोगोलपत्नेयावान्समस्यय चक्रु
र्यमहायोगीहाप्रमानमवर्जन ५३ विभज्यनवधात्मानं मानवीमुरतात्सुकां रामानिर्मरमयन्नेशे
वर्षवृन्दान्मुहूर्तवत् तास्मिन्विमानउत्कृष्टायायाम्निकरीश्रिता नवावुध्यततकालपमाणौ जितस्ते
गता ५५ प्रवेदयोत्पानुभावेनदंपत्तीरममाणायोः शांतआनीयुः स्पर्शदःकामलालसयोर्मनाक् ५६
तस्यामाधत्तवीर्यं भावयन्नात्मनात्मवित् तेथा पिपापवरूपत्वेन सर्वसंकल्पविद्विभुः ५७ अतः साप्
पुण्येऽसपादेह्वतिस्त्रियाः पुत्राः मर्वोत्ताः बाहुसर्वांगपालोर्द्धितामलगायथः ५८ पतिमात्रवतिना
पोनतदालत्याघातीमती स्मयमाना विलोकेन हृदयेनविहूपता ५९ ॥ ॥

तवथा सर्वसंकल्पविदि तस्याश्चकृपम्यसंकल्पसाजनेसायर्घः विभुक्तस्याकर्तमहमम मर्णअत्यात्मविदितिच
तस्यामनमनालानविस्मृयोजानातिभावः पुत्रान्पापिकपुण्यके सौभवतपथिकेविघ्नतिस्मृतेः प्रतोनेतरमा
सय्यःपकम्पितवामुकनिचाद्रूपाणि सर्वाण्यपगानितयासा ५८ पुत्रजितिघ्नमानात्मदर्पेनकेन स्मयमानावदिः अता
त्मविलक्षणेनयोः हृलेन विहूयता संताप्य मानेन हृदाज्ञवाचेन्मन रोगान्यः ५८ ॥

सुदता सुभ्रुवा श्लक्ष्णापाङ्गेनेति ज्ञानाद्येकवचनानि पदैर्लसन्मुकुले भुज्यमानं मुखं यस्याः कण्ठभूतेन च लक्षणा स्निग्धापाङ्गमनो
हरः स्निग्धो योगो ऽसौ मेतपूर्वोत यस्य पद्मकोशेन स्पर्धत इति पद्मकोशस्पृक् तेन ३३ दृष्टा चैनं प्रजापतिं स्मरामृतत्व
यत्रास्ते न तैवस्तयत्राप्यास्ते ३४ आत्मानं निशाम्य दृष्ट्वा नाचतस्य योगगतिं योगप्रभावं दृष्ट्वा संशयं किमिदमिति वि
स्मयं ३५ स मुनिर्विवाहात् प्राक् यदात्मनो रूपं तदेव पुनर्बिभ्रती संवीतौ प्रावृतौ रुचिरौ स्तनौ यस्याः पाणिद्वा
न तन्तूप विशेषणानि ३६ यो भवनवासनमीयस्याः ज्ञाताभावो प्रेम यस्य हे अमित्रहन् नाशितकाम ३७ तस्मिन् विमा

सुदतासुभ्रुवा श्लक्ष्णस्निग्धापाङ्गेन चक्षुषा पद्मकोशस्पृधा नीलैरलकैश्च लसन्मुखं ३३ यदा स-
स्मार ऋषभमृषीणां दयितं पतिं तत्र चास्ते सह स्त्रीभिः यत्रास्ते स प्रजापतिः ३४ भर्तुः पुरस्तादात्मा-
नं स्त्रीसहस्रवृतं तदा निशाम्य तद्योगगतिं संशयं प्रत्यपद्यत ३५ स तां कृतमलस्नानां विभ्राजन्तीम-
पूर्ववत् आत्मनो बिभ्रतीं रूपं संवीतरुचिरस्तनीं ३६ विद्याधरीसहस्रेण सेव्यमानां सुवाससं जात-
भावो विमानं तदारोहयदमित्रहन् ३७ तस्मिन्नलुप्तमहिमा प्रिययानुरक्तो विद्याधरीभिरुपचीर्णव-
पुर्विमाने बभ्राज उत्कचकुमुद्गणवानपीच्यस्ताराभिरावृत इवोडुपतिर्नभःस्थः ३८ तेनाष्टलोकपवि-
हारकुलाचलेन्द्रद्रोणीष्वनङ्गसखमारुतसौभगासु सिद्धैर्नुतो द्युधुनिपातशिवस्वनासु रेमे चिरं धनदव-
ल्ललनावरूथी ३९ ॥ मित्र॥

न मुनिर्बभ्राजेन स्व मोऽसौ महिमा यस्यां तत्र उपचीर्णं उपचितं वपुर्यस्य विकसितकुमुदगणवान् अपीच्योऽति।
सुन्दरः पूर्णाः चेदुडुपः उडुभिः नभस्थ विमाने नाराश्वताः स्त्रियः कुमुदानीव तासां नेत्राणीति तेषां ३८ तेन विमाने
नाष्टलोकपालानां विहाराय यस्मिन् कुलाचलेन्द्रे मेरौ तस्य द्रोणीषु दरीषु अनङ्गस्य सखा यो मारुतः शीतलस्तु
गन्धवहानिलः तेन सौभगं सौभाग्यं यासां द्रोणीषु सिद्धैर्नुतः स्तुतः सन् द्युधुन्या गङ्गायाः पातेन शिवः स्वनो यासु ता

समाटाघाटमसरजेमलिने २४ शावलो विवृतौ स्नेनोत किन्नरसत्याः शिखानिजलानि प्राबोवते घस्मिना
शिवाजला शयाजलचवाऽनिवा २५ मानत्रांनिमग्ना मनीविस्मयदृदर्शतमाह मानः सरसीतिदघाभिः त्रुमा
लगधयः २६ स्त्रियः प्रोचुः नवकर्मकरीः परिचारीकावयंमालवाजापयेति २७ ततः च स्नानेन स्नानयांमव
स्नाटिना २८ एवाध्यौनिउन्कृष्टानिवरीयास्मिनन्नियालिटीमिमतिच पानेपयममृतेस्वादुत्रा सर्वमोटकं ॥

मानजर्लेः समाटायवचः ज्वलयेलाणा सरजेविभ्रलीबामोवेणीभूलाश्च मृर्भजान २४ प्रेयांचमल
पंकेन लक्ष्मत्र शावलस्नेन प्राविवेशासरस्नाः सरः शिवजला शं २५ मानः सरसिवेशमुस्याः
पानानिदशाकन्यकाः सर्वाः किशोरवपुमादृदर्शामलगंधयः २६ नाट्यासहसोत्थायप्रोचुः
प्राजलयः स्त्रियः वयकर्मकरीत्रुभ्यं शाधिनः करवाम किं २७ स्नातेनतांमहानीस्नापयिनामन
स्विनीकुंकलेनिर्मलेमृत्ले दृ२ रस्योवमानिदाः २८ भूषणानिपराध्यानि वरीयांसिभूमनिच प्रोसर्व
गुणोपेतपीनेवेवामृतासव २९ प्रपादर्शो समालोनवस्थिताविरजेवरे विनिकृतकेस्मायनक्रमा
भिर्वद्रुमालिनि ३० स्नानकृतशिरः स्नानमवीभरणभूषितेः निष्कग्रीवेवलयिनकृतकांचनन्नृपुरवे ३१
श्रोणपोरपश्च याकांच्याकांचमावहुरत्नया हारेणावमहाहेणाकचकेणाचभूषितम ३२

आदर्शेस्वमात्मानंददर्शेतिशोभः आत्मानंविशिनष्टिचतुर्भिः कृतस्वस्त्ययनेमंगलेयस्यपुंस्त्वमात्मशाव
सामानाधिकारणान ३ विरजस्तिपस्यपृपचः स्नानंअहतमलालितेकृतशिरः स्नानमभ्यगायेन भूषि
तनमेवाह निष्कपटकंग्रीवायांयस्य ३२ वहूनिरत्नानियस्यातेषांकचकेनमंगलद्रव्येनकंकमाटिना सङ्गः
कं विश्वप्रकाशो कचकमंगलद्रव्येग्रीवाभरणादृदातघारिति ३४ ॥ ॥
॥ ॥ ॥

द्वास्सु द्वारेषु विद्रुमनिर्मिता देहली यस्य भातं शोभमानं वज्रवत्कपाटं यस्य इन्द्रनीलमयेषु शिखरेषु प्रासादाग्रभागेषु ॥ १८ ॥ चक्षुष्मत् नेत्रवत् पद्मरागाग्र्यैः तैः मुक्तावलम्बादिकैः पद्मरागाग्र्यैः विचित्रैर्वैतानैः वितानसमूहैः ॥ १९ ॥ कृत्रिमानपि सिंहादीन् स्वान् सजातीयान् मन्यमानैः तत्र तत्राधिरुह्य निकूजितं ॥ २० ॥ विहारस्थानं क्रीडाप्रदेशः विश्रामः शयनगृहं संवेशः उपभोगस्थानं प्राङ्गणं गृहाद्बहिः अजिरं ।

तत्र तत्र विनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभितं । महामरकतस्थल्या जुष्टं विद्रुमवेदिभिः ॥ १७ ॥ द्वास्सु विद्रुमदेहल्या भातं वज्रकपाटवत् । शिखरेष्विन्द्रनीलेषु हेमकुम्भैरधिश्रितं ॥ १८ ॥ चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैर्वज्रभित्तिषु निर्मितैः । जुष्टं विचित्रवैतानैर्महार्हैर्हेमतोरणैः ॥ १९ ॥ हंसपारावतव्रातैस्तत्र तत्र निकूजितं । कृत्रिमान्मन्यमानैः स्वानधिरुह्याधिरुह्य च ॥ २० ॥ विहारस्थानविश्रामसंवेशप्राङ्गणाजिरैः । यथोपजोषं रचितैर्विस्मापनमिवात्मनः ॥ २१ ॥ ईदृग्गृहं तत्पश्यन्तीं नातिप्रीतेन चेतसा । सर्वभूताशयाभिज्ञः प्रावोचत्कर्दमः स्वयं ॥ २२ ॥ निमज्ज्यास्मिन् ह्रदे भीरु विमानमिदमारुह । इदं शुक्लकृतं तीर्थमाशिषां यापकं नृणां ॥ २३ ॥

प्राकाराद्बहिः यथोपजोषं यथाप्रियं आत्मनः स्वस्य मायाविनोऽपि विस्मापनकमिव ॥ २१ ॥ नातिप्रीतेन मलिनदेहत्वात् परिचारिकाभावाच्च ॥ २२ ॥ अस्मिन् ह्रदे बिंदुसरसि आरुह आरोह शुक्लेन विष्णुना कृतं आनंदबिंदुनिपातेनेन । यापकं प्रापकं ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

ऽेगासंगार्थं च पूजामभिनिकृतं उपलंभ प्रादयेत्याह । हे ईशानसंघस्य गोऽतिकृतं साधनं यथोपदेशं ताम्रमया
मानुसारेणाउपाशिदाससन्ताली हिउपकल्पयरन्यथैः येनसाधनेन प्रभगाभोजनपानादिना प्रतीष्ठितमिकृया
कार्य मदीनस्वसमसपप्राप्तादह्रः स्थितेन सनि समर्थी भवत कथभूताया: नयोव तेकृनः तोभिलोषामनीभ
वः तेन पोषिताया: ममताबुद्रूपभवनं सर्वविचल्वीनकर्थ विचार्यति याचृत ॥ नहितत्वातामेवाविबुद्धीक
रन आविर्भावयांबभूव ॥ तदेव विधिनाहि सर्वकामसंपत्तिभिनवभिः सर्वसाधनादिभिः समन्वितसर्वहीना

मैत्रेयपउवाचे

नत्वेति कृत्यमुपशिालयथोपदेशं येनैव सेकशितो लिलिरेसयात्मा । सिद्धेन तेन कृतमनोभवर्धिता ।
यादीन स्तदीशभुवनं मठशोविचल ॥ ११ ॥ प्रियायाः प्रियसविक्रकाटैमायोगमोस्थितः विमानैः
कामेगलनसलोचितावितवीकान ॥ १२ ॥ हिमोपसकारतोपेतसर्वकालसुखावहे । पटिकाभिः पुता
काभिर्विचित्राभिरलंकृतम् ॥ १३ ॥ स्तम्भैर्विचित्रमाल्याभिसनुपुंजत्तमउज्ञ्चिभिः दकूलत्तोमकौ
पुषैर्नानावस्त्रैर्विराजितं ॥ १४ ॥ सर्वकामसमृद्धिं च सर्वरत्नसमन्वितम् । सर्वर्तुपुष्पयोद्यानैः सगीमास्त
मैत्यपरस्कृतम् ॥ १५ ॥ उपर्युपरि विन्यस्तनिलयं पृथक्पृथक् । हिमकपिपुभिः कांतं पर्यंकव्या
सनासनैः ॥ १६ ॥

सर्वसंपदां पर्वताश्रयः नस्पउटकः उत्तरोत्तराभिवृद्धिः यस्मिन्नुपस्कृतं योभिर्न ॥ १७ ॥ उपकरणोपरिका: प
रिकाशुल्पविस्तारविशेषैः पताकाविस्तताभिः ॥ विचित्राणि माल्यानि पुष्पाणि यासमनन्तय
थाभवति तथैव प्रजनतः घटउपघायास्तनाभिः स्तम्भैः ॥ १८ ॥ उपर्युपरि विन्यस्तगृहेषु कोशपुभिः शाख्याभिः
कांतकमनीयपर्यंकादिभिश्च कान्तम् ॥ १९ ॥

तपःसमाधिर्विद्या च उपासना ताभ्यां सह आत्मयोगः । विजितान्येतेन विजिताः प्राप्ता भगवत्प्रसादाद् दिव्यभोगाः
तानेव तेऽवरुद्धान् तया पितृवशीकृतवान् प्रपश्य पश्य दिव्यां दृष्टिं वितरामि विषयादृष्टाददृष्टान् यस्मात् पुनर्भोगाः किं
किमपि न इति तत्कालज्ञमर्थः नन्वेहैव अन्येऽपि ७ भगवत उरुक्रमस्य भ्रुव उद्विजृम्भः वक्रीभावः तेन वि
भ्रंशिता विभ्रंशितार्थरचना मनोरथा येषु निजधर्मतो पातित्रिप्रयत्नेन दुःखैन इतिनद्यातोनदुर्गमान् नृपाद्य
मितियाविक्रियास्तासु भाविक्रियाविकृतयस्ताभिः ८ अखिलयोगमायया सह तत्र तु पाम नानात्मविवृतां

ये मे स्वधर्मनिरतस्य तपःसमाधिविद्यात्मयोगविजिता भगवत्प्रसादाः । तानेव ते मदनुसेवनयावरुद्धान्
दृष्टिं प्रपश्य वितराम्यभयानशोकान् ॥ ७ ॥ अन्ये पुनर्भगवतो भ्रुव उद्विजृम्भविभ्रंशितार्थरचनाः किमु- ९
रुक्रमस्य । सिद्धासि भुङ्क्ष्व विभवान्निजधर्मदोहान् दिव्यान्नरैर्दुरधिगान्नृपविक्रियाभिः ॥ ८ ॥ एवं ब्रु-
वाणमबलाखिलयोगमायाविद्याविचक्षणमवेक्ष्य गताधिरासीत् । संप्रश्रयप्रणयविह्वलया गि-
रेषद्व्रीडावलोकविलसद्धसिताननाह ॥ ९ ॥ देवहूतिरुवाच । राद्धं बत द्विजवृषैतदमोघयोगमायाधिपे
त्वयि विभो तदवैमि भर्तः । यस्तेऽभ्यधायि समयः सकृदङ्गसङ्गो भूयाद्गरीयसि गुणः प्रसवः सतीनां ॥ १०

निपुणम् अवेक्ष्य वाणीं पतिमवेक्ष्य गताधिर्निश्चिन्ता जाता । संप्रश्रयो विनयः प्रेम नाम्यां विह्वलया गद्गदया गिरा
ईषद्व्रीडया सहितो योऽवलोकस्तेन विलसद्धसितमाननं यस्याः सा आह नगादे ९ रन्तेति हर्षः द्विजश्रेष्ठ हे भर्तः स
र्वमेतत् त्वयि राद्धं सम्वाक्तृदृढमवैमि जानामि किन्तु यस्त्वया समयोऽभिहितः स तावद्भूयात् सकृद्धितिभावे
संभवमात्रपर्यन्तरूपार्थः यस्माद्गरीयसि श्रेष्ठे भर्तरि देहसंभूते स्त्रीणां प्रसवो गुणः महान् लाभः समासपाठे
गरीयसि पत्यौ सति सतीनामपत्येन गुणः प्रसवः गुणो विशेषो भवति अतः पुत्रोत्पादनसमर्थानि विस्ताराज्ञाने
पश्चादुपकरणं सर्वं भवत्विति अर्थः १० ॥

तस्य स्नामानि शृणु महीप सुनिर्मलानि मार्धरोगाधर्मान् २४ तस्य यदन्तपहेतुवृत्तिः तस्या उदये प्रभवे ध २
ति श्रीभागवत दीपिकायां नवमे विष्णुः ३ बालो विप्रो तपोयोगनिमित्ते मनसे पुरि विमाने काम गोविन्द
नवोदितः दीर्घने पुष्पितेरामने कृ ते नमनि १ टमकपटस्य यं निषिद्धाय रागा नत्तो पाप्मन् मति तेज स्विने २ ८

पुः पृष्टो मुनिभिः प्राह धर्मान् नाविधान् प्रभावान् वर्णाश्रमाणां च सर्वभूतहितः सदा १ प
नेन प्राहिरान् मनसो यो तमहते वाणीनराणां योगस्य तदप्येते दर्पणाः ध इति श्रीभाग
वते नवमी स्कन्धे हाविंशः २२ मैत्रेय ३ पितृणां प्रस्थितेन मणा पवि मिलितको विदा निमप
धर्मवन्तीं स्मामभवान् विभवे प्रभु १ विश्वमेण तपसा चैनमो रवेणाट मणा च पुष्पघ यासो हृदे
नवानाम फलया विभा २ विमुक्तकामदेव वसन्तम मनवमुटे प्रथम नतो निमतजी
वाम मनोषयनं ३ मनेदेव विनिर्यं मानानवीत मतेनो देवाःदेशसः पुत्राणां मानामहा
विश्वः ४ कालेन भूयसा नाम कर्षितानवर्षया पुत्रपण दयावावापीडितः कृपयाब्रवीत
५ तत्तोहं मयवमा तविमानदायाणु पुष्पपरमुयाचमन्यो योदहिना मघमनीवसतह नवटे
हाना वेदितः तमुचितः तपितमदर्थ ८ ॥ परयार २

वाक्शीयसः देवाः हृतस्मरान देवमणं यथाकृतं मम यादिमर्थः ६ वनचर्यया कर्षितानत्रापि भूयसा का
लेनानिहतानपि मर्थः ७ हृदस्त्रियः मदर्थं तपयितनाविदितः तपागतः समुचितः स्नाचारपिमः
तावामकघा उपेतितः मर्थः ८ ॥

यो वै हिरण्वतीनाम पुरीं समावसत् पूर्वं यस्यामुषितः तस्यां निर्विष्टो भवन् प्रविष्टः स न भोगानन्भुङ्क्ते मन
घः २१ अन्यथा धर्मादीनाम् अविरोधेन २२ प्रत्येकं भूतेषु हस्तसंगीयमानानां कीर्तिर्यस्य नित्यापि स्वयं हरेरेव कथाः
श्रुत्वा न भोगान् स भुङ्क्ते २३ योगमायायास्तु पैहिकभोगानुवर्तमानस्य योगो नित्यनभोगावर्तनाम २४ यतः आभूता
यितः टपि भुञ्जायितं प्रभिभवितुं अन्तो योगिनां योगो भवति यत प्रमदापि गानसाम्य

बर्हिष्मतीनाम विभुर्यो निर्विष्टपत्तं समावसन् तस्यां प्रविष्टो भवन्नतापत्रयविनाशनं २१ सभार्यः स
पुत्रः कामानन्भुङ्क्ते नाविरोधतः संगीयमानसत्कीर्तिः सस्त्रीभिः सुरगायकैः २२ प्रत्यहं च कथं
नहृदा शृण्वन् हरिकथाः २३ नित्यान्तयोगमायायास्तु निर्विण्णो भवमत्युः २४ यदा भूमिर्भूवि योगान्
स्वाङ्गं भवनात अन्यान्तयामः नस्वाभ्यामाः क्षान्तरायपनाः २४ श्रुत्वैतां पापनाविमुक्तः ऊर्वी
नीर्भुवनः कथाः सर्वैर्वान्तं नित्ययुगानामेकसाप्तति २५ वासुदेवप्रसंगेन परिभूतगतित्रयः
२७ यावीनामानसादिव्याधयो येयमानुषाः भौतिकाश्चकथं लोकं कापनर्हरिसंश्रयम् २८॥

सदा समनुध्यानेन यथा नित्यामातृगतसाराश्रामत् क्षान्तं नदीर्घमनन्तं निर्वृतियत्सः कालावयवा २५ ऊर्वीनः
सदा कोरुपरिवर्तनः परिभूतगतित्रयं नाग्रदादिवान्तिकादिवोधेन २६ दिव्याः नानविद्यामनघाः शात्रुप्रभा
वाभौतिकाः शीतोष्णादिप्रभवाः वैयासेविडुर २८ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पारिबर्हान् विवाहकाले प्रदेयान् भूषा भूषणानि नवानि सवपरिच्छदान् गृहोपकरणानि च २३ प्रभोः पुरः
सरस्तासमस्तस्याथगन्तव्य विनीय मध्ये तदा सोभिप्रायो पार्श्वस्य २४ तस्याविरहदो तदू
श्वसौ इति जब्वस्य धियाधीः शिवाः केशानामिचन २५ कोपिक जल दिशायाः उभयोः सयोः शोभन्ते
अभिप्रेय तौ वाच्य लावण्ये देशात् प्रजापतिप्रस्थ जग्मुः कोसौ बलावतः स्यपदासामाह २२ पूर्वे तटीको २८ यत्र

यान् नृपा महाराज्ञी पारिबर्हा महाधनानि दं पत्योः पर्यर्द्धन्याभूषावासः परिच्छदान् २३ प्रभोः इति
तयोः संस्मारस्सरस्तायगन्तव्यधः उपयुक्तवाहुभ्यां सोकं ततमाश्रितनाशायः २४ तयाः कुवेलाहिव
ह स्वच्छतायकलामकुः मामिचन्द्रवसौ तितनोटैर्द्दहितःशिवाः २५ आमन्त्र्य मुनिवरप्रकृता
नः महानुगाः प्रतस्थे रथमारुह्य सभार्यः सपुत्रनृपः २६ उभयोः कपिकुल्यायाः समसमासु रथसो
रुषीणां उपशान्ताना पथप्रयाश्रम संपदः २७ तमाचानमभिप्रेत्य ब्रह्मावर्तात् प्रजापति गीतसंस्त
तिवादित्रैः प्रत्युदीयुः प्रहर्षिताः २८ कृशाः कृशालपवामन शाश्वद्दिनवर्धनः कुम्भयोः य
ताभाय यत्तम्राम्ज्रमीजिरे २९ कृशाकाशमनोवहिद्याकीर्यभगवान्मनुः अयत्नयत्तेकृपल
प्यास्यानेयतोभुवम् ३० ॥
बर्हिष्मतीनाम पुरी सर्वसंपत्समन्विता न्यपतन्यत्र रोमाणि यज्ञस्यांगं विधुन्वतः अ
बुदि ३
र्हिष्मतीनामपुरीतिमापिक्र यत्र यत्नस्य यज्ञवराहस्य रोमाणि न्यपतन्नितिमिये तिसर्वसंपन्नेत २८
बर्हिष्मतीनामनिक्तिमिभुवन प्रभमारे रोमस्य आहमाद कुशाःकाशाश्च सन पराक्रम निपत्तितिवर्षी
बर्हिःप्रपातेय तस्मान् तत्र सादीनि परामंबनीतायतविलं २९ यत्र नित्य यजन्ति भुवस्थाने लक्ष्यानन्तपु
स्याया लक्ष्याना मनुमिषु: यतो लक्ष्यान नेयत्रपुरुषमिति लाक्रयोटपि भूमिः आहान्त यापि तत्स्थाने अ
ह मित्यप

श्री
भा॰
टी॰
११

यो वि लोकात्मपनन संसारादनविमृष्ट आक्रलेवेतो यस्य कात्मा मक्तिर्मा शोभायस्याः १७ ललनानां ला
लामभूषणाभूत मतेविनोऽप्रियः वचोतोऽथैः तेरदम्भमत्यर्यो मत्वाऽव्यपदः उत्तानापादस्य प्रभियाता स्वयम्प्रा
मा १८ भजिष्णवीकुविष्णो यावदपत्यानति लावण्याहस्त्यानततः परं सम्मानस्तु भाषावधः समयः तमवाह
यावदात्मनो मम नजा तामविभूयान यद्वा ममात्मनो देहाद्रुत ते जीवो यविभूयादितिअतः परं पारमहस्यजा

श्री
त्रि २

यो हर्षपूर्वेक पादेत्रिपाद्योविश्वीद्वीति कदकविकुलानां विश्वावसर्वपनत्वादिमानाहिलो
कामसंसाद्द्विमृष्टवेलो १९ तत्पूर्वपंती ललनालला ममसेते वि श्रीचरणोरुहा वत्सामनोक
व्यपदः स्वसार कोनानुमत्यनवृथोपयाना १८ अतो भजिष्णुमस मयेन साधीयावने नोविभूयाला
नामग्रतोधर्मदायमहस्याम्बुद्ध्योन ममत्वप्राणिनावद्वमसे विहितान ॥ यतो भवहिष्णो मिदंवि
चित्रंमस्यास्यतेयत्रववावतिष्ठते प्रजापतीनापतिरेभमत्यपरपुमानो भगवाननन्तः २० सूत्र
यवत्रियदेवावभाति आसीच्चतत्ती मनविदितम् यियापगृहं त्मिनयोभिनन मुखेन वेता
लभेदेवहस्याः २१ सोऽनुतानाभवसितमहिम्नाऽऽप्रहितः स्फुटं मम्रो गुणागणा व्याघदोता

त्रि २

ल्याप्रहर्षिनः २२ ॥
मेतस्मिन मत्स्योन पद्मलेन विश्वना मानात्यकर्मणोक्तान प्रविहितावहितावदितमान यामादीनवद्य
यामवति एवमनुष्ठ्यानमस्ये १९ ननु तवपितुः प्रजापतेः तानामसु हाविव समासेन जाहयान ऽमिसंख्या स्यते
विलयघ्यास्यति चवतिपवायें जातोऽत्रयाएकरणानतन्तु संख्यासु एवमाहयानामभगवतोक्तं रूमयैः २० ह
उग्रभवत्मनालाल लभमने मे विनपुलोम्पते स्यघला मुखेन पुलोभिनवान २१ समनुः अनुअनन्तरं महिम्नो
ऽनुभवमितनिर्ध्येयजाता २२ ॥

हिंसाय धृतिस्वभवानिनिमममभि: दुहितः स्नेहेन परिक्लिष्ट आत्मा यस्य सा विनितविज्ञापने ८ प्रियया
तो नानयदाः कश्चित्पुत्रिकाकरणाशंकानिवृत्ता ममसुतेनात्मकन्या तावत्पायोनिदर्शिते ९ तत्पतीकु
लीकृत १० श्वशुरस्य सुतनः आमन्यविषयस्य प्रतिवादः पुत्रोत्पाद्योने ११ कीनाशकृपणे मवत्यापरापमाने

ममभवान् दुहितुः स्नेहपरिक्लिष्टान्मनोमम ओवमर्हसि दीनस्य आविनतकृपयामने ८ प्रियव
तोमानपद्म स्नेयदुहितामम अनिकृतिपतिपुत्रकत्वं यः शीलगुणादिभिः ९ यदा न भवनः श्री
लक्ष्मीति रूपवयोगुणेन अस्मृतोमार दादेमान्यामीकृतनिश्चय १० तत्पतीकुलिनापुत्रमा
अद्ययोपाहनशृणा सर्वात्मनान्नृपाने गृहमेधिषुकर्मसु ११ उद्यतस्य दुहिकामस्य प्रतिवादेन
शुष्यते अपि निर्मुक्त संशयस्य कामान्कस्यकिंपुनः १२ यदुद्यतमनाःस्वकीनाशामभिधावते ली
यतनयशाः स्फीतमनघ्यावलयादनः १३ प्रहृताशृण्वविद्दुविवाहार्थं समुद्यत प्रनष्टनृपर्के
वीणाः प्रशापृतिपूजावाणि १४ सोमकस्य मायामहोत्कामीदः सुप्रमावनवामजा आवयारनं
नृपासाथाघ्य वाहिकोविधिः १५ कामाः सभूयान्ते तस्याः पुत्राः संकल्पविधोपमेतः कपर्व
नेननयामादयनसायेवकात्पाहिपतीमिवश्रिये १६ ॥म॥

नच यस्यमावधिवाल्यवर्षसमुपजीवाणाः प्रशामयाद्दशो १४ अप्रज्ञातचिति मध्ये वकुलतिश्चयनात्कस्मै विरचति
अनातावनभवतीत्यर्थः आयुः प्रथमः ततः प्रथमः ततः पूर्वविवाहमा नालमात्यदनिवा १५ नृपात्मभवस्त्रीती
नः गृहस्ति नेनस प्रजस्त्रापहस्तमस्यापन्नेस्मादिमेत्रप्रमितिः स्वयोगकात्मापवश्रियं नृपाणादियाम १६ ॥

श्री
भाग
टी
१९

इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये एकविंशः ॥ द्वाविंशे कर्दमायादाय यथादिष्टं हि विस्मिता मनुर्देहूतिं देव
हूतिमित्युपवर्ण्यते ॥ एवमाविष्कृताशेषाणां गुणानां कर्मणां च उदय उत्कर्षो यस्य तं सम्राट् मनुः सव्रीड इव
स्वकीर्तिश्रवणात् प्रत्याख्यानशंकया वा उपरतं मुनिमुवाच उपरतं निवृत्तिनिरतं मदीयाकन्यावचपरिणयेति वि
ज्ञापयिष्यन् युष्मदादिस्वधर्मावधानात् पूर्वमेव चलितं स्यादिति तमर्थं द्वाभ्यां ॥ आत्मनः परिप्सा

इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ मैत्रेय उ० ॥ एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयो मु
निं सव्रीड इव तं सम्राडुपरतमुवाच ह ॥ १ ॥ मनुरुवाच ॥ ब्रह्मासृजत्स्वमुखतो युष्मानात्मपरीप्सया ॥
छंदोमयस्तपोविद्यायोगयुक्तानलंपटान् ॥ २ ॥ तत्त्राणायासृजच्चास्मान्दोःसहस्रात्सहस्रपात् ॥ हृ
दयं तस्य हि ब्रह्म क्षत्रमंगं प्रचक्षते ॥ ३ ॥ अतो ह्यन्योन्यमात्मानं ब्रह्म क्षत्रं च रक्षतः ॥ रक्षति स्माव्ययो देवः
स यः सदसदात्मकः ॥ ४ ॥ तव संदर्शनादेव छिन्ना मे सर्वसंशयाः ॥ यत्स्वयं भगवान्प्रीत्या धर्ममाह रिर
क्षिषोः ॥ ५ ॥ दिष्ट्या मे भगवान्दृष्टो दुर्दर्शो योऽकृतात्मनां ॥ दिष्ट्या पादरजः स्पृष्टं शीर्ष्णा मे भवतः शिवं ॥ ६ ॥
दिष्ट्या त्वयानुशिष्टोऽहं कृतश्चानुग्रहो महान् ॥ अपावृतैः कर्णरंध्रैर्जुष्टा दिष्ट्योशतीर्गिरः ॥ ७ ॥
१ दर्शो   हो २

यापर्यालोचितुकामः स्वधर्मरक्षणात्मनः परीप्सया पालनं वेदप्रवर्तनं तत्स्वीकृत्य युष्मानसृजत् ॥ तत्त्राण
र्थं ब्रह्मत्राणार्थमस्मान्ब्रह्मत्राणाज्जाति ॥ तच्च क्षत्रजाति ॥ एवं सदेव प्रवर्तते न स्वकीयो यः सदसदात्मकः
सर्वात्मकः तथा च युयोनि विकारः ॥ नवितापयितमेवन दर्शनादि कर्मभिर्नंदति तत्त्वेति त्रिभिः अनुग्रहः स्मृ

प्राप्तीभिर्नियमपर्यायाष्टनयाप्रत्यगृह्णात सकृत्नवान्। अथ तेर्थकृतमतो पर्यटनेहियस्मात्मनस्या
विस्तप्रमति ॥५९॥ स्थावेन कार्याचमेरणप्रज्ञायविस्तवे ॥५२॥ नयदेतिपदानामथमध्यः ययपिथन्मूला
र्थसर्वतः पर्यटनत्तवप्रसंगात्ध्यानमनेसभवति नथापिविशोषकार्यमेदक्ति नकल्पतामितिनेवै
भगवद्देशमिस्या तिरा नुदिमूला

सपर्यायाप्रतिगृह्णतिनेघावपूपया। गृहीताह्लामामानीनेसंयुनेप्रीप्यायनम्लनिः॥५॥ तेनैव
क्रमतोदेवमुत्तामरतानोपेते। कथायथामतार्थस्वहेशाकिहिपालिनी॥५॥ तोकैकशोक्त्वा
पूनायमथमेप्रचतसां॥ तृपातिस्थानमाथत्वेतमिप्रज्ञायतेनमः॥५॥ नयदार्थमाख्याय
नेनेमतानागतोर्पिते। विसृज्नेस्युरुकोदेशेरथनवामयजमान॥५३॥ सर्वैः सर्वतालनलिवे
पयमेरुलेभुवः॥ विकर्षनहृतीसनापर्यटस्य्पमानिव॥५४॥ तदैवसत्वः सर्वेबुद्धा
मनिबुधनाः॥ भगवद्वितारानामियेरनतदस्मि॥५५॥ प्रथमंप्रमुखेयेततोलालपुंसिक
प्रोक्तैभिः॥ शायामेवयिलोकोर्यदृष्पुक्ता विनदयति॥५६॥ प्रख्यापितृक्लानामीरयदर्पमामि
हृमानः॥ नहर्षनिर्मलीकेनप्रतिपद्यमहेहृदा॥५७॥

नयघृङ्मतानायाता प्रवितायम्पतेरथमाकृत्लेयदाशुवामेरुलेनपर्यटमितदासेनबोधिसत्वनवन्नि
तिवदामामनयः विसृजनेस्युटेकावेशउकोदेउयम॥५८॥ सर्वैरम्पस्वरूपाः दोसमगृहितै॥५९॥ बु
द्धाप्रमाणानिरुव्वनवर्ष्येः वताहो॥६०॥ निरङ्गोः निमित्तभूतेः शायानेनिश्चिते॥६१॥ निर्मलीकेनमह

श्री
पाल
टी
७५

नृत्तं नादिनं मत्तस्य समयानां विभ्रमो विलासो यस्मिन् मत्तबर्हिणो मयूरा नटाः तेषां माटोपो नृत्यं समं भ्रमो यस्मि
न् आकूर्यन्तः मिथो मत्ताः कोकिला यस्मिन् ४४ कटवादिभिर्वृत्तैः लंकृते ४५ कारंडवादिभिः पक्षिभिर्केला
पृथ्वीकृतं जिन ४७ हरिणादिभिर्वृत्तैः ककोरः ...... स्थावित शाकुक: मर्को मर्कटः तद्विशेषा गोपुच्छः हरि
वानरः सिंहो वानाभिः कस्तूरीमृगाः ४४ कुतो कुतापानो ब्रजनचारि यो प्पायेन ४५ उग्रः पुंडरीको गोपमनेनव

मत्तद्विजगणोद्घुष्टं मत्तभ्रमरविभ्रमं । मत्तबर्हिनटाटोपमाहूयन्मत्तकोकिलं ॥४०॥ कटवबवालपका
चोककरनवकलामनैः । कटमेदारकरटजैः चूतपतिरलंकृतं ॥४२॥ कारंडवैः सवैः हंसैः करवै
नलकरकटैः । सारसैः शुकवाकैश्च बकपूर्वलंकृजितं ॥४३॥ नप्तैवहरिणैः कोरैः स्थाविकुवषकु
जरैः । गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्नकुलेर्नोभिर्हृतं ॥४४॥ प्रविषयतनीर्थवरमादिराजः मरुत्नयो द्रष्टा
मुनिमासीनं तस्मिन् कुतनकुतायाने ॥४५॥ विद्योतमानं वपुषा तपसा ग्रनुभावितं । मानिनामसमव
नः स्त्रिया पापागावलोकयन् ॥४६॥ नद्याहतोमृतकलापीयूषप्रवाणे नवपाउपसपदुसा ।
तनतेर्किंचीरवाससम ॥४७॥ उपसहस्यमलिनयश्वाहंगाममसकृत अथोदनमपायो तंदृष्ट्वे
प्रणतेपुरः ४८ ॥

पुषा विद्योतमाने ४६ तस्य मगावतो व्याहृतं भाषणं मेषा मृतकलाप्रसूतमपवं
हूस्यकलानन्मयपीयूषतस्य श्रवणो नचनातिलामे तपसा कृशामतपकृशो तेन मध्य कृशो ग्राणु मुनेने
४७ उपसहस्य समीपं सवामलिनेचटदर्पानि हृदैवक्रिया प्रदेनेने तिप्रहेणाम महाशातेन त्रम स्कृत ॥
मनितिगिरिकेयध्यामलिनेरूपपतमहृत उरजपरिणाशास्यप्राप्तेपुरः पादसमीपे प्रणाते ॥४८॥

अशेषैः तपोमंत्रादिसिद्धैः सिद्धेश्वरैः अभिष्टुतः सिद्धमार्गः वैकुंठमार्गो यस्य यद्वा अशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतस्यासौ सिद्धे
मृग्यत इति सिद्धमार्गः स एव यथा पत्ररथेंद्रो गरुडः तस्य पक्षैः उदीर्णसामाकर्णयन् उद्दिष्टं तत्पत्ररथेंद्र पत्ता
विति श्रुतेः उच्चारितं तमसमस्तामाथार भूतानां स्तोमसमुदायं पृथक्त्वेन स्तोमस्य साम्नि श्रुतेः समासपाठे अद्वि
तः स्तोमः स्तोत्रीयः समुदायो यस्य साम्न इति ३४ तं कालं पत्युः सकाशादागमं प्रतीक्षमाणः ३५ स पातकाभावः सोऽव

ध्य

निरीक्षितस्तस्य ययावशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः आकर्णयन्पत्ररथेंद्रपक्षैरुच्चारितं स्तोमम्
उदीर्णसाम ३४ अथ संप्रस्थिते शुक्ले कर्दमो भगवानृषिः आस्ते स्म बिंदुसरसि तं कालं प्रतिपाल
यन् ३५ मनुः स्यंदनमास्थाय शातकौंभपरिच्छदं आरोप्य स्वां दुहितरं सभार्यः पर्यटन्महीं ३६ तस्मि
न्सुधन्वन्नहनि भगवान्यत्समादिशत् उपायादाश्रमपदं मुनेः शांतव्रतस्य तत् ३७ यस्मिन्भगवतो ने
त्रान्न्यपतन्नश्रुबिंदवः कृपया संपरीतस्य प्रपन्नेऽर्पितया भृशं ३८ तद्वै बिंदुसरो नाम सरस्वत्या परिप्लु
तं पुण्यं शिवामृतजलं महर्षिगणसेवितं ३९ पुण्यद्रुमलताजालैः कूजत्पुण्यमृगद्विजैः स
र्वर्तुफलपुष्पाढ्यं वनराजिश्रियान्वितं ४० ॥

दी०

तीः परीक्षकाय यस्मिन् तस्मिन् स्यंदनमास्थाय दुहितरं स्वां आरोप्य सभार्यो महीं पर्यटन् ३६ हे सुधन्वन् विदुर यदहः
तस्यैव ग्रामात्तस्मात् परमात्मनेदं ग्राममिति दर्शयितुं आश्रमं वा उपायतीति यस्मिन्निस्यादि सप्तभिः ३७ प्रपन्ने कर्दमे
३८ शिवममृतमिव मधुरं जलं यस्मिन् ३९ कूजंतः पुण्याः मृगा द्विजाश्च येषु तैः पुण्यद्रुमलता

नारदिः समुद्रः पुरुषम ॥

श्री
भाग
टी
२५

विख्यातं मंगलं अभ्युदयसदाचारादिलक्षणं यस्य ॥२५॥ हे विप्र महिष्या सह ॥२६॥ पूज्यतयासितापांगीं समाहि
ते अभिसंधानेन स्थितं नृपवधू राजकन्या ॥२८॥ ते वीर्यं आत्मनि भृतं यथा प्रसविष्यति । नवभिः कन्याभिः ऋषी
यं प्रसूता सा कन्या सप्रजेत्या आत्मनः पुत्रान् आधास्यंति दास्यंति ॥२९॥ उशत्तमः शुद्धसत्त्वः । तीर्थं पात्रे ते मयि सं

गुणान्वितां   परश्वो

प्रजापतिसुतः सम्राट् मनुर्विख्यातमंगलः । ब्रह्मावर्तं योधिवसन् शास्ति सप्तार्णवां महीं ॥२५॥ स
चेह विप्र राजर्षिर्महिष्या शतरूपया । आयास्यति दिदृक्षुस्त्वां परश्वो धर्मकोविदः ॥२६॥ आत्मजा
मसितापांगीं वयःशीलगुणान्वितां । मृगयंतीं पतिं दास्यत्यनुरूपाय ते प्रभो ॥२७॥ समाहितं ते हृ
दयं यत्रेमान् परिवत्सरान् । सा त्वां ब्रह्मन्नृपवधूः काममाशु भजिष्यति ॥२८॥ या त आत्मभृतं वीर्यं
नवधा प्रसविष्यति । वीर्ये त्वदीये ऋषय आधास्यंत्यंजसात्मनः ॥२९॥ त्वं च सम्यगनुष्ठाय निदेशं म टी
उशत्तमः । मयि तीर्थीकृताशेषक्रियार्थो मां प्रपत्स्यसे ॥३०॥ कृत्वा दयां च जीवेषु दत्त्वा चाभयमात्म
वान् । मय्यात्मानं सह जगद् द्रक्ष्यस्यात्मनि चापि मां ॥३१॥ सहाहं स्वांशकलया त्वद्वीर्येण महामुने । त
व क्षेत्रे देवहूत्यां प्रणेष्ये तत्त्वसंहितां ॥३२॥ मैत्रेय उवाच । एवं तमनुभाष्याथ भगवान् प्रत्यगक्षजः ।
जगाम बिंदुसरसः सरस्वत्या परिश्रितात् ॥३३॥

न दत्तं तत्त्वं ते मयि समर्पि   न सर्वकर्मफलं समर्प्यः ३०
मात्मैक्यं दया कृत्वा सर्वत्र अभयं दत्त्वा मयि आत्मानं जगच्च सह एकीभूतं द्रक्ष्यसि ॥३१॥ प्रणेष्ये प्रकटयि
ष्ये तत्त्वसंहिता येन त्वं सविवर्भवसीति प्रत्यगक्षजः सरस्वत्या परिवेष्टितात् ॥३३॥ ॥ ॥ ॥

२५

यद्यपि मायिकनाऽऽत्मकेभ्यो विषयसर्वेदान्तेने कुमित मायाप्रसाद भिप्रायानुसारेणानन्तरं पादये समाह हेम
धीमातो स्माकं भजतां भूतसूक्ष्मरूपपदे शाद्यादि विषयसर्वं मायया ननु बिवित्ताभयस्मीति ननु यद्यपीयं तनम
वनितप्राप्यस्मद्नग्रहायास्तु नु णानुयायोकारणानन्तरमेवापवर्गाय भवति सर्गः प्रादेविषयसर्वे वित्ता
युष्मादपवर्गन्प्याबालजाय मानो रहे बालना त्रिभिर्गुणैः गुणा बालनाय नै बालवर्यता स्वापिपः यन्त
नदेवंभ्यः प्रजयापि तन्न्यं नियहिं पनः मायया परिक्लिष्टबलस्मात्तलस्मायुक्तः नविलानितांसपवभूतस्य

मैत्रेय उवाच

नैतत्कृतात्मनां पदं न वेश्मि न तन्मायया न तत्तु षभूतसूक्ष्मं प्रनुग्रहाय परत्वियदीमायया लसन्तु
स्यात्तत्त्वावि ललितः २० नेनानुभूतोपरतक्रियार्थस्मायया वर्तितलोक तन्त्रे नमामयो भीत्यानम
नीयपादसरोजमल्पीयकामवर्ष २१ ऋषिरुवाच श्रूयतां लोकश्रेणेनोज्ञनाभस्तमावभाषे वचसा
मृतेन स्वपत्निपत्नोपरिशोचमानः प्रेमास्मिताक्षीतानां विभ्रमन्तः २२ श्रीभगवानुवाच विदित्वा
तव चैत्यं मे पुरैव समयोजितं यदर्थमात्मनियमैः त्वयैवाहं समर्चितः २३ नवैजातुमृषैव स्यात्प्रजा
ध्यक्ष मदर्हणम् भवद्विधेष्वतितरां मयि संगृभितात्मनाम् २४ ॥

नवदर्शनं यतो भुक्तिमुक्तिप्रदमित्यर्थः २ नेनाभुक्तिमुक्तिप्रदेन माभिमुक्तिप्रदं नेहतः प्रनुभूत्यात्तमेनोपर
तः क्रियार्थः कर्मफलभोगो यस्मिन्नभोगादेहेत स्वमायया प्रावर्तितलोकतन्त्रविषयावकुरणे येन प्रनःम
कामितिकामेस्त्रनमनीयपादसरोजयुगं यस्य तं तं त्वात्मीयमित्सकामेपुस्मिभजनेकामानर्षमीतितथात २३
मृतकवेणामृतवकराण प्रेमस्मिताभ्यामीक्षणाभिर्विभ्रमतीगुर्यस्य २२ वेमेहार्दं भावं नमग्रामसमयो निवेदितं
नयदर्थंपवाहं समर्चितः २३ तन्मयिसंगृभि संगृहीतपकामप्रीकृतमात्मनाविजनैयेस्तेषाय मदर्हणा ति

श्री भा टी ३ ८

पतनभयं नास्तीत्याह द्वाभ्यां लोकान् कामाभिभूतान् तानानुगतान् पशूंश्च विवेके सत्यपि पुनः कर्मनरा
नमाहयान ````` नाट स्य चेन वचरणातपत्रमातपत्रं श्रिताः तानेवाह त्वद्गुणवादः कुणालेव शीधु मद्यं पीयूषं वा सावि
स्मारकत्वात् पीयूषं च विकारत्वात् तेन निर्यापिता विलापिता देहधर्माः क्षुत्पिपासादयो यैः एवमभिमतेभ्यो भयं
न यस्य त्रिनाभिकालचक्रं तज्जगदाक्रियाकृष्य धावत् अजराक्षभ्रमि यत्किंचिद्धावत् भवति कण्ठभूत अनले
तच्चलनात् अक्षः प्रतिरूप भ्रमिः भ्रमणं भ्रमः दिनं अतिभ्रमणशीलं तत्र भ्रामितं भ्रमितेति निर्देशः

लोकांश्च लोकानुगतान्पशूंश्च हित्वाश्रितास्ते चरणातपत्रं। परस्परं त्वद्गुणवादसीधुपीयूषनिर्यापि-
तदेहधर्माः ॥१७॥ न तेऽजराक्षभ्रमिरायुरेषां त्रयोदशारं त्रिशतं षष्टिपर्व। षण्नेम्यनन्तच्छदि यत्त्रिणाभि क-
रालस्रोतो जगदाच्छिद्य धावत् ॥१८॥ एकः स्वयं सन् जगतः सिसृक्षया द्वितीययात्मन्नधियोगमा-
यया। सृजस्यदः पासि पुनर्ग्रसिष्यसे यथोर्णनाभिर्भगवन् स्वशक्तिभिः ॥१९॥

अधिकमासेन सह त्रयोदश मासाः अरा यस्य त्रिशतं षष्टिश्चाहोरात्राः पर्वाणि यस्य शतपर्वेति विभक्तेर्लुगा
र्षः षड् ऋतवो नेमयो यस्य अनन्ताः लवादयः छदाः पत्राणि यस्य त्रीणि चातुर्मास्यानि ना
भयः आधारभूतानि बलयानि यस्य करालस्रोतः तीव्रवेगः एतैर्विशेषणैः संवत्सरात्मकं कालचक्रं लक्षितमिति ह
ष्टव्यं ॥१८॥ ननु तिरस्कृतापि मुदासीनमाक्रियाबलेन धावामि मायया विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वात् तत्राह
स्वयमेक एव सन्नपि प्राकृतत्वाधिकृतया योगमायया द्वितीययाविश्वस्य सृज्यत्वः पासिग्रसिष्यसि नास्ति त्वदः विश्व
स्य प्रतिबिम्बाप्यमानमपि न तवं ततः यथेति ॥१९॥

७३

श्रीतिरेव स्वभावः स्मृतः सिद्धोऽथ मोऽयस्यान्त्या विप्रश्रा त्वामनोरथस्य ७ वनेति हर्षे हर्षेऽनुनोऽस्मामिः स्वमधुस्वत्व
नियस्तव दर्शनात् मयात्मा: सामिर्यस्माफला नहि सेवितं नदर्शनमेव महाफलमित्युक्तं यस्य तव दर्शनं स्वद्विकन
यो नरमापादितप्रकर्षेर्नृत्मभिः कृतः मधिवानायाणायेः तेषि सकाममकामानविगर्हयन्नाह ७ हर्षे शायकामा
निर्यपिस्युः तेषां कामानां लभार्थयतनमाश्रयानहिन्द्रयः तेष्वनन्यादारविदुषां मननेन तु तेषां तात्कामानपि
नाशितहृताश्रियः सकामान् निहामि मोहमपि नाहं यावत्स्वाद नष्टानि ७४ गृहमथा गृहाश्रमः नत्यथत्रिवर्गे हो
गोभार्यापरिवाछकामः परिनाता मिक्कनकामस्तुया त्रिपस्य कल्यद्रुमस्यतवस्तु लभ त्रिमूर्यध्यिवानउपागतोस्मि

नातहर्षोपत मूर्धाश्रितो लब्धमनोरथः गीर्भिः नस्य गृणाक्षीति स्वभावात्माकृताञ्जलिः ७२ कृपि
रुवाच नमूर्वतायाति नलसत्तयाश्रो सिद्धमहत्ता स्तवदर्शनात् यद्दर्शनं तु मभिरीश्वरस्य
शा मतयोगिना कृष्णपीनाः ७३ तामूर्ते परमानन्द धियायवरकायर्क मथ्यापि कृपता
मानगृहाणावरदानतः ७४ येमायया नेहनमेथम सर्वमहारविदं मवसिक्तपोत इपामतेकामिलना
घृते पीमातीश्राका मानिर्य्यपियेस्युः ७५ नथामदाहपरिवाछ कामः समानशीलाम् गृहमेधधर्मं
धियिनोत्रिमपाप मूल उपाशयः कामदुघांत्रिपस्य ७६ प्रजापते स्त्वव समाधीशा तमाः लोकोकि
लाद्यकामहत्तोऽर्थवद्धः यद्दलोकानुगतोवहामिवलिच पूजानिमिषायतस्मै ७८ ॥

ननु कामार्थं मन्यते सपापस्ताननयनञ्च योषस्यपुरुषार्थस्य मूलमेतदेव ७९ ननु तर्हि मुमुक्षार्थी मेव किं
मनसि मनधिकारादित्याह हे अधीशा यत्प्रजापतीः तस्य वच मानवते शाश्वयकामहतो लोकः पशुवद्ध
द्धः हस्तु लक्षधर्ममूर्तं अहं पकिल लोकानुगतः मतः तस्यवलितहरामिवहामिकर्ममयी नदतो अनुवर्ते प्रति
मि षायकालालेनतद्धर्मं भार्यावेक्षामीति वकारस्यानयः नकेवलं लोकानुगतो वहामि किंतन्मूलं त्वयापाके
यतो र्थे तिकिलसक्त अनिमिषायेनिकालात्मकावेताभीतः कर्म करोमीत्युक्तं ७९

योगलक्षणैः योगसिद्धिभिर्युक्तायां कतिधा वीर्यं ससर्ज कति पुत्रान् समादधामास तत्पृष्टं ॥४॥ मनोः कन्याः प्रसूतिश्च
प्रसूतिं च भार्यां लब्ध्वा यथा भूतानि ससर्ज तच्च वदेति चकारस्यार्थः ॥५॥ सहस्राणां समा दश सहस्राणि वत्सरानि
त्यर्थः ॥६॥ ततः तस्मिन् तपसि क्रियायोगेन पूजाप्रकारेण प्रपन्नेभ्यो भक्तेभ्यो वरदाशुषं वरदातारं ॥७॥ शाब्दं वेदैकवेद्य
ब्रह्म तन्मयं वपुर्दधत् तं प्रति आत्मानं दर्शयामास ॥८॥ स कर्दमः तं विरजं विष्णुं दृष्ट्वा भूम्यां दंडवत् पतन् गीर्भिस्तुष्टाव ।

तस्यां स वै महायोगी युक्तायां योगलक्षणैः ससर्ज कतिधा वीर्यं तन्मे शुश्रूषवे वद ॥४॥ रुचिर्यो भगवान् ब्रह्म
न्दक्षो वा ब्रह्मणः सुतः यथा ससर्ज भूतानि लब्ध्वा भार्यां च मानवीं ॥५॥ मैत्रेय उवाच प्रजाः सृजेति
भगवान् कर्दमो ब्रह्मणोदितः सरस्वत्यां तपस्तेपे सहस्राणां समा दश ॥६॥ ततः समाधियुक्तेन क्रिया
योगेन कर्दमः संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषं ॥७॥ तावत्प्रसन्नो भगवान् पुष्कराक्षः कृते युगे द
र्शयामास तं क्षत्तः शाब्दं ब्रह्म दधद्वपुः ॥८॥ स तं विरजमर्काभं सितपद्मोत्पलस्रजं स्निग्धनीला
लकव्रातवक्त्राब्जं विरजोम्बरं ॥९॥ किरीटिनं कुंडलिनं शंखचक्रगदाधरं श्वेतोत्पलक्रीडनकं मनः
स्पर्शस्मितेक्षणं ॥१०॥ विन्यस्तचरणाम्भोजमंसदेशे गरुत्मतः दृष्ट्वा खेवस्थितं वक्षःश्रियं कौस्तुभकं
धरं ॥११॥

स्निग्धानामलकानां व्रातो यस्मिन् तथाभूतं वक्त्राब्जं यस्य सितानां पद्मानामुत्पलानां च स्रक् यस्य तं स्निग्धनीलेत्यादि ॥९॥
नीलालकाः स्निग्धाः श्वेतोत्पलं क्रीडनकं यस्य ॥१०॥ श्वेतोत्पलं क्रीडनकं यस्य मनः स्पर्शि मनःस्पर्शं स्मितेक्षणं यस्य तं
मीलितानि यस्य तं ॥ वक्षसि श्रीर्यस्य कौस्तुभः कंधरायां यस्य ॥११॥

तेभ्यः स्वीयं पुरुषाकारं पुरं देहं असृजत् तं दृष्ट्वा नाम मनून् ५१ तेन था कृतं सुकृतं तत्र बाहुः यस्मिन्नग्नौ संयोगे क्रियाश्र
प्रतिष्ठिताः यतो यस्मिन्नग्नौ सर्वे साकमन्नादा ते हविर्भागादि भक्षयामहे ब्रह्मन् ५२ कायस्य हि सुकृतः ऋषी-
णां सृष्टिमाह तपसेति विद्या उपासना योगो योगाभ्यासनादिः सम्यक् समाधिः वेदा येषां दियुक्तः हृषीकेशः स्ववशेन्द्रि-
यः सन् ऋषीन् लोकान् ऋषीन् प्रजाः ससर्ज ५३ किं तद्देहस्य स्वांशमदादित्यत आह यदिति समाधियोगर्द्धिः श्रवि-

आत्मवान्
तेभ्यः सोऽसृजत्स्वीयं पुरं पुरुषमात्मनः तान्दृष्ट्वा ये पुरा सृष्टाः प्रशशंसुः प्रजापतिं ५१ अहो एतज्जग-
त्स्रष्टः सुकृतं बत ते कृतं प्रतिष्ठिताः क्रिया यस्मिन्साकमन्नमदाम हे ५२ तपसा विद्यया युक्तो योगेन
सुसमाधिना ऋषीनृषिर्हृषीकेशः ससर्जाभिमताः प्रजाः ५३ तेभ्यश्चैकैकशः स्वस्य देहस्यांशम-
दादजः यत्तत्समाधियोगर्द्धितपोविद्याविरक्तिमत् ५४ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे विंशोऽध्या-
२१ यः २० विदुर उवाच स्वायंभुवस्य च मनोर्वंशः परमसंमतः कथ्यतां भगवन्यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः १ प्रि-
१ यव्रतोत्तानपादौ सुतौ स्वायंभुवस्य वै यथाधर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवतीं महीं २ तस्य वै दुहिता ब्रह्मन्देव-
हूतीति विश्रुता पत्नी प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वयानघ ३ ॥

भावविरक्तिश्च विद्यते यस्मिन् तत् ५४ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे विंशोऽध्यायः २० एकविंशे तपो
विधानतोऽपि तेन तु विष्णुना कर्दमस्य मनोः पुत्र्या विवाहश्च वर्ण्यते १ पप्रच्छ यथा चक्रे १ धर्मं महीं च यथा जुगुपतुः
रक्षतुः रक्षतस्तत्त्वं वदेति तृतीयेनान्वयः २

तिरोधानेन स्वरूपत्वेऽस्यापि अन्तर्धानेन आत्मनः प्रतिबिम्बेन ४५ आत्मा आत्माभासं प्रतिबिम्बमात्मनात्मना मनःप्रति
बिम्बदर्शितः स्वदेहस्य शोभाः करपादादिचेष्टा ४६ अत एवात्मदर्शनाभिधः संमानेन निर्ममिथुनीभावः तत्प्रति
बिम्बरूपैः कर्मभिः तत्र वाकुमारानुवर्तिनः आत्मप्राणायामविज्ञानः पादादिषु सर्वगौर्यतादेहेन ४७ अत्र उपविनैहृष्टि

तेभ्योऽदृश्यत आत्मानं अन्तर्धानाख्य मरुत् तं स किन्नरान् किंपुरुषान् प्रत्यात्म्येनासृजत् प्रभुः ४५ मानया
आत्मनात्मानं आत्माभासं विलोकयन् तेन तद्गृह्णन्ति रूपं तं केशं यमयमेहिना ४६ मिथुनीभूय गा
यन्तः तमेवोषसि कर्मभिः देहेन च भोगावतानायानो बहुचिन्तया ४७ सर्वेऽप्युपचिते क्रोधात् तस्
सर्ज ह तद्वपुः ४८ ये हीयंतात्मुतः केशा अहयस्तेऽङ्गजज्ञिरे सर्पाः प्रसर्पतः क्रूरा नागा भोगोरु
कंधराः ४९ स आत्मानं मन्यमानः कृतकृत्यमिवात्मभूः तदा मनून् ससर्जान्ते मनसा लोकभाव
नान् ५० ॥

सप्राप्तः द्रोणक्रोधादिषु तं अप्रमत्त अप्रमत्त्यादेहात् ये केशा अहीयंत प्रच्युतास्ते हयो जाताः प्रसर्पतः
पादाद्याकुंचनैः प्रचलंतो सर्पास्सर्पाः तेषु च अंगान्भवंति दूति नागाः अतिवेगवन्तः सर्पः भोगवतो
जातत्वात् भोगा नफणा नारुविस्तीर्णा कंधराः येषां सर्व ते क्रोधयोगात् क्रूराः तेषामेव तत्र जातिभेदः
सर्पसिद्धान्ते प्रसिद्धः ४९ यदा मन्यमानोऽभूत् तदा मनून् ससर्ज ५०-२ ॥ ७८

प्रमदेवाच रंती स्त्रियं मत्वा नगाङ्कः तस्मात्सा यं संध्यासमये एव तेषां बले ॥४७॥ प्रहस्यात्मानमात्मना जिह्मत्या कांतयासौ ट्यंगप्रहसनमात्मा च ग्राणां च सौंदर्यप्रभाव चातर्यविकारः ॥४८॥ ज्योत्स्नां च दिकां रूपांत एव ग यवादिगणाः विष्यावसुः पुरोग मोमुखोयेषु ॥४९॥ आत्मनस्तं दिग्गाः आलस्येन तां सुमुकुके यान वीक्ष्यते निमीलितवान् ॥५०॥ इन्द्रियाणां विक्लेदः स्वेवायया तां निद्राप्रचदते ॥५१॥ यनेन्द्रियविक्लेदेन हेतुना उच्छिष्टा

इति सायंतनीं संध्यामसुरा प्रमदायती प्रलोभयंतीं जगृहुर्मत्वा मूढधियः स्त्रियं ॥४७॥ प्रहस्य भाव गंभीरं जिघ्रंत्यात्मानमात्मना कांत्या ससर्ज भगवान् गंधर्वाप्सरसां गणान् ॥४८॥ विससर्ज तनुं तां वै ज्योत्स्नां कांतिमतीं प्रियां त एव चाददुः प्रीत्या विश्वावसुपुरोगमाः ॥४९॥ सृष्ट्वा भूतपिशाचांश्च भ गवानात्मतंद्रिणा दिग्वाससो मुक्तकेशान्वीक्ष्य चामीलयद्दृशौ ॥५०॥ जगृहुस्तद्विसृष्टां तां जृं भणाख्यां तनुं प्रभोः निद्रामिन्द्रियविक्लेदो यया भूतेषु दृश्यते ॥५१॥ येनोच्छिष्टान्धर्षयंति त दुन्मादं प्रचक्षते ऊर्जस्वंतं मन्यमान आत्मानं भगवानजः ॥५२॥ साध्यान्गणान्पितृगणान्प रोक्षेणासृजत्प्रभुः ते आत्मसर्गं तं कायं पितरः प्रतिपेदिरे ॥५३॥ साध्येभ्यश्च पितृभ्यश्च कवयो य द्वितन्वते सिद्धान्विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन सोऽसृजत् ॥५४॥ ॥

एवमतः प्रहसनयर्धयंति भीतान् ऊर्वं तितं भूतादियाणां उन्मादं प्रचदते ते तेद्राजं भिकानिद्रोन्मादहेतु त्वे न भूतादीनां तनूनां च चात्र किं प्रभुत्वं ऊर्जस्वितं बलवतं ॥५२॥ परोक्षेणा दृश्यरूपेणात्मनः सर्गाय स्मात्त्व थ तेभ्यो यद्धि नकायेन संप्रदानं वितिमित्त ॥ यदृश्यरूपेण कवयः कर्मज्ञा विदाः साध्येभ्यः पितृभ्यश्च हव्यं पि तृभ्यो वितन्वते श्राद्धादिना हव्यकव्य च ददाति ॥५४॥

श्री
भाग
टी
८०

अन्योन्ये स्नेहयाउपमर्दनहेतुना उद्गमौनिर्वत्तौ पयोधरौ यस्याः मुदितां समुदंतीस्निग्धहासो लीलावलो
कनं वयस्याः २ गृहतीं सीं चलेनावृत्येनानीलानामलकानां वरूथः तासां विद्यते यस्याः हृदयं विडंबतां
स्त्रिय उपलभ्य सतां संमूर्छितां विक्षिप्तवनाक्रममाह २३ मुभिसभा मसतकृते विद्ध भाषमाणा यातकुपितः तो
लाप प्रकुः कासीतिं विभिः २२ कामिनानां कसमाकस्मादे भामिनि कोप नेतृपमेव दर्शितायानर्थोवक्तन
देवपादपकचयाहतेनतं तट समर्पितो नवाधसे २४ किंजातिजलाटिप्रश्नेन या वा काचिद्वदेविष्णनेदंतव
इ इ जानेयत्तवदर्शनं किंतवकेवलं नामनउत्सनोत्सिविं मस्त्राचिकेडकक्रीडाउ ज वीणाटहा २५ ह्यभित

अन्योन्यास्नेहपयोधरविगलितं नृपयोधरां स्तनानां सुदितां स्निग्धहासलीलावलोकनं गृहतीं
मृद्वंचलेनानीलालकवरूथिनी उपलभ्यासुरा धर्मसर्वसं स्मृत्कुः स्त्रियः २१ अहो रूपमहो
यं अहो अस्या नववयः मध्ये काम यमानानामकामेव विसर्पति २२ वितर्कयंतो बहुधा तां
संप्रामदाकृति अभिसंभाष्य विसंभमा मर्थ प्रच्छन्नजमेधसः २३ कासि कस्यासि रंभोरु को
वार्थस्तेत्र भामिनि रूपद्रविणपण्यैरनङ्गेर्भाग्यैर्विवाधसे २४ यावाका विज्ञम वलंदिृक्षा
दर्शनेन न उत्सनोषिं लमानानां कंदुकक्रीडया मनः २५ नैकत्रते जयति शालिनि पादपद्मं
घ्नंत्यामुहुः करतलेन पतत्पतंगं मध्यं विषीदति वृहत्स्तनभारभीतं शांतेवदृष्टिरमलासु शिखा
न्तं समूहः २६ ॥

विज्ञानेना वा कुहे पालिनि स्मा त्वे पकत्र जनदृति न स्थिरी भवति यतोनेकत्र अनेक गति विलासेषु नृत्य
यति सर्वौ केपेताचतेतेपत्त नेग उक्के हंत कथा के वृहतो स्तनयो र्भावादीनेन वक्र कोमध्यं विशेषुदति
आमाता शीतेन मपारेव प्रमवातितस्त्रिशिलासमूहः शोभनः केशकलापः पाठांतरे सुशिखाः शोभनाके
शानवनवकीर्णमानातकामूरुवदयानदृति विग्रासगाच्छन्नपावसनतेषा: मेचविकेदो मध्यविषाट: ना

अदेवानितिच्छेदः सनत्कुमारादयस्त्रयो नमस्तूजनतेप्सते: पातिलोलपातस्तीलं पटान अभिपेदिरे प्रामाः
परापततस्तलायत २४ भक्तेच्छानुरूपमात्मानं दर्शयतीति तत्पादमम्पयन्नेग २५ पाहीति द्वाभ्यां प्रार्थितवान
यमितमघुनेमर्थयितु २८ लोकानां जनमानां तव प्रमाणमन्त्रो प्रमाप्यितो पादौ ऐस्तेषा २७ विवितमर्थि
दिगयम ध्याममदर्शने परिचितत्वानयस्पृहो: योगकामकस्मर्षा सनत्नं विमुचेति उक्तवानितिच्छेदः २७

देवो देवानजयनतः सनत्कि स्मातिलोपान। नेपनंलोलपतणामैघुनायाभिपेदिरे ॥ २ नतो
हसनतभगवान स्तैर्निरपत्रपे ॥ प्रतीयमानस्तत्स्साक्राद्वैभीतः परापतत् ॥ २४ ॥ सउपरवमव
दं प्रपन्नानिहरहोरि ॥ अनुगृह्य भक्तानामनुरूपात्मदर्शनं ॥ २५ ॥ पाहिमांपरमात्मेस्तेप्रष
णोनासृजप्रजाः ॥ नाइमायुमितिपापाउपक्रामतिमप्रभो ॥ २६ ॥ नमकः किलनेकानाङ्किष्ठा
नातके शान्ययानः ॥ नमकः तेपादः तेपामनाभसमपदांतवः ॥ २७ ॥ सो वयार्थितकापितापविविकाद्रू
र्मितः विमुचात्मनंतन्त्वोरभिसक्तो विमुखोबह ॥ २८ ॥ तोकपादचरणाभोजनामदविह्वललोचनः
कांचीकलापविलसद्दुकूलकटिरोचस ॥ २९ ॥

कस्य प्राप्तानंतनुं विमुमोचसर्वं नननुमांगोनामननमतोभावमागोविवलित ॥ गृहाणां च ननद्वावाप
तिरितिदृष्ट्वं ॥ २८ ॥ साहोरात्रपे ॥ तथाभवदिति प्सते: सानंव तनुः सायतनीम प्रावभूव साच
कामोद्दकवलाप्रसरावरा जनमात स्तीलपदाः प्रतस्तासध्यामबास्तयकल्पयिनानेसमाहप्रामाद्या
हृतामितितिभिः वपुषाप्पाकणांतीचरणांभोजयस्यामदनविह्वललोचनयस्याः कांचीकलापेनविल
सद्दुकूलेनाकेतेरोधः कटितटंयस्याः ताः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्री
भाग
टी
९५

कायाद्यसौ पुतिपद्य भूतात्मसृष्टः यसवु कृतः प्रभोरित्यभिनानतामिस्रे द्वेषः अंधतामिस्रमभिनिवेशः त
मो विद्या मोहोस्मितामहातमः रागः महान्तमइतिमहामोहः स्वरूपनिर्देशामात्रविवक्षयामोहइतिप्रथमा
प्रयोगः अप नदेवमहाप्रथमोक्ता माधारणोसृष्टिमनूपकेनविहितमशपूर्ण अस्माधारणं सृष्टिमाह विसस
र्जेत्यादिना यावत्समाप्ति तद्धि सृष्टैकार्य्यं तांविजृपततः वालतनपवजीतानि यक्षरक्षांसिजगृहुरित्याविजृपा
कायं जगृहुः क्षुत्तृड्भ्यां समुद्भवाय यस्यास्तामिवयस्यास्तामित्यासीत् तामसरूपोस्मात्स्मिन्नत्वाभवद्धिमाहि
स्फुटितं जातं येषां १८ उपसृष्टा अभिभूताः जग्धुं भक्षयितं यतो वर्षका इ तृड्भ्यामर्दिताः प्रतणंपिते

ससर्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथतामिस्रमादिकृत्‌। महामोहं च मोहं च तमश्चाज्ञानवृत्तयः॥ — *(verse block:)*

ससर्ज कायया विद्यां पंचपर्वाणमग्रतः। तामिस्रमंधतामिस्रं तमो मोहो महातमः १८ विस
सर्जात्मनः कायं नाभिनंदंस्तमोमयं जगृहुर्यक्षरक्षांसि रात्रिं क्षुत्तृट्समुद्भवां १९ क्षुत्तृ
ड्भ्यामुपसृष्टास्ते तं जग्धुमभिदुद्रुवुः मा रक्षतैनं जक्षध्वमित्यूचुः क्षुत्तृडर्दिताः २० देव।
स्तानाह संविग्नो मा मां जक्षत रक्षत अहो मे यक्षरक्षांसि प्रजा यूयं बभूविथ २१ देवताः प्रभया
या या दीव्यन्प्रमुखतोऽसृजत् ते अहार्षुर्देवयंतो विसृष्टां तां प्रभामहः २२

ति कृपयासा रक्षतेति एके तु जक्षध्वं भक्षयतेति ब्रुवंतः जक्ष भक्षहसनयोरिति धातुः २० देवो ब्रह्मा संवि
ग्नो भीतः सन्मा मा भक्षयत किंतु रक्षत यतो हे यक्षरक्षांसि यूयं मे प्रजाः संतो बभूविथ तेन रक्षणात्‌ यक्षव
क्षणात् रक्षांसि जाता इत्यर्थः तत्र यक्षधमित्यूचुः ते यक्षाः यत्‌ मा रक्षतेति ते राक्षसा इति ज्ञे
यं पुनस्तेषां तिर्यगादीनां मसर्गस्याप्युपलक्षणं २१ प्रभया दीव्यन् यानमोनोबलाघ्यायादेवता कृतिमन्:
सात्विकाः ताः प्रमुखतः प्राथम्येनासृजत्‌ ते देवा देवताः इति ज्ञेयं तेन निर्दिष्टानप्रथमे मात्रविवक्षया
न इतिप्रकृत्य न प्रतिनिर्देशः पुंवयक्षरक्षांसि प्रजापितेयते नाविसृष्टां प्रभामहः दिवसम् पातां देवयन्तः।

॥ श्रीभागवतटीकायां तृतीयस्कंधे ९५

अतःकिमारंभेनेति प्रश्नस्यापसंहारी कस्य श्चानिस्त्वमेवं तु पूर्वोक्तो बहुभिः सर्वे स्वारस्यतिदैवेनेति सप्तभिः
मन्वादिप्रश्नानुत्तराध्यायसारभ्योत्तरेभवित्यतिदुर्वितर्क्येनदैवेन जीवादृष्टेन परेणप्रकृतेरधिष्ठात्रा
महापुरुषेणानिमिषेण कालेन चहेतुना भगवति निर्विकाराज्जातक्षोभात्प्रधानतस्तस्मान्महानासी
न तु दर्शनेते विभक्तिविपरिणामो व्याख्यामध्याविदुः प्रथमसहतः ततो द्वितीयं व्युत्क्रमस्थिते न्यूनतोपसर्गेषु
तस्यानामिनात्मानाविमुच्यतेविति ॥११ महतोज्ञानात्मभूतादेरहंकारः त्रिलिंगः त्रिगुणाः रजःप्रधानादितिर

मैत्रेयउवाच दैवेनदुर्वितर्क्येण परेणानिमिषेण च जातक्षोभाद्भगवतो महानासीद्गुणत्रया
त ॥१२ रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिंगो दैवचोदितात् जातः ससर्ज भूतादिर्वियदादीनि पंचशः ॥१३
तानि चैकैकशः स्रष्टुमसमर्थानि भौतिकं संहत्य दैवयोगेन हैममंडमवासृजन् ॥१४ सो
ऽशयिष्टाब्धिसलिले आंडकोशो निरात्मकः साग्रं वै वर्षसाहस्रमन्ववात्सीत्तमीश्वरः ॥१५ तस्य
नाभेरभूत्पद्मं सहस्रार्कोरुदीधिति सर्वजीवनिकायौको यत्र स्वयमभूत्स्वराट् ॥१६ सोऽनुवि
ष्टो भगवता यः शेते सलिलाशये लोकसंस्थां यथापूर्वं निर्ममे संस्थया स्वया ॥१७

तः सत्वप्रधानस्यापि महतोहंकारोत्पत्तिकाले कार्योन्मुखरूपरजःप्रधानत्वं भवतीतिभावः पंचशः तन्मात्राणि
महाभूतानि ज्ञानेंद्रियाणि कर्मेंद्रियाणि तन्नदेवताश्चेति पंचपंच ससर्जेत्यर्थः ॥१३ भौतिकं हैममंडमेकै
कशः प्रत्येकं स्रष्टुमसमर्थानि संहत्य समसृजन् ॥१४ अन्ववात्सीदधिष्ठितवान् ॥१५ सहस्रार्काणामिवो
रु पृथ्वी दीधितिर्यस्य तत् सर्वजीवनिकायानामोकः स्थानं यत्पद्मं स्वराट् ब्रह्मा ॥१६ सलिलाशये गर्भोदका
स्थानः शेतेनेन भगवतानुविष्टोधिष्ठितः सन्स्वराट् स्वया संस्थया नामरूपादिक्रमेण ॥१७॥

श्री
भा॰तृ॰
टी॰
९८

कुशावर्ते गंगाद्वारे ४ यत्किमपि पृष्टवंतः किं तद्वेति चेत्तत्राह तयोरिति अघघ्नीः अघघ्न्यः हरेः कथाः प्रवृत्ताः ५
कीर्तन्यानि कीर्तनार्हाणि उदाराणि कर्माणि यस्य हरेः ६ एवमिति व्यासवाक्यं उग्रश्रवा रोमहर्षणपुत्रः नै

किमन्वपृछन्मैत्रेयं विरजाः तीर्थसेवया ॥ उपगम्य कुशावर्त आसीनं तत्त्ववित्तमं ॥४॥ तयोः संवदतोः
सूत प्रवृत्ता ह्यमलाः कथाः ॥ आपो गांगा इवाघघ्नीर्हरेः पादाम्बुजाश्रयाः ॥५॥ ता नः कीर्तय भद्रं ते की
र्तन्योदारकर्मणः ॥ रसज्ञः को नु तृप्येत हरिलीलामृतं पिबन् ॥६॥ एवमुग्रश्रवाः पृष्ट ऋषिभिर्नैमि
षायनैः ॥ भगवत्यर्पिताध्यात्मस्तानाह श्रूयतामिति ॥७॥ सूत उवाच ॥ हरेर्धृतक्रोडतनोः
स्वमायया निशम्य गोरुद्धरणं रसातलात् ॥ लीलां हिरण्याक्षमवज्ञया हतं संजातहर्षो मुनिमाह
भारतः ॥८॥ विदुर उवाच ॥ प्रजापतिपतिः सृष्ट्वा प्रजासर्गे प्रजापतीन् ॥ किमारभत मे ब्रह्मन् प्र
ब्रूह्यव्यक्तमार्गवित् ॥९॥ ये मरीच्यादयो विप्रा यस्तु स्वायंभुवो मनुः ॥ ते वै ब्रह्मण आदेशात्कथमे
तदभावयन् ॥१०॥ सद्वितीयाः किमसृजन्स्वतंत्रा उत कर्मसु ॥ आहोस्वित्संहताः सर्व इदं स्म समक
ल्पन् ॥११॥

मिषायनैः नैमिषारण्यवासिभिः अर्पितं अध्यात्मं मनो यस्य सः गोरुद्धरणं लीलां हिरण्याक्षं चावज्ञया हतं निशम्य भार
तो विदुरः ८ यस्मात्त्वमव्यक्तमार्गवित् ब्रह्मणो वा विशेषणं ९ एतत् जगत् अभावयन् उत्पादयामासुः १०
सद्वितीयाः सभार्याः स्वतंत्राः भार्यानिरपेक्षाः कर्मसु प्रजासर्गादिषु संहताः परस्परापेक्षाः इदं जगत् ॥११॥ २

राम राम राम राम राम

९८

कारणो द्विपिकुद्वराणादिना सूकररूपस्येति सर्वत्र श्लोकटीका ॥ ३६ ॥ एतद्वै विक्रीडितं शृण्वतामंते श्रीनारायणो ग
तिर्भवति ॥ महापुण्यं स्वर्गादिप्रदं अलं पवित्रमतिशयेन शोधकं धन्यं धनावहं यशस्यं कीर्तिकरं आयुष्यं आशि
षां च पदं स्थानं पवित्राणां वा प्राणानामिंद्रियाणां च पदं युधि विदुर ॥ ३८ ॥ इति श्रीभावार्थे तृतीये एकोनविंशः ॥ १९
विशेषवाह्नजन्मादिव्यवधानादत्यादितः ॥ सर्गोत्र स्वायंभुवस्य तेवक्ते अन्वये प्रस्तूयते मनोः ॥ प्रतिष्ठां स्थानं मध्यस्य

तं सुखाराध्यमृजुभिरनन्यशरणैर्नृभिः ॥ कृतज्ञः को न सेवेत दुराराध्यमसाधुभिः ॥ ३७ ॥ एतन्महा
पुण्यमलं पवित्रं धन्यं यशस्यं पदमायुराशिषां ॥ प्राणेंद्रियाणां युधि शौर्यवर्धनं नारायणोंते गति
रंग शृण्वतां ॥ ३८ ॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ शौनक उवाच ॥ म
हीं प्रतिष्ठामध्यस्य सौते स्वायंभुवो मनुः ॥ कान्यन्वतिष्ठद्द्वाराणि मार्गायावरजन्मनां ॥ १ ॥ क्षत्ता महा
भागवतः कृष्णस्यैकांतिकः सुहृत् ॥ यस्तत्याजाग्रजं कृष्णे सापत्यमघवानिति ॥ २ ॥ द्वैपायना
दनवरो महित्वे तस्य देहजः ॥ सर्वात्मना श्रितः कृष्णं तत्परांश्चाप्यनुव्रतः ॥ ३ ॥ २ ॥ ॥ राम ॥

ध्यहे सौते सूत तस्य रोमहर्षणस्य पुत्र ॥ अवरं अर्वाचीनं जन्म येषां तेषां मोक्षाय लीलानां मार्गाय निर्गमा
य कानि द्वाराणि कृतवान् अर्वाचीनान् प्राणिनः केरुपायैः सृष्टवानित्यर्थः ॥ १ ॥ विदुरमैत्रेयसंवादेनैव तत्
ज्ञास्यते इति तमेव संवादं प्रष्टुमाह क्षत्तेति पंचभिः ॥ श्रीकृष्णस्य स्नेहेन तत्र इति दुर्योधना
दिभिः ॥ अपत्यैः सहितमग्रजं धृतराष्ट्रमघवान् कृतपाप इति हेतोः ॥ श्रीकृ
ष्णोक्तमेवानादरात् यः तत्याज ॥ २ ॥ अनवरो न्यूनः महित्वे महिम्नि ॥ ३ ॥

मप्यात॥ अपितेपितानांलिंगशरीरान्मोक्षमिकथावबाद्दस्पर्शदष्टोनेवक्रुपानात्करेणाहृत्रितिपदाद्
नइतिवाविरुद्धं॥२८॥ अखिलायतानानेनवैविक्ताश्रयकारणायेतिवाक्ष्यकनुदामममेना॥२९॥ सादयिताहूते
मर्थः पुष्करविष्टरादिभिर्वल्लादिभिः संस्तुतः॥३०॥ यथानुक्रमगुणकीर्तिमनन्तिअप्पमयाअपादितवकाथ्येते

श्री

ये योगिनो योगसमाधिना हृदा ध्यायन्ति लिंगादसतो मुमुक्षया॥ तस्मै वरेण्याय भवः पदाह्वतो य
त्वं प्रपद्ये तव नु मत्सम्नेह॥२८॥ पत्नीतोपाधितावस्पापापायानावसन्नीति॥ पुनः कातिपयैः स्पा
नेष्यपत्स्येति हृज्जन्मभिः॥२९॥ देवा ऊचुः॥ नमो नमस्तेऽखिलयज्ञतन्तवे स्थितौ गृहीतामलसत्त्वमू
र्तये॥ दिष्ट्या हतो यो जगतामकण्टकः त्वमाद्य भक्त्या वयमीश निर्वृताः॥३१॥ मैत्रेय उ॥ एवं हिरण्या
क्षमसह्यविक्रमं स सादयित्वा हरिरादिसूकरः॥ जगाम लोकं स्वमखण्डितोत्सवं समीडितः पु
ष्करविष्टरादिभिः॥३२॥ मया यथानूक्तमवादि ते हरेः कृतावतारस्य सुमित्र चेष्टितं॥ यथा हिरण्याक्ष
उदारविक्रमो महामृधे क्रीडनवन्निराकृतः॥३३॥ सूत उवाच॥ इति कौषारवाख्यातामाश्रुत्य
भगवत्कथां॥ क्षत्तानन्दं परं लेभे महाभागवतो द्विज॥३४॥ अन्येषां पुण्यश्लोकानामुद्दामयशसां सतां
मुपश्रुत्य भवेन्मोदः श्रीवत्साङ्कस्य किं पुनः॥३५॥ यो गजेन्द्रं झषग्रस्तं ध्यायन्तं चरणाम्बुजं
क्रोशन्तीनां करेणूनां कृच्छ्रतोऽमोचयद्द्रुतं॥३६॥ यो वै हिरण्याक्षवधं महाद्भुतं विक्रीडितं कारण
सूकरात्मनः॥ शृणोति गायत्यनुमोदतेऽञ्जसा विमुच्यते ब्रह्मवधादपि द्विजाः॥३७॥ हे सुमित्र पूर्वाधेन
प्रकारेण॥३३॥ हे द्विज शौनक॥३४॥ कथामुपश्रुत्य॥३५॥ भक्तिमात्रेणापन्नानामपि सुलभः अन्यथा देवाना
मपि दुर्लभ इति तत्कथाश्रवणोकस्यानन्दो न स्यादित्याह॥ य इति द्वाभ्यां कथाग्राहः क्रोशन्तीनां सतीनां इति

तं सुखाराध्यमृजुभिरनन्यशरणैर्नरैः कृतज्ञः को न सेवेत दुराराध्यमसाधुभिः मूलत्रुटिः २

नष्टो भगणो येन तत्तथा स्मृष्टो [illegible] नैव दैत्यबलातिरेकात् [illegible] दनुपूर्वं नीतिक्रमो [illegible] सकिंचित् [illegible] भवति १९ नानायुधानि प्रवर्षन्तीति तथा यातुधान्यः प्रत्यदृश्यन्त २० हिंस्राः किंचिदि [illegible] भूताः प्रति [illegible] यक्षरक्षोभिः [illegible] वाक्यस्यान्वयः २१ प्रादुष्कृतानामिति प्रकटितमायानां विनाशाय त्रिपात् [illegible] यथा [illegible] नेन पादत्रयं यस्य यज्ञमूर्तिरित्यर्थः त्रयः प्रस्थपादा इति श्रुतेः २२ भर्तुरा

द्यौर्नष्टभगणाभ्रौघैः सविद्युत्स्तनयित्नुभिः वर्षद्भिः पूयकेशासृग्विण्मूत्रास्थीनि चासकृत् १९

गिरयः प्रत्यदृश्यन्त नानायुधमुचोऽनघ दिग्वाससो यातुधान्यः शूलिन्यो मुक्तमूर्धजाः २० बहुभिर्य

क्षरक्षोभिः पत्त्यश्वरथकुञ्जरैः आततायिभिरुत्सृष्टा हिंस्रा वाचोऽतिवैशसाः २१ प्रादुष्कृतानां मा

यानामासुरीणां विनाशयत् सुदर्शनास्त्रं भगवान्प्रायुङ्क्त दयितं त्रिपात् २२ तदा दितेः समभव

त्सहसा हृदि वेपथुः स्मरन्त्या भर्तुरादेशं स्तनाच्चासृक्प्रसुस्रुवे २३ विनष्टासु स्वमायासु भूयः

श्चाव्रज्य केशवं रुषोपगूहमानोऽमुं ददृशेऽवस्थितं बहिः २४ तं मुष्टिभिर्विनिघ्नन्तं वज्रसारैर

धोक्षजः करेण कर्णमूलेऽहन्यथा त्वाष्ट्रं मरुत्पतिः २५ स आहतो विश्वजिता ह्यवज्ञया परिभ्र

मद्गात्र उदस्तलोचनः विशीर्णबाह्वङ्घ्रिशिरोरुहोऽपतद्यथा नगेन्द्रो लुलितो नभस्वता २६ क्षितौ

शयानं तमकुण्ठवर्चसं करालदंष्ट्रं परिदष्टदच्छदं अजादयो वीक्ष्य शशंसुरागता अहो इमं को नु

देशं तस्य [illegible] भगवान् हनिष्यतीत्येवंभूतं २३ उपगूहमानः बाहुभ्यां निपीडयन् [illegible] २४ [illegible]

[illegible] मरुत्पतिरिन्द्रः २५ परिभ्रमद्गात्रं शरीरं यस्य उदस्ते बहिर्निर्गते लोचने यस्य विशीर्णा बाह्वादयो

यस्य नगेन्द्रो महाद्रुमः लुलितः उन्मूलितः नभस्वता वायुना २६ संस्थितिं मृत्युं २७ ॥ ॥ ॥

भागवतटीका [illegible] ॥

श्री· भाग· स्कं· ८८

त्वट्स्वत्वयमेकं रूपतः त्वं जेन मिथ्यसि ७ हतो मानो गार्वीयस्य ८ ज्वलन्योज्वलतः नदलोलपृग्रसनव्यग्रयता
यविलुमालक्ष्मकार्यं करते दृष्टीतः विप्रशुदिशपाभिमारं कुर्वन्यया ६ अतः खेप्रकाशामप्रचकाम म्बका
शुमाने उदीर्णाउत्तराद्दीयितिदीप्तिर्यस्य निशातनेमिना निशितया रेणाह दिवि दिद्रोषया नाहीस्य पतन्तस्तु जिव

प्राह चाबुधमात्मानं सूर्दस्वते जिगीषसि इत्युक्तः सतत्याभ्युयः ताडयुद्धनद दृशं ९ तो समापत
तावीदासंभवात्मनवस्थितः जग्राह लीलया प्रासं मोगारूढ्मा निवपनी ११ स्वपाद्रूपप्रतिहते नेह ह
मानो महासुरः नेष्टु जृदोदीयमानो हविरा विगतप्रभः १२ जग्राह त्रिशिखं शूलं ज्वलज्ज्वलनलो
लुपं यस्माय ... पाय विप्राप्याभिज्वरन्यया १३ तदोजसा देवमहाभटार्पितं चुकासदंतः स्वउदीर्णा
दीधिति चक्रेणा विछेदनिशातनेमिना हविर्यथातायपतत्सुश्किते १४ वीर्य स्वशूलेवहुथाविव
णा हवेः प्रमेयविनी ... विभूतिमत प्रवृद्धरोषः सकठोरमुष्टिना नदस्य हत्या तरधीयता
स्तवः १५ तेनेत्यसाहतः स्तत्रभगवान् नादिसत्कवः नाकंपत मनाकुत्रापि स्त्रजा हततइव द्विपः १६
अथोरुधा स्त्रजन्मा याये गामाये प्रवेहरौ यां विलोकप्रजाः त्रस्तास्मि निरस्योपसंयमे १७ प्रव
वुर्वायवः चैडाः तमः पांसवमैरयत दिश्यो निपेतुर्ग्रावाणः देयाणाप्रहतारव १८ ॥

विछेददेवाद्विनिर्जितकलपंनयनागरुडे नेद्रपुत्रतावत्रस्या स्रोत्रस्यमानं दातं पिछेमेकं तक्रेनतयथा रेदः वि
छेदक्रिमचतनयथा स्विप्रकाशान् तदस्मप्रकाशमामनमितर्याभिसंवेयः १९ अथः सन्यस्येति त्रारिवकी
नवकू [illegible] कृतेक्रितेनतनिय्रन्यत्वा भिसुविमाभान्यहेरवः चक्रुः प्रहृत्य १९ मायाकईषदपिकापशे १८ ॥

९८

सुखेन तत्र भिन्नस्य देहनीकपोलस्याथो भागो ऽवदज्ज्ञः ह्यगो इंद्रियादाविर्भूतः २ सा स्ववादयानेन हता ततो विचकृता
सती विचूर्णिता भूत्वा पतते तेजे च तङ्गवत्करात् ननन्दे यद्यात यदस्या ह्यमारे जेड्यं ने नापि संवेयः तद्दृष्ट्या यो कुधरे
जेड्तिवा ३ लब्धनीर्योल्लिख्याथ ससः सचनवबाधेन प्राह्व तस्मानयन् कुम्भेति वाक्यं मदान्मदयस्यायां नरू

ततः सपत्ने सुखतः चरंतमकृतोभयं जघानो मगदया हनुमान् वसरमत्तजः २ सा हतातेन गदया
विहृता भगवत्करात् विचूर्णिताथ तद्देजेतद्दद्भुतमिवाभवत् ३ स तदा लब्धतो यो पिनवबाधे निरा
युधम् मानयन्मम येधर्मं विमुक्ते नेप्रकोपवन् ४ गदायामपविद्धायां हाहाकारो विनिर्गति
मानयामास तद्दुर्मसुनाभेवाससरद्दिभुः ५ तेवगुवके दितिप्रुवाथ मेन स्वपार्षद मुख्येनविषज्ञा
मानं चित्रावाचे तद्दिदां वेचराणां तत्रास्मा सन्वस्तितेसुज्जहीति ६ स तं निशम्यात्र प्याराम
ग्रतो व्यवस्थितं पमपलाशलोचनं विलोक्य चामर्षपरिप्लुतेंद्रियो रुषा सदंतच्छदमादशाकृसन् ७
करालदंष्ट्रः चक्षुभ्यां संचलाणो दहन्निव अभिद्रुमस्वगदया हतोसीत्याहनद्धरिं ८ यदा स एव
नतो साथो भगवान्यत्तसूकरः लीलयामिषतः शात्रोः प्राहरद्वातरंहसम् ९ ॥

क्रं ४ व्याघ्रं ससं भ्रमं चक्रं यस्य विषज्जमानं विशोषणार्सतोश्प्रसुवं तेनं प्रतिश्रुतद्दिदां तमूभावमज्ञानतो श्रा
ससतदासन्नम ६ स दैत्यः तमानवकं निशाम्यपरहुयाप्रयुतो व्यवस्थितेच विलोक्य अमर्षणाक्रोधनपवित्र
तानिव सितानी इंद्रियाणि यस्यसः प्रादशात् ७ चक्षुर्भ्यां दहन्निवं संचक्षाणः पश्यन्निवेतिवस्ततः कोथाभा
वमाह हतोसि हतोसि इतिवास्तवार्थः ८ चातरंहसं वायुवेगा ९ ॥ राम राम ॥

श्री· भाग· टी· ९५

आगस्कृद्दुष्टे बाधकस्तथा रोपकः तमस्हिरायभ्रत्न्तो भयकृत् भीतं त्वान्तदुष्कृत् सर्वप्राणादिहंता अस्मत्तो राद्धः प्रा
प्तो वरो येन असुरोऽन्वेषन् प्रतिरथमवलोकयन् अप्रतिरथः प्रतिपक्षशून्यः २३ यद्यस्मादेवंभूतोऽयं तस्माद्देव मा आक्रीडय।
हे देव यथा उत्थितं आशीविषं बालः पुच्छाकर्षणादिना क्रीडयति तद्वत् २४ स्वां मायां स्वीं हे देव स्वां मायामास
थाय अघं पापरूपं २५ वेलामेवाह एषेति लोकानां छेदकारी छम्बट्करी इति अयं दिने प्रावर्तते २६ अभिजिन्नामकः स
एव मौहूर्तिको योगः सन्मुहूर्तः शुभदः अगादागमः अतो यावन्मुहूर्तः शोभाप्नि तावदेव सद्य स्तर मेनं निस्तर।

आगस्कृद्भयकृद्दुष्कृदस्मद्राद्धवरोऽसुरः। अन्वेषन्नप्रतिरथो लोकानटति कण्टकः॥ २३ मैनं मायाविनं
दृप्तं निरङ्कुशमसत्तमम्। आक्रीड बालवद्देव यथाशीविषमुत्थितम्॥ २४ न यावदेष वर्धेत स्वां वेलां प्राप्य
दारुणः। स्वां देव मायामास्थाय तावज्जह्यघमच्युत॥ २५ एषा घोरतमा सन्ध्या लोकच्छम्बट्करी प्रभो।
उपसर्पति सर्वात्मन् सुराणां जयमावह॥ २६ अधुनैषोऽभिजिन्नाम योगो मौहूर्तिको ह्यगात्। शिवाय
नस्त्वं सुहृदामाशु निस्तर दुस्तरम्॥ २७ दिष्ट्या त्वां विहितं मृत्युमयमासादितः स्वयम्। विक्रम्यैनं मृधे
हत्वा लोकानाधेहि शर्मणि॥ २८॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥ मैत्रेय उवाच॥ अ
वधार्य विरिञ्चस्य निर्व्यलीकामृतं वचः। प्रहस्य प्रेमगर्भेण तदपाङ्गेन सोऽग्रहीत्॥ १

मृत्युं २८ त्वां स्वमृत्युं नये वधार्थं अग्रहकाले विहितं निर्मितं आसादितः प्राप्तः शर्मणि सुखे अधिहि स्थापय २
इति श्रीभागवते भावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे अष्टादशः १८ अनन्तविशेषे विरिंच्यादिप्रार्थितेन महासुरवधे व
राहेण हिरण्याक्षवधः स्पष्टं वर्ण्यते॥ निर्व्यलीकं वचः अमृतं यथा तथा निष्कपटाभिप्रायं वचनं तत्र का
लान्मेऽपि मम मुहूर्तं बले सुपदिष्टमिति प्रहस्य योगालोकेन अंगीकृतवान् ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हर्यक्षोहिरण्याक्षः १८ स्पृधोः स्पर्धमानयोः तिग्माभ्यां गदाभ्यां आहतांगेवानियोः ततादासुवती तिततास
वरुथिवतेस्य ग्राणासवस्त्राणां तेनविरुद्धमनुर्ययोः विचित्रा मार्गान् गदायुद्धभ्रमणा भेदान् इलागोस्ताभ्यां निमि
त्तभूता यस्य अषिरणोर्गतयोः तृषभयोः प्रस्तेपिइलाष्टष्टीनदर्थंतृषभोहिवलुवहतिदितानिसंत्रायितोत्रंगरे
एवं गदाभ्यां गुर्वीभ्यां हर्यक्षोहरिरेवच जिगीषयासुसंरव्याव मोन्यमभिजघ्नतुः १८ तयोः स्पृधो
स्तिग्मगदाहतांगयोः ततास्रवघ्राणाविरुद्धमन्योः विचित्रमार्गांश्चरतोजिगीषयाव्यभादिलाया
मिवशुष्मिणोर्मृधः १९ दैत्यस्य यज्ञावयवस्य माययागृहीतवाराहतनोर्महात्मनः कौरव्यमह्या
द्विषतो विमर्दनं दिदृक्षुरागादृषिभिः वृतः स्वराट् २० आसन्नशौंडीरमपेतसाध्वसं कृ
तप्रतीकारमहार्यविक्रमम् विलक्ष्यदैत्यं भगवान्सहस्रणीः जगादनारा
यणमादिसूकरम् २१ श्रीब्रह्मोवाच एषतेदेवदेवानामंघ्रिमू
लमुपेयुषां विप्राणां सौरभेयीनां भूतानामप्यनागा
साम् २२ साम
गसंत्रासर्वविदीर्णाखिलजंतुधियोपरस्यतापसदंशग्रोयसंवेभौवमत्कारितजयूथपोयुज्यमानोतिहृतद्वतिप्र
सिद्धं २५ यत्ताएकवयवायस्यतस्यवासप्यामहीनिमित्तदिषतोः २० आघामेवनारायणमाह किंकृत्वा
दैत्यं विलक्ष्य कथंभूतमासन्नशौंडीर्यं शौर्यमदोवायोतापेतंसाध्वसंयस्मात्कृतः प्रतीकारोयेन अहार्यो
विक्रमोयस्यसहस्त्राणांत्रक्षिसहस्त्राणांनेता २१ हेदेवतेघ्रिमूलंप्राप्तानांदेवादीनां एषोसुरः २२

ग्रामसिंहात्पुनः प्रतिमुक्तस्य वद्धस्य विक्रमस्य वंशोऽभूत् १० यासहस्रानिलेपहताः द्राविताः पलायनं कारिताः अथा
पि असमर्था अपि तिष्ठामः तत्किमतः स्यात् एवास्माभिः तत्किमिदं कृपया मा तातम्य देशाभावात् ११
यद्दृष्ट्वा पदातीनां ये यूथपाः तेषामधिपः मुख्यश्च सर्वः अस्य स्वलये पराभवार्थं मा मुञ्च स्वयंग्रहो निवितकीयो

श्रीभगवानुवाच सत्यं वयं भो वनगोचरा वासनगाद्युत्पत्ति यान्नगाये ग्रामसिंहान् नमस्तु पाणेः प्रतिमुक्त
स्य वीरा विक्रमेनेत वपुषां समभद् १० पते वयमा सहस्रावसेक मा गतं ह्रियोगदयाद्राविताक्ते तिष्ठ
महृष्या पिकथं विदात्मा स्पर्शं क्षयासो वलिनामाघवे ११ त्वं पद्म्यानो किल यूथपाधियो नृट स्वना
स्वस्तय आपवर्ह्ः संस्थाप्य चासमाश्र्त्ताम्नु स्वकानायः स्वाप्रतिज्ञानापिपिपर्भसप्पः १२ मैत्रेय उ
च सोधिक्षिप्तो भगवता प्रलब्धश्च रुषा भृशं आजहारोल्वणं क्रोधं क्रीडमानो हि राडिव १३ स्वजत्र
मर्षितः श्वासं समसुप्रचलतेन्द्रियः आसाद्य तरसा दैत्यो गदया ऽभ्यहनद्धरिं १४ भगवांस्तु गदावेगं वि
सृष्टं रिपुणोरसि अचंचय निरश्रीनो योगाहृढ इवान्तके १५ पुनर्गदां स्वमादाय भ्रामयंतमभीक्षा
पाः अभ्यधावद्विक्रुद्धः संरंभात्प्रदक्षदे १६ ततश्च गदयारातिं दक्षिणा संयुतःजित्प्रभुः आजघ्ने सा
वृतां सौम्य गदया कोविदोहनत १७ ॥

नातिपिपर्जितस्वयतिवा असाव सम्यः संभाव्यामनर्हः १२ सोधिक्षिप्तः सत्यं वयमितिश्लोकेनरुषाप्रलब्धश्च उप
हसितश्च पतेवयमितिद्वाभ्यां क्रीडाकार्यमाणो हिवाट्समहासर्प इव १३ समसुनाप्रचलिता निरुद्धितानीन्द्रिया
णियस्य १४ अंतके स्वतु १५ सौम्य विदुर तां गदां अप्राप्तामिवाहनत् १७ ॥ राम

सलिलान्निर्गच्छन्तमनुयातः सन् हिरण्यवत्कपिशाः केशा यस्य द्विरदं यस्य झषो मकरः करालादंष्ट्रा यस्य अशनिवन्निःस्वनो
यस्य निर्लज्जानाम् असतां किं विगर्हितं अस्ति निंदाभयाभावात् पलायनेन युक्तमित्यर्थः वस्तुतस्तु गतह्रियः प्राप्तह्रियः
न सन्ति येभ्यः तेषां कृपालूनां किं विगर्हितं अस्ति न किंचित् अतः कृपालुत्वात् दंष्ट्राभिन्नमूर्च्छनार्थं किंचिन्मलायनमप्येन
निंदितमित्यर्थः यद्वा लोकोपकाराय भुवनमुद्धरता त्वद्रवणाम् अनुचितं मत्वा नोदेमयात्मानमेवाधिक्षिपति गतह्रि।
यां स्वार्थैकपराणाम् असताम् अस्माकं किं च विगर्हितं नास्ति अपितु अस्त्येव अथवास्मानिमं त्रवीदित्यर्थः ७ स भगवान्।

तन्निःसरंतं सलिलादनुद्रुतो हिरण्यकेशो द्विरदं यथा झषः करालदंष्ट्रोऽशनिनिःस्वनोऽब्रवीद्गतह्रियां
किं न सतां विगर्हितं ७ स गामुदस्तात्सलिलस्य गोचरे विन्यस्य तस्यामदधात्स्वसत्त्वं अभिष्टुतो।
विश्वसृजा प्रसूनै रापूर्यमाणो विबुधैः पश्यतोरेः ८ परागनुषक्तं तपनीयोपकल्पं महागदं कांच
नचित्रदंशं मर्माण्यभीक्ष्णं प्रतुदंतं दुरुक्तैः प्रचंडमन्युः प्रहसंस्तं बभाषे ९ ॥ रामायनमः

विश्वसृजाभिष्टुतो विबुधैश्च प्रसूनैरापूर्यमाणः पार्श्वांतरे विश्वसृजां प्रसूनैर्विबुधैरभिष्टुत इति सलिलस्योद।
स्तादुपरि अवहारगोचरे दृष्टिगोचरे विन्यस्य स्वसत्त्वं साधारशक्तिं निहितवान् अरेः तस्य पश्यत एव ८ परागनुष
क्तं लग्नं तपनीयोपकल्पं सुवर्णाभरणं कांचनमयं चित्रदंशः कवचं यस्य तं दैत्यं प्रचंडमन्युत्वं अपि देवा।
दिके चानुकरणमात्रं दैन्यवाक्यभीतानां देवानां भयनिवृत्तये वस्तुतस्तु तेन तथानुक्तत्वेन कोपादिहेत्वभावात् ९

श्री॰
भाग॰
टी॰
९२

अभवायनाशायभृतःपुष्टःवस्तनस्तुमोलायभृतोभूतःआक्षिप्तइत्यर्थः येभवान्यमोत्हेलयावीर्यैराजयतीतितथाव
स्तनस्तत्त्वतएवास्मिन्लाजयतीतिसंस्थाप्यहत्वायोगमायारूपमविंसंबलयस्यअल्पपौरुषंयस्मात्तत्वासम्प
कृष्णप्रणियितभक्त्यारुद्रिसिवीकृतत्वमर्थः ।कृष्णप्रणतान्प्रातिआप्यायनीतितथाअस्मत्‌नोविनिधातुः सुहृदी
युत्वः संसारतुः रवानिस्यजेना आयामियमः त्वस्मन्निवर्यवानपिमोवयसीतिभावः ।५। अस्मत्कुञ्जकृतयापिवाद

त्वंनःसपत्नैरभवायकिंभृतोयोमायायाहंसमस्वरान्यरोवत्रजित् त्वांयोगमायाबलमल्पपौरुषं ।संस्था
प्यकृष्णप्रणतेसुहृत्कुश्च ।५। त्वयिस्थितेगदयाशीर्षाण्यस्मद्भजच्युतपायेचतभं ।बलिर्हरं
त्यृषयोयेचदेवाःस्वयंसर्वेनभविष्यमूलाः ।५। सतुयमानोविहरुनैसोमरैर्दृष्ट्वाग्रगैंगासुपल
त्याभीता तोदस्यसविरगादेतुमथ्याज्ञाहाहृतःसकवेग्रेयैयोभः ९२

याश्रपणीयां शीर्षियस्यनयाभूलेत्वयिसुखंस्थितेसतियेतुभ्यमथनावलिंहरंतिनवीनाभक्ताःयेचपूर्वेभक्ताः
ऋषयोदेवास्तेसर्वेस्वयमेवायमविनेवमूलानभविष्यतिकिंतुरुकमूलाभविष्यंतीत्यर्थः ।५। सहृदिःश्र
वेडुरुक्रान्तवतामरा: शास्त्रविधानैःतेःतुयमानोव्यथमानःदृष्ट्वाग्रगताः पृथ्वीभीतामालत्यतोदंडरुक्रम्या
यास्यपन्सहमानएवनिर्गतःकवेरागृहत्तिनीवस्तनस्तउस्त्रितः असैः निमिसभूतैःतुयमानःयथास्या
हिंसाब्रह्मादीनांव्यथांदृष्ट्वानुकंपयापीड्यमानइत्यर्थः तोदस्यसनिर्गस्याप्ययैनवार्थः ॥९२॥ ९३

आरात् शीघ्रं विस्मयः नष्टगर्वः वीरशाये रणाङ्गणे रूपाणि वराहाद्यवतारान् ॥ ३१ ॥ इति श्रीभावार्थे तृतीयस्कंधे सप्तद
शः ॥ १७ ॥ अहो दशा हिरण्याक्षवराहयोः निर्विशेषं महायुद्धं देवलोकैर्निरूप्यते ॥ प्रतियोद्धारं कुत्रामनाः ।
शयिष्यसे इति यदुक्तं तद्विगणय्यावगणय्य वितानयतः दुर्मदः ॥ १ ॥ अभिजयतीति अभिजित् तं श्रीहरिं प्रकर्षेण उन्नी
यमानां अवनिं येन अग्रदंष्ट्रया दंष्ट्राग्रेण स्वरुचः हिरण्याक्षतेजांसि अरुणश्रिया अक्ष्णा नेत्रेण मुष्णन्तं तिरस्कुर्वन्त
अहो चित्रं वनगोचरो मृगः वारिचरो वराहः ॥ २ ॥ एहि आगच्छ रसौकसां पातालवासिनां नः अस्माकं समर्पिता अस्मया

तं वीरमारादभिपद्य विस्मयः शयिष्यसे वीरशये श्वभिर्वृतः ॥ यस्त्वद्विधानामसतां प्रशान्तये रूपाणि ध
त्ते सदनुग्रहेच्छया ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ तदेवमाक
र्ण्य जलेशभाषितं महामनास्तद्विगणय्य दुर्मदः ॥ हरेर्विदित्वा गतिमङ्ग नारदाद्रसातलं निर्विविशे
त्वरान्वितः ॥ १ ॥ ददर्श तत्राभिजितं धराधरं प्रोन्नीयमानावनिमग्रदंष्ट्रया ॥ मुष्णन्तमक्ष्णा स्वरुचो
ऽरुणश्रिया जहास चाहो वनगोचरो मृगः ॥ २ ॥ आहैनमेह्यज्ञ महीं विमुञ्च नो रसौकसां विश्वसृजेय
मर्पिता ॥ न स्वस्ति यास्यस्यनया ममेक्षतः सुराधमासादितसूकराकृते ॥ ३ ॥

पातालावतरणस्थानत्वं इति भावः हिरण्याक्षेणाधिक्षेपार्थं प्रयुक्तापि भारती वस्तुतो भगवन्तं स्तौति तथाहि
वनगोचरः जलशायी नारायणः स एव योगिभिर्मृग्यते इष्टान्वाहे तं मृगयन्ते इति मृगः अज्ञेय स्मात्सर्व
ज्ञ इत्यर्थः सर्वाश्रयमायस्मात् हे सुरोत्तम ॥ मम ईक्षमाणस्यापि सतः मा मना इत्यापि अनया सह वर्तमानो नोऽस्म
दीयस्वस्ति समस्तमंगलं राज्यं यास्यसि प्राप्स्यसि नात्र संदेहः ॥ तथा अस्मत्कृपया विमुञ्चेत्यर्थः ॥ आसादिता ली
लया स्वीकृता सूकराकृतिर्येन ॥ ३ ॥

मनसा शौर्येण वीर्येण बलेन वरेण चोत्सिक्तं गर्वितं असृण्यं निरंकुशं निलिल्यिरे लीना बभूवुः २२ स्वेन महसा तिरोहिता
न् दृष्ट्वा मत्वा क्षीवान् मत्तान् क्षीवान् इति पाठे घोरमहीनान् २३ सन्नाश्च ससाध्वसाश्च धियो येषां वर्चसा तेजसा प्रधर्षिता अभिभूताः
सन्तः २५ महोर्मीन् अभिजघ्ने मौर्व्या मारयतीति मूर्वकार्ष्यायसं तन्मय्या यद्वा मूर्वनामतृणविशेषः तन्मयरज्ज्वा

स वै तिरोहितान् दृष्ट्वा महसा स्वेन दैत्यराट् सेन्द्रान्देवगणान्क्षीवानपश्यन्व्यनदद्भृशं २३ ततो निवृत्तः
क्रीडिष्यन्गम्भीरं भीमनिःस्वनं विजगाहे महासत्वो वार्धिं मत्त इव द्विपः २४ तस्मिन्प्रविष्टे वरुणस्य सै
निका यादोगणाः सन्नधियः ससाध्वसाः अहन्यमाना अपि तस्य वर्चसा प्रधर्षिता दूरतरं प्रदुद्रुवुः २५
स वर्षपूगानुदधौ महाबलश्चरन्महोर्मीन्श्वसनेरितान्मुहुः मौर्व्याभिजघ्ने गदया विभावरीमा
सेदिवांस्तात पुरीं प्रचेतसः २६ तत्रोपलभ्यासुरलोकपालकं यादोगणानामृषभं प्रचेतसं स्मय
न्प्रलब्धुं प्रणिपत्य नीचवज्जगाद मे देह्यधिराज संयुगं २७ त्वं लोकपालोऽधिपतिर्बृहच्छ्रवा वी
र्यापहो दुर्मदवीरमानिनां विजित्य लोकेऽखिलदैत्यदानवान्यद्राजसूयेन पुरायजत्प्रभो २८ स एव
मुत्सिक्तमदेन विद्विषा दृढं प्रलब्धो भगवानपांपतिः रोषं समुत्थं शमयन्स्वया धिया व्यवोचदं
गोपशमं गता वयं २९ पश्यामि नान्यं पुरुषात्पुरातनाद्यः संयुगे त्वां रणमार्गकोविदं आराधयिष्य
त्यसुरर्षभेहि तं मनस्विनो यं गृणते भवादृशाः ३० ॥

दृढं वद्धं येषामर्थः विभावरीसंज्ञामासेदिवान् प्राप्तः २६ असुराणां लोकः पातालं तस्य पालकं प्रलब्धुं उपह
सितुं प्रणिपत्य २७ यद्यस्माद्राजसूयेन भवान् अयजत २८ उपशमं युद्धादिकौतुकादुपरमं २९ युद्धमा
र्गनिपुणं त्वां यः तोषयिष्यति तेन इहि गच्छ गृणते स्तुवंति ३० २ ॥

ब्रह्मपुत्रानृते विना तेषां स्वशापपरिज्ञानात् ॥१५॥ व्यज्यमानमात्मपौरुषं पूर्वसिद्धं स्वपौरुषं ययोः ॥१६॥ निरुद्धा व्याप्ताः काष्ठा दिशो याभ्यां स्फुरंत्यंगदानि येषु ते भुजा ययोः अंगदेति टाबंतत्वमार्षं शोभनाकांचीयुक्तया कट्या ॥१७॥ यम योर्मध्ये यः स्वदेहात्प्रथममजायत तं यथा हिरण्यकशिपुं विदुः सा दितिः यं प्रथममसूत तं हिरण्याक्षं यथा विदुः तथा नाम कृतवानित्यर्थः ॥ अयं भावः यदा हि गर्भाधानसमये योनिपुष्पे विशद्बीजं द्विधा विभक्तमादिपश्चाद्भावेन प्रवि

दृष्ट्वान्यांश्च महोत्पातानतत्संस्थविदः प्रजाः ॥ ब्रह्मपुत्रानृते भीता मेनिरे विश्वसंप्लवं ॥१५॥ तावादिदैत्यौ सहसा व्यज्यमानात्मपौरुषौ ॥ ववृधातेऽश्मसारेण कायेनाद्रिपती इव ॥१६॥ दिविस्पृशौ हेमकिरीटकोटिभिर्निरुद्धकाष्ठौ स्फुरदंगदाभुजौ ॥ गां कंपयंतौ चरणैः पदे पदे कट्या सुकांच्यार्कमतीत्य तस्थतुः ॥१७ प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षीद्यः प्राक्स्वदेहाद्यमयोरजायत ॥ तं वै हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजा यं तं हिरण्याक्षमसूत साग्रतः ॥१८॥ चक्रे हिरण्यकशिपुर्दोर्भ्यां ब्रह्मवरेण च ॥ वशे सपालाँल्लोकांस्त्रीनकुतोमृत्युरुद्धतः ॥१९॥ हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य प्रियः प्रीतिकृदन्वहं ॥ गदापाणिर्दिवं यातो युयुत्सुर्मृगयन्रणं ॥२०॥ तं वीक्ष्य दुःसहजवं रणत्कांचननूपुरं ॥ वैजयंत्या स्रजा जुष्टमंसन्यस्तमहागदं ॥२१ मनोवीर्यवरोत्सिक्तमसृण्यमकुतोभयं ॥ भीता निलिल्यिरे देवास्तार्क्ष्यत्रस्ता इवाहयः ॥२२॥ ॥

ष्टानि तदा यमौ भवतः तयोश्चोत्पत्तिः प्रवेशक्रमविपर्ययेण मातुः प्रसूतिः यदा बिंदोर्द्विधाभूतं बीजं पुष्पं प्रविश्य तरुँ तदा भवतो गर्भौ स्थिति वेशविपर्ययादिति पिंडसिद्धिस्मरणात् ॥ अतः स्वदेहात्पूर्वं यो जातः तस्य हिरण्यकशिपुरिति ॥ दितेः प्रथमं प्रसूतं तस्य हिरण्याक्ष इति नाम कृतवानिति ॥१८॥ दोर्भ्यामुद्धतः ब्रह्मवरेणाकुतोमृत्युः ॥१९॥ मनसा शौर्येण वीर्येण बलेन वरेण चोत्सिक्तं गर्वितं असृण्यं निरंकुशं निलिल्यिरे लीना बभूवुः ॥२२॥ सनमहसा निरो

कशि

वार्धिः समुद्रो विमना इवोद्गता ऊर्मयो यस्मात् तत्क्षुभितमुदरं यस्य ऊर्मयोर्यस्मिन् उदपानैर्वापीकूपादिभिः सहिताः
शुष्काणि पंकजानि यासां ॥७॥ परिधयः परिवेषाः सराह्वोः राहुग्रस्तयोः निर्घाता निरभ्रगर्जितानि रथवन्निर्ह्रा
दतस्ताः ध्वनयः विवरेभ्यो गिरिगह्वरेभ्यः ॥८॥ सृगालानामुलूकानां च टंकारैः ध्वनिभिः सह ॥९॥ ग्रामसिंहाः

चुक्रोश विमना वार्धिरुदूर्मिः क्षुभितोदरः । सोदपानाश्च सरितश्चुक्षुभुः शुष्कपंकजाः ॥७॥ मु
हुः परिधयोऽभूवन्सराह्वोः शशिसूर्ययोः । निर्घाता रथनिर्ह्रादा विवरेभ्यः प्रजज्ञिरे ॥८॥ अंतर्ग्रा
मेषु मुखतो वमंत्यो वह्निमुल्बणं । सृगालोलूकटंकारैः प्रणेदुरशिवं शिवाः ॥९॥ संगीतवद्रो
दनवदुन्नमय्य शिरोधरां । व्यमुंचन्विविधा वाचो ग्रामसिंहास्ततस्ततः ॥१०॥ खराश्च कर्कशैः क्षत्तः
खुरैर्घ्नंतो धरातलं । खार्काररभसा मत्ताः पर्यधावन्वरूथशः ॥११॥ रुदंतो रासभत्रस्ता नीडादुद
पतन्खगाः । घोषेऽरण्ये च पशवः शकृन्मूत्रमकुर्वत ॥१२॥ गावोऽत्रसन्नसृग्दोहास्तोयदाः पूय
वर्षिणः । व्यरुदन्देवलिंगानि द्रुमाः पेतुर्विनानिलं ॥१३॥ ग्रहान्पुण्यतमानन्ये भगणांश्चापि दीपि
ताः । अतिचेरुर्वक्रगत्या युयुधुश्च परस्परं ॥१४॥ २

ध्वानः ॥१०॥ कर्कशैः तीक्ष्णैः हे क्षत्तः खार्कारो गर्दभजातिशब्दः तस्मिन् रभसः संभ्रमो येषां वरूथशः संघशः
॥११॥ रासभात्त्रस्ताः ॥१२॥ सर्वत्र कांततः गावोऽत्रसन् असृग्दोहाश्च बभूवुः देवलिंगानि व्यरुदन् प्र
तिमानां रुदनस्राव आसीदित्यर्थः ॥१३॥ पुण्यतमान् गुरुबुधादीन् भगणान् नक्षत्राणि ॥ अन्ये क्रूर
ग्रहा मंगलादयः अतिचेरुः अतिक्रम्य जग्मुः वक्रगत्या वक्रतया युयुधुश्च ॥१४॥ २

तयोर्वधेन आत्मतिरस्कृतं तेजो वा प्रतिविधिः शङ्काः यत एतर्हि उदासीनो भगवानेव तदेव विधास्यति इत्याह्वयति ॥३५॥
तथापि कोऽप्युपायो विचार्यतामिति चेत्तत्राह ॥ विश्वस्येति ॥ त्रयाणां गुणानामीशः स एव सर्वेषां लोकानां क्षेमं
क्षेमं विधास्यति विमृशेन विमर्शेन ॥३७॥ इति श्रीमद्भा० तृतीये षोडशः ॥१६॥ ततः समादेशेन कालेन अपाल्लिकि भयकरं ॥
हिरण्याक्ष प्रभावं सूचयति दितिरित्यादिभिः ॥ क्षेमं विधास्यतीति ब्रह्मवचनात् तत्र शङ्कया त्यक्ताः ॥१॥ भर्तुरादे

तयोरसुरयोरद्य तेजसा यमयोर्हि वः ॥ आक्षिप्तं तेज एतर्हि भगवांस्तद्विधित्सति ॥३६॥ विश्वस्य यः स्थि
तिलयोद्भवहेतुराद्यो ॥ योगेश्वरैरपि दुरत्यययोगमायः ॥ क्षेमं विधास्यति स नो भगवांस्त्र्यधीशस्त
त्रास्मदीयविमृशेन कियानिहार्थः ॥३७॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ मैत्रेय
निशम्यात्मभुवा गीतं कारणं शङ्कयोज्झिताः ॥ ततः सर्वे न्यवर्तन्त त्रिदिवाय दिवौकसः ॥१॥ दितिस्तु भ
र्तुरादेशादपत्यपरिशङ्किनी ॥ पूर्णे वर्षशते साध्वी पुत्रौ प्रसुषुवे यमौ ॥२॥ उत्पाता बहवस्तत्र निपे
तुर्जायमानयोः ॥ दिवि भुव्यन्तरिक्षे च लोकस्योरुभयावहाः ॥३॥ सहाचला भुवश्चेलुर्दिशः सर्वाः प्रज
ज्वलुः ॥ सोल्काश्चाशनयः पेतुः केतवश्चार्तिहेतवः ॥४॥ ववौ वायुः सुदुःस्पर्शः फूत्कारानीरयन्मु
हुः ॥ उन्मूलयन्नगपतीन्वात्यानीको रजोध्वजः ॥५॥ उद्धसत्तडिदम्भोदघटया नष्टभागणे ॥ व्योम्नि
प्रविष्टतमसा न स्म व्यादृश्यते पदम् ॥६॥ २॥

घालोकान्न पालान् स्वीयदृष्ट्या उद्धरिष्यतीति वाक्यात् तयोः यमयोः पतिशङ्किनी देवो यद्वर्षशं कस्मात्
अचलैः सहिता भुवः अवेपन्त केतवः धूमकेतवः अर्तिहेतवः ॥४॥ फूत्कारान् नितरां ध्वनीन् वायुर्गतान् करणेन
नागपतीन् महावृक्षान् वात्यावातसमूहोऽनीकं यस्य रजः एव ध्वजो यस्य ॥५॥ उद्धसन्त्य इव तडितो येषु तेषामम्भोदानां घ
टया सम्यक् नष्टभागणाः सूर्यादिग्रहा यस्मिन् पदं स्थानं न व्यादृश्यत ॥६॥

श्री. भाग. टी. ९०

नेत्रोत्सवजनकं विकुंठं हरं तेन त्रिधा मे सर्वं वैकुंठलोकं स्वयंप्रकाशं प्रकाशान्तरापेक्षं सत्वपरिणामत्वात् ॥ ॥ अनु
मत्वानुज्ञाप्य ॥२८॥ मय्येव लग्नमनसे इदं युक्तमेव यद्यपि सनकादीनां क्रोधो न संभवति। तव भगवत्पार्षदयोः आ
स्यगाप्रातिकूल्येन च भगवतः स्वभक्तोपेक्षा न वैकुंठवासिनां प्रवर्तनं तथापि भगवतः सिसृक्षादिवशाद्विप
नुत्वा समत्वनितदमिषामत्यबलत्वान्न्यपापदानां तत्यबलत्वेपि प्रतिपत्तानुपपन्नेरनावबद्धास्यानि निवारणा

ब्रह्मोवाच ॥ अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानंदभाजनं ॥ वैकुंठं तदधिष्ठानं विकुंठं च स्वयंप्रभं ॥ २७ ॥ भगवा
वंतं परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च ॥ प्रतिजग्मुः प्रमुदिताः शंसंतो वैष्णवीं श्रियं ॥ २८ ॥ भगवाननुगा
वाह यातं मा भैष्टमस्तु शं ॥ ब्रह्मतेजः समर्थोपि हंतुं नेच्छे मतं तु मे ॥ २९ ॥ मयि संरंभयोगेन निस्ती
र्य ब्रह्महेलनं ॥ प्रत्येष्यतं निकाशं मे कालेनाल्पीयसा पुनः ॥ ३० ॥ द्वाःस्थावादिश्य भगवान् विमानश्रेणिभूषणं ॥ वादिश्य भगा५
सर्वातिशयया लक्ष्म्या जुष्टं स्वं धिष्ण्यमाविशत् ॥ ३१ ॥ तौ तु गीर्वाणऋषभौ दुस्तराद्धरिलोकतः ॥
हतश्रियौ ब्रह्मशापादभूतां विगतस्मयौ ॥ ३२ ॥ तदा विकुंठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः ॥ हाहाका
रो महानासीद्विमानाग्र्येषु पुत्रकाः ॥ ३३ ॥ तावेव ह्यधुना प्राप्तौ पार्षदप्रवरौ हरेः ॥ दितेर्जठरनिर्विष्टं
काश्यपं तेज उल्बणं ॥ ३५ ॥ २ ॥

प्रवर्तिते भुवनकोशे अनुगृहीतवन्तः क्ष्माप्यत्याजेन प्रतिपत्तो विभायवद्धकौतुकं संपादनीयमिति भगवान् वैकुंठवासिनं सं
नः सर्वे संगाढं तेन तदिदं शुकं पापं यामस्य एव निर्मितमिति मामेष मिति ब्रह्मशापमिति हंतुं नेच्छे मतं तु मे इत्यादि ॥ ३० ॥ ब्र
ह्मशापेन प्रमेयहेतुः निकाशं समीपे ॥ ३१ ॥ दुस्तरात् ब्रह्मशापात् पातात् हरिलोकतः पतनात् विगतिर्गमनं हरिलोकनिर्वह
तश्रियावबभूतावितिविमानस्ययोनस्य ॥ ३४ ॥ विकुंठधिषणात् स्थानात् हे पुत्रकाः देवाः ॥ ३३ ॥ काश्यपं

अनन्यगोपं त्वयैव रक्षणीयं द्विजोत्तमानां कुलं यदि हि स्फुटं त्वेन योग्यमानः खिलात् यत्नात् तेन नात्मन्य षष्ठी प्रयोगाः स्पष्टः श्लोकः
दैवं पश्याविद् मार्गो निन्दति नाशोयास्यति कृष्ण भक्तश्रेष्ठस्य हि यस्मात् तत अनर्हणो असत्कृतेन यत्र गृहीष्यत तत्र के हि
गीतास्य ॥ २ ॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठः तत्तदेवेतरो जनः ॥ स यत्प्रमाणं कुरुते लोकः तदनुवर्तते इति ॥ २२ ॥ नश्यति क्षितिवे
नमाहुः तद्दृष्ट मार्गो नाशन मेवेति लोकोक्तिः सनातनि धिलात् जनायशाविभात निष्कोः अत एव निजशक्तिभिः गजान्शिमि
स्तत् पातित धर्मप्रतिपदस्य अतः स्वव श्रेष्ठ कुलेव न तिर्युक्ते वत अस्मदन्तो न्यूनप्रवर्तते तिसन्ना आह्लानिकारी तच्चाह एताव।

तत्त्वं द्विजोत्तम कुलं यदि हानगोपं गोप्तास्त्वमिः स्वमर्हणा न सत्कृतेन ॥ तर्ह्येव नं च्युतिविव नवदेवपंक्तालोको
गृहीष्यतु स्वयम् हि तत्र समाणां ॥ २४ ॥ तत्तेन भीहमिव सम निश्चिवितितो ॥ तेसंसनाय निजशक्तिभिस्तु
तावे ॥ ने तावता श्रियपते स्तव विश्वधर्म ॥ तेजः त्वत्तन्त प्रवर्तनस्य सत्त्वविनोदः ॥ २५ ॥ एवं बानयादेदसमर्थो
शुभवात्विय भैच तिं नवातदत्रमनमाहिनिर्व्यलीकं ॥ अस्माकमवायुदविनोष्यितां सदंडो येनागसो वय
मंत्वमहि किल्बिषाणां ॥ २६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एतौ सुरेतर वाति प्रतिपद्य सद्यः संरंभ संभृत समाध्य
नुबद्ध योगौ ॥ भूयः सकाशमुपयास्यत आशु यो वः शापो मयैव निमितस्तदवेत विप्राः ॥ २७ ॥ राम

तायर्म ज्ञाणांनुचे जनेन्नावनन्तस्य न मनंकृत वत्सव तेज्ञः प्रभावः तन्तं नवीणां यत्नः सुन समनाद्दि तेविनोदः
शापा अहं पवित्र स्त्व विज्ञापयेति यं वेतिय वासंदेडं विधास्यति भवानतृमिंनघिको जीविको वानन्सैव प्रत्नुमन्यास
हे येव यं निरपराधावेतौ किल्बिषाणां पापेन अनुंगुत्वाहि योजितवेन ॥ २८ ॥ मत्कावितन्वात् शापस्य तु पकोकेनापराध
इत्याय्वा सयन्नाह ॥ एतौ सद्य एवा सद्योनिंप्राप्य भूयो पिमन्ममीपमागमिष्यतः संरंभेणक्रोधावेशोन संभृतः
संवृद्धः यः समाधिः एकाग्रता तेनानुबद्धौ दृढीकृतो योगौ ययोः हे विप्राः यो वा शापः प्रयुक्तः शापः तदितिस

श्री॰ भा॰ टी॰ ५६

विविक्तचरणैः विशुद्धैः पवित्रैः अनुवर्तमानां सेव्यमानामपि यो नात्याद्रियत नातीवाङ्गीकृतवान् स एवंभूतस्त्वं
अयं भावः श्रयं नासीति लंपटतया लक्ष्मीः त्वां सेवते कथं एवं हि सा मे ते श्रये ह्यनाग्रहीम युक्तः चेचलः चस
चोत्क्रिया तायानुलक्ष्यासपविवादो निश्चलः सत्त्वमनेन तां विलावाणमत्यधिकस्यात ततो हे वत्सस्मितापियो
विज्ञानादिवत्सेवकसंयुष्मगीकृत्यापि तलस्यासाफल्ये नापि चरणो सविष्याम्मीति तदेवमयोक्तं कान्तानु
वर्तमानामपि तां त्वां नातीवाद्रियसे यतः परमभागवतेष्वेव प्रकृष्टसंगवान् स एव परमसौभाग्यनिधिः त्वं प्र
तो ब्राह्मणप्रसादात्मा श्रीन विद्वेषातोत्तिश्चलमपलाभेन नतिर्द्विजो नसमेजतिकिंचस्वत एव त्वं भागभाजनः

यस्मान्वा विविक्तचरितैरनुवर्तमानां नात्याद्रियत्परमभागवतः प्रसंगः । स त्वं द्विजानुपथपुण्यरजः
पुनीतः श्रीवत्सलक्ष्म किमगा भगभाजनस्त्वं ॥२१॥ धर्मस्य ते भगवतस्त्रियुग त्रिभिः स्वैः पद्भिश्चराचर
मिदं द्विजदेवतार्थं । नूनं भृतं तदभिघाति रजस्तमश्च सत्त्वेन नो वरदया तनुवा निरस्य ॥२२॥२

भजनीयानां गुणानां आश्रयः परमस्तु स्तुतं त्वां द्विजानुपथं पथि लग्नं यत्पुण्यरजः तथा श्रीवत्सलक्ष्म च किं
पुनीतः पवित्रीकृतः किं किमर्थं वा ते भग आगाः प्राप्तः भूषणत्वेन स्वीकृतवानसि अतो यत्सेवाचरणापस्य पवित्र
रणामित्यादिवचनेलोकसंग्रहमात्रमित्यर्थः ॥२१॥ धर्ममूर्तेः तवोचितमेवेत्याहुः त्रिभिः त्रिषु वयुगेषु अभिव्यक्ती
ति त्रियुगः यद्वा त्रीणि युगलानि त्रियुगाः षड्गुणास्तान्यस्य सन्तीति त्रियुगः हे त्रियुग धर्मरूपस्य तव
त्रिभिः पद्भिः स्वैः तपःशौचदयाभिः सत्यस्य धर्मस्यैव पिकलोचवर्तमानत्वात् त्रिभिः इत्युक्तं भृतं पा
लितं नोऽस्माकं वरदया सत्त्वेन तनुवा तत्त्वाभिरूप्यानदभिघाति तेषां पादानामभिघातकं रजस्तमश्च निराकृत्य द्वि
जानां देवप्रयोजनाय नूनं भृतं । यद्वा द्विलोपेन तु पं निरस्येति । अस्माकं न त्रिवर्तयेत्यर्थः ॥२२॥ ५६

तथा त्वाभिनंदतीति त्वामाते प्रहृष्टाः संतः प्रोचुः त्वमितोमांवि तात्वंयेषांकृपितेति येषां संजातरोषमकृपोप्यात्वेमांवि
तत्त्वमेवोक्तंआवयोआविष्कृतः पारमेष्ठ्यस्यपरमेश्वर्यस्य महोदयः परमात्कर्षोयेन तेअधिराजत्वमाविष्कृता
दाजशिदार्थआसणात्वानयतीतित्वात्वेमर्थः ॥१५॥ अथाद्ल सर्वप्रभवः सन्विहितमात्महतेनममइति उक्ता
मयापराधःकृतइतितथातद्नुग्रहोमेइत्यादिवचनेनममानुग्रहस्त्विति यस्यभाषसेतेनयच्चिकीर्षितंतन्मविज्ञः
किलेतिलोकशिदार्थसूचितंपरमार्थमाहुः विप्राणामितिदेवदेवानांदेवम्ब्रह्मानामपिभगवान्त्वमात्माचदे
वतेच ॥१७॥ लोकशिक्षार्थंनः प्रपंचात्रतइति अष्टभिः धर्मस्त्वत्तएवभवतिरस्मनेचत्वदवतारैः परमःफलरूपः

तेयोवामायायारब्धः पारमेष्ठ्यमहोदयं ॥ प्रोचुःप्रांजलयोविप्राःप्रहृष्टाःक्षुभितत्वच ॥१५॥ ऋत्वय
ऊचुः ॥ नवयंभगवन्विज्ञःतवदेवचिकीर्षितं ॥ कृतोमेनुग्रहश्चेति यदध्यक्षःप्रभाषसे ॥१६॥ ब्रह्मण्य
स्यपरंदैवंब्राह्मणाःकिलतेप्रभो ॥ विप्राणांदेवदेवानांभगवानात्मदैवतं ॥१७॥ त्वत्तःसनातनोधर्मो
रक्ष्यतेतनुभिस्तव ॥ धर्मस्यपरमोगुह्योनिर्विकारोभवान्मतः ॥१८॥ तरंतिह्यंजसामृत्युनिवृत्तायद
नुग्रहात ॥ योगिनःसभवान्किंस्विदनुगृह्येतयत्परैः ॥१९॥ यंवैविभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यैरर्था
र्थिभिःस्वशिरसाधृतपादरेणुः ॥ धन्यार्पितांघ्रितुलसीनवदाममध्नो ॥ लोकंमधुव्रतपतेरिवकाम

यतएवगुह्यः गोप्यः नचस्वर्गादिफलवद्विकारीकिंतुनिर्विकारोमतः अतःएवंभूतस्यदेवंलोकपालामाश्रे
इतिभावः ॥१८॥ विपरीतंचदेमिमाहुः तरंतीतियस्यानुग्रहाद्देवनिवृत्ताविरक्ताः योगिनस्तस्यतेस्तनुतरं
तिसभवानेवैरनुगृह्येतेतिकिंस्विन्नकिंचिदित्यर्थः ॥१९॥ यथाक्रियतेवयावरणापस्यपविशेषेणसमयःत्वता
ऽखिलमलंप्रतिलब्धशीलमित्यादिनातद्गतमसंभावितमित्याहुः द्वाभ्यांयंवैविभूतिर्लक्ष्मीःअनुवेलमव
सरेउपयातिसेवतेभूतःपादरेणुर्यस्याःधन्यैःसुकृतिभिरर्पितंअंघ्र्योयत्तुलस्यानवदाममालातद्दामस्यानेय।

श्री॰ भा॰ टी॰ ५८

एवंभूतात्मवशीकर्त्रीत्याह ॥ येति पतः परुषं भावमाणानपि वात्सल्यात्संबोधयंतिमयियाधीः तया वासुदेव
दृष्ट्यास्वचर्ययंतः संतः तुष्यहृदः प्रीयमाणाश्चित्ताः स्मितमेव तथा तयोर्हितं परमतं संयेषां अत्र वाचा कलया सौम्य
तया वाचा गृणंतः स्तुवंतः पृथाऊपितमात्मज्ञस्त्रियः पिता सन्नुजोवापितरसह मित्रशुश्रूषान्वा तेरहस्यपाह
नावशीकर्ता ॥ ११ ॥ तत्रस्मान्मेवसायमभिप्रायं प्रज्ञानं तैश्चुष्मदयगाधो वितंमातिसयः प्राप्यमत्समीपे इत्याश्रा
स्वं वेतानदितिसमेतुग्रहस्भूतयोर्विवासः अचिरतः श्रीवृकल्पनां सेपायनां समाप्यनामिति ॥ १२ ॥ इष्णातीति ॥

येत्रास्यणान्मयिपियात्तिपतोर्चयितः तुष्यहृदः स्मितस्वयो त्तितपस्ववक्त्राः ॥ वाणेषात्तु वा वाकलयात्मज्ञ
वकृणंतः ॥ सेवोधयेमहमिवाहमुपाश्रितस्तेः ॥ ११ ॥ तन्मेस्वभर्तुरवसायमलब्धमासोपिश्रुपयति
क्रमणातिंश्रुतिपयसयः ॥ भूयो ममातिकमिमां तदनुग्रहो मे यत्कल्पनामपितृतोभुतयोर्विवासः
१२ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अथ तस्यामशनी देवी रुषिकुल्या सरस्वती ॥ नास्त्वा यमस्तु चरणानां नेषां मात्माप्यतप
न ॥ १३ ॥ सतीव्याहारायश्रावितो लक्ष्मीगुणवर्षगाहृदं ॥ विनास्यायाया यंगंभीरान विडः नत्रिकीर्षितं ५

यां देवी योतमानां करुषिकुल्यां ककपयोमेवा तद्रूपां करुषिकुल्यायोमेवा सरस्वतीवाच मात्स्यायत्तमापूर्यमनु
भूयसर्वप्रायोमस्तुनादश्नानामपिकोयविषयानामानां हिमतोरसानुभवाभावात् ॥ प्रियभावणामपि तस्मह
तेनेषां तुश्यात्मामतुः वात्स्यनश्लमितितनामम ॥ १२ ॥ सतीश्रेष्ठांव्यादायप्रस्थाय कर्णदेत्वे मर्यः ॥ तवी
मितादत्तवाग्रुकुमिरथैगहृवांडः एवं यां आगायांश्रमिप्रायतः ॥ गभीरामगर्वतः विगाह्यविवार्यापि किमस्या
मभिनंदति निंदति वा ॥ प्रसन्नकृतं देडवा संकोचयतीति न विडः ॥ १५ ॥ ॥ श्री राम ५८

किंच ब्राह्मणो ममैव श्रेष्ठं मुखमतो मुखमदनस्य तयामत्सुखेति तस्य कारणं वक्तुं नाहमिति वितानेयज्ञेयजमानस्य हवि
श्च्युतघृताप्लुतं दिक्हुतभुगग्निः तेन मुखेनादन् अश्नन्नपि तथा नाद्मि नाश्नामि यथा ततः ब्राह्मणस्य मुखतश्चरतः तवि
लोऽङ्गितं प्रायसान्निध्रुतिग्रासं दुसास्वादपूर्वकं चरतो भुञ्जानस्य ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य मुखतो ऽश्नामि मयि समर्पितैः
कर्मफलैः तुष्टस्य निष्कामस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ येषाममलमङ्घ्रिरजो ऽहं किरीटैर्बिभर्मि तान्विप्रान्को न कुर्वीतापि कोऽन्या
न विषहेत कथंभूतो ऽहम् अखण्डा अनवच्छिन्ना विकुण्ठा अप्रतिहता योगमाया विलासभूता विभूतिर्यस्य तथाऽयस्य

नाहं तथाद्मि यजमानहविर्विताने श्च्योतघृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेन । यद्ब्राह्मणस्य मुखतश्चर
तो ऽनुग्रासं तुष्टस्य मय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ॥ ८ ॥ येषां बिभर्म्यहमखण्डविकुण्ठयोगमायाविभूति
रमलाङ्घ्रिरजः किरीटैः । विप्रांस्तु को न विषहेत यदर्हणाम्भः । सद्यः पुनाति सहचन्द्रललामलोकान् ९
ये मे तनूर्द्विजवरान्दुहतीर्मदीया भूतान्यलब्धशरणानि च भेदबुद्ध्याः । द्रक्ष्यन्त्यघक्षतदृशो ह्यहिमन्य
वस्तान् । गृध्रा । रुषा मम कुषन्त्यधिदण्डनेतुः । १० । २ ॥

मम अर्हणाम्भः पादोदकं चन्द्रललामेन रुद्रेण सहितान् लोकान्सद्यः पुनाति । एवंभूते ऽपीश्वरः परमपावनो ऽपि सा
ब्राह्मणा बिभर्मीति ९ । किंच मम तनूरूपिणस्तानि कानि द्विजवरान्दुहतीर्दोग्ध्रीर्गा इत्यर्थः । दुहन्ति दुहतीति पाठे ऽपि
गा एव विप्रस्वरूपात्त्वयि नेद्धमवता न मयैव स्वनाम्नो गा इति वचनात् । अलब्धशरणानि दीनानि भेदबुद्ध्याऽस्म
द्भिन्नत्वेन भवतीति दृष्ट्वा ये न द्रक्ष्यन्ति । अघेन हतानष्टा दृष्टिर्येषां तान् मम अधिदण्डनेता यो यमः त
स्य गृध्राः काकाद्याः । अहिवन्मन्युर्येषां ते रुषा क्रोधेन कुर्वन्ति चञ्चुभिः छिंदंति । १० ॥ ॥ ॥

यद्यस्मान्मां कदर्थीकृत्य तत्क्षीकृत्य बह्व्यपराधा भवति ॥ तथा कदर्थीकृत्य अतिक्रमं वः कृतवन्तौ ॥ २ ॥ तस्मात्तद एव दंडो
नीकृतः ॥ ३ ॥ हि यस्मात् ब्राह्मणा एव परं दैवतं तत्तस्मादद्य वः प्रसादयामि तत्र कोऽपराध इति चेत्तत्राह तद्धीति मदी
यैः पुंभिरसत्कृता इति यत्तदात्मकृतमेव मन्ये ॥ ४ ॥ किंच मम वैतानाभ्यां निष्कृतमित्याह ॥ यस्य स्वामिनो नाम
नि तस्य कीर्तिं नाशयति त्वचमुत्कुष्ठ ॥ ५ ॥ यस्य मे अमृतरूपं अमलं यशः तस्य श्रवणेन अवगाहः प्रवेशः श्वपचमभिव्याप्य
जगत्सद्यः ॥ तत्त्राणामेव पुनाति सोऽहं विकुंठो भवद्भ्यो हेतुभूतेभ्य उपलब्धा प्राप्ता सुष्ठु शोभना तीर्थभूता कीर्ति

श्रीभगवानुवाच ॥ एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च ॥ कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रातामतिक्रमं ॥ २ ॥
यस्त्वेतयोर्धृतो दंडो भवद्भिर्मामनुव्रतैः ॥ स एवानुमतोऽस्माभिर्मुनयो देवहेलनात् ॥ ३ ॥ तद्वः प्रसादया
म्यद्य ब्रह्म दैवं परं हि मे ॥ तद्धीत्यात्मकृतं मन्ये यत्स्वपुंभिरसत्कृताः ॥ ४ ॥ यन्नामानि च गृह्णाति लो
को भृत्ये कृतागसि ॥ सोऽसाधुवादः तत्कीर्तिं हंति त्वचमिवामयः ॥ ५ ॥ यस्यामृतामलयशःश्रव
णावगाहः सद्यः पुनाति जगदाश्वपचाद्विकुंठः ॥ सोऽहं भवद्भिरुपलब्धसुतीर्थकीर्तिश्छिंद्यां स्व
बाहुमपि वः प्रतिकूलवृत्तिं ॥ ६ ॥ यत्सेवया चरणपद्मपवित्ररेणुं सद्यः क्षताखिलमलं प्रतिलब्धशीलं ॥
न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति यस्याः प्रेक्षालवार्थ इतरे नियमान्वहंति ॥ ७ ॥

येन मः स्वबाहुस्थानीयमपि लोके स्वरमपि हन्यां का वार्ता अन्यस्य कथमर्थः ॥ स्वगुणानुवर्णनं तद्ब्राह्मणोत्कर्षार्थ
मेव ॥ ६ ॥ चरणपद्मयोः स्थितः पवित्रो रेणुर्यस्य अत एवाकृतो निरस्तोऽखिलस्य लोकस्य मलं येन यद्वा चरणाय पलयः
पवित्रो रेणुः यस्मिन्निखिलं मलं नष्टं येन अखिलामलो यस्मात् इति च विग्रहः प्रतिलब्धं प्राप्तं शीलं येन तं येषां सेवया एतेन
गुणा मम अत एव श्रीर्मां न जहाति प्रेक्षालवार्थं लोके न लेशार्थमितरे ब्रह्मादयः तेषां वः प्रतिकूलवृत्तिं

इदानीं स्वापराधं द्योतयंति भ किं प्रार्थयंते काममिति हे भगवन् दुइतः पूर्वं प्रस्माकं वृजिनेन भवत इदानीं सर्वाण्य
पि ज्ञानानि नियतः त्वद्द्रोऽपराधोऽप्रतः तेः स्ववृजिनैः निरयेषु कामेनास्माकं भवो जन्मास्तात् तु वितव्यं यदि नः चेतः ते
पदयोः रमेत अलिर्यथा कंटकैः राविध्यमानोऽपि पुष्पमधुरसे तन्मद्धृत विज्ञानविगाणाज्य यदि रमते अंघ्रिशोभाः शोभाया
स्ताः यथा तुलसी स्वगुणैः नैरपेक्षा त्वदंघ्रिसंबंधेनैव शोभंते तथा यदि नो वाचः शोभेरन् यदि तेः च गुणगणैः
पूर्यंते कर्णरंध्रः उत्सलम्बगाया सि वा यावकर्णनामार्थयंते अयं तत्वगृह्णोभिप्रायः कर्णरंध्रस्याकाशत्वात् गुणगणा

कामं भवः स्ववृजिनैर्निरयेषु नः स्याच्चेतोऽलिवद्यदि नु ते पदयो रमेत । वाचश्च नस्तुलसिवद्यदि तेंघ्रि
शोभाः पूर्येत ते गुणगणैर्यदि कर्णरंध्रः ॥ ४९ ॥ प्रादुश्चकर्थ यदिदं पुरुहूत रूपं तेनेश निर्वृतिमवा
पुरलं दृशो नः । तस्मा इदं भगवते नम इद्विधेम योऽनात्मनां दुरुदयो भगवान्प्रतीतः ॥ ५० ॥ इति श्री
भागवते तृतीयस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ शुक उवाच । इति तद्गृणतां तेषां मुनीनां योगधर्मि
णां । प्रतिनंद्य जगादेदं विकुंठनिलयो विभुः ॥ १ ॥

नोऽस्माकं भवत्वात न कदाचिन्नश्वरा मतो नित्यमेव अवगीयमविष्यतीति ॥ ४९ ॥ अथ वयं कृतार्थाः स्मः इत्याहुः हे
पुरुहूत विपुलकीर्ते यदिदं प्रादुश्चकर्थ प्रकटितवानसि दृशो नेत्राणि अनात्मनामजितेंद्रियाणां दुरुदयोऽप्र
कटितवानसि दृशो नेत्राणि पि इतः इत्ययः प्रतीतोऽसि तस्मै तुभ्यं इदं नमो विधेम ॥ ५० ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृ
तीयस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ इत्थं सांत्वितैर्विप्रैः स्वजनमेः तपोऽर्थे नयोरस्वभावे पिक्षे नोऽनुग्रहं ईर्यौ ।
ते ॥ इति गृणतां तेषां तद्राक्यं प्रति जगाद ॥ १ ॥

निर्गुणस्य स्वरूपेण प्रकाशमभिनन्दन्ति इदानीं तु परमनमं वालस्य पुरुषस्य तन्मूर्तिप्रयत्नो ऽस्मि अहो भाग्यमस्माकमि
त्याहुः हे अनन्त यस्त्वं स्वरूपेण हृतोपि दुरात्मनामन्तर्हितो न सोऽस्मिन्नस्माकं न तर्हितो न भवसि नयनमूलं तत्त्वैव राद्धः
प्राप्तो ऽसि अनर्थतत्त्वाभावे हेतुः भवतः सकाशादुद्भवो यस्य तेन अस्मत्पित्रा यर्हि यदैव श्रुतं वर्णितरहः उपदिष्टरह
स्यः तदैव नः कर्णमार्गेण गुहां बुद्धिं गतः प्राप्तो ऽसीति ४५ ननु पित्रोपदिष्टं भवतामात्मतत्त्वमहं स्वरूपमहं तत्त्वमत्र
व स्वाविर्भावत्वान्नैवं अस्माकमभिन्नतया भेदनिरासादित्याहुः तत्त्वमिति हे भगवन् आत्मतत्त्वमेव परं तत्त्वं विदाम विद्मः

कुमारा ऊचुः योऽन्तर्हितो हृदि गतोऽपि दुरात्मनां त्वं सोऽद्यैव नो नयनमूलमनन्त राद्धः यर्ह्येव कर्णवि
वरेण गुहां गतो नः पित्रानुवर्णितरहा भवदुद्भवेन ४६ तत्त्वां विदाम भगवन्परमात्मतत्त्वं सत्त्वेन
संप्रति रतिं रचयन्तमेषां यत्तेऽनुतापविदितैर्दृढभक्तियोगैरुद्ग्रन्थयो हृदि विदुर्मुनयो
विरागाः ४७ नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादं किम्वन्यदर्पितभयं भ्रुव उन्नयैस्ते ये ऽङ्ग त्वद
ङ्घ्रिशरणा भवतः कथायाः कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशला रसज्ञाः ४८ ॥

प्रत्यभिजानीमः ननु निरूपाधेरात्मतत्त्वस्य कथमीदृशी मे मूर्तिः स्यात् अत आहुः सत्त्वेन विशुद्धसत्त्वमूर्त्या
एषां भक्तानां रतिं सुखं प्रतिदिनं संप्रति रचयन्तं आत्मानमेवाहुः यत्ते अनुतापः कृपा तेन विदितैर्दृढैर्भक्तियोगैः
श्रवणादिभिः उद्ग्रन्थयो हृदि विदुः ज्ञात्वा उद्ग्रन्थयो निरहंमानाः अतएव विगतरागाः ४७ स्वयमपि सक्तिं
प्रार्थयितुं भक्तानां सत्कारातिशयमाहुः आत्यन्तिकं मोक्षाख्यमपि तव प्रसादं ते न गणयन्ति नाद्रियन्ते किं तु किमु
तदन्यत् इन्द्रादिपदं ते भ्रुव उन्नयैः केवलं भ्रूभंगेनैवार्पितं निहितं भयं यस्मिन् तत् हे अङ्ग हे भगवन् ये भवतः कथारसज्ञाः

किं बहुना इंदिरायाः उतस्मितमनुभमेव सर्वसौंदर्यनिधिं विमर्दकरणां अवभवाव लोदर्यं उदयस्य हसमस्तमिति स्वानां भक्ता
नाम्धियां विरचितभुजैः स्वमनसा वचित किं तमित्यर्थः ॥ बहुसौष्ठवेन सौंदर्याणां युक्तं किंच मेरुसमभवस्य पुत्रस्य
भवतो वक्त्रं अवभासितमूर्तिप्रकटयंत अचलतनिरीक्षणकैः शिरोभिर्युदानेः सुरैः नमस्कृतः न विप्रायणात् माहात्म्याने
प्राणायेयाते ॥ ४० ॥ स्वहृपानंदाधिकारायितयाभत्तानानंदाधिकामाह ॥ नस्य पदारविंद किं जल्के केसरमिश्राय
तुलसीतस्यामकरंदेन युक्तो वायुः स्वविवरेण नासाच्छिद्रेणांतरजयां अस्मानंदमेवि नाम यिसतोभने विप्रह
यतिनो रामाये ॥ ४१ ॥ रूपकाविर्भसाप्रसमाह ॥ तेवैकिलवदनमिवासितपद्मस्य कोशपत्री भिःते असितपद्मकोश
अत्रोपस्थमिति ये कांतिसिंदिरायाः स्वानां धिया विरचितं वक्त्रसौष्ठवात् ॥ मरुंभवस्य भवतो वपुर्जेत
मेरोः नेत्रर्निरीक्षनविलसितश्चाकृताके ॥ ४२ ॥ तस्यारविंदनयनस्य पदारविंद ॥ किं जल्कमिश्रतुलसी
मकरंदवायुः ॥ अंतर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः ॥ ४३ ॥ ते वा अमुष्य
वदनासितपद्मकोशम् ॥ उद्वीक्ष्य सुंदरतराधरकुंददासम् ॥ लब्धाशिषः पुनरवेक्ष्य तदीयमंघ्रिद्वं
१०२ द्वंनखारुणमणिश्रयणं निदध्युः ॥ ४४ ॥ पुंसां गतिं मृगयतामिह योगमार्गैर्ध्यानास्पदं बहुमतं नयन
नाभिरामं ॥ पौंस्नं वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धैः ॥ औत्पत्तिकैः समगृणन्युतमष्टभोगैः ॥ ४५ ॥ ॥ राम
मितस्य भूतोपमास्मंदरतरे अरुणो अधरोष्ठे ॥ कुंदवद्धासो यस्मिंस्तं ॥ अतकुर्ध्वं वीक्ष्य लब्धमनोरथाः संतः नखा
वारुणमणयः तेषां अयणं आश्रयं भूतं अंघ्रिद्वंद्वं पुनरवेक्ष्य अधोदृष्ट्यावलोक्य पुनः पुनः एवं निरीक्ष्य युगपत्सर्वां
गलावण्यग्रहणाशक्तेः पुनः पुनः क्रमेण निरीक्ष्य पश्चात् निदध्युः ध्यातवंतः ॥ ४४ ॥ योगमार्गैर्गतिं मृगयतां पुं
सां ध्यानस्य विषयभूतं बहुमतं नयनाभिरामं देवहूतेनातद्रूपं पौंस्नं पौरुषं वपुः दर्शयंतं अनेषु असिद्धैर
साधारणैः औत्पत्तिकैर्नित्यैरणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तं समगृणन् अस्तुवन् ॥ ४५ ॥

श्री॰ भाग॰ टी॰ ५५

तत्र तैर्दृष्टं देवमनुवर्णयति तं त्वागतं ते अचक्षत नापृथग्जनस्यापि चक्षुर्विषयं चमादि दसैव क्रियापदं स्वपुंभिः शोभितं प्रतिहृतं आ
नीतमौपयिकं ममातो वितं कृत्व पादुकादि यस्य कथंभूतं स्वसमाधिनाभाग्यं भजनीयं फलं यद्वस्यतं देवादि विष
यं हंसवत् श्रीर्ययोः तयोरुभयतः चलतोर्व्यजनयोः शिवोनुकूलो वायुः तेन लोलितः चलितः शुभ्रो यदातपत्रं तत्रैव
शशिमार्द्रयपातशशी तस्य केसराः मुक्ताहारविलंबाः ते भ्यो गलंति शीकरा यस्मिन् तेशीकरा अंबुकणाः ३८
कृत्स्नस्य द्वारपालसुनिर्हृदस्य प्रसादे संमुखस्य स्पृहणीयानां गणानां धाम स्थानं स्नेहावलोककलया प्रेमकटा

तं त्वागतं प्रतिहृतौपयिकं स्वपुंभिः तेऽचक्षताक्षविषयं स्वसमाधिभाग्यं ॥ हंसश्रियोर्व्यजनयोः शिव
वायुलोलच्छुभ्रातपत्रशशिकेसरशीकराम्बु ॥ ३८ ॥ कृत्स्नप्रसादसुमुखं स्पृहणीयधाम स्नेहावलो
ककलया हृदि संस्पृशन्तं ॥ श्यामे पृथावुरसि शोभितया श्रिया स्वः चूडामणिं सुभगयन्तमिवात्म
धिष्ण्यं ॥ ३९ ॥ पीतांशुके पृथुनितम्बिनि विस्फुरन्त्या काञ्च्यालिभिर्विरुतया वनमालया च ॥ वल्गुप्रको
ष्ठवलयं विनतासुतांसे ॥ विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जं ॥ ४० ॥ विद्युत्क्षिपन्मकरकुण्डलमण्डनार्ह
गण्डस्थलोन्नसमुखं मणिमत्किरीटं ॥ दोर्दण्डषण्डविवरे हरता परार्ध्यहारेण कन्धरगतेन च कौस्तुभेन ॥ ४१ ॥

क्षेण हृदि संस्पृशन्तं स्वयं तु त्रैलोक्यविवरात्मके समस्तलोकपर्यंतः स्वर्गः तस्य चूडामणिवत् स्थितं स्वधिष्ण्यं वै
कुंठं एव सुभगयन्तं शोभयन्तं ॥ ३९ ॥ पृथुनितंबवत्या अयं तत्र विद्यते यस्य तस्मिन् पीतांशुके अलिभिर्नादितया व
नमालया च युक्तं सुभगं प्रकाशमानं पूर्वोक्ता वासेवैः वल्गुप्रकोष्ठे वलया नियस्य विन्यस्त एको हस्तो येन इ
तरेणान्येनाब्जं नालं भ्रामयंतं विन्यस्त इति पाठे च वलितं नत्वादि हस्ते सति विशेषणं ॥ ४० ॥ स्वकांत्या विद्युतः क्षिपं
तीये मकराकारे कुंडले तयोर्मंडनस्याहं गंडस्थलं यस्य तत् उन्नसमुखं यस्य मणिमुक्ते किरीटं यस्य दोर्दंडा
नां षंडः समूहः तस्य विवरे मध्ये स्थिते न हरता मनो हारेण विहरते तिवा परार्ध्य उत्कृष्टः तेन हारेणा कंधरायां स्थि

ह ३ स्कं
५५

न तस्मात्सुखवैकुंठेनायसमभूतम्भांगुवाभ्यांप्रकृष्टमहमेव कर्तेमिहास्मिन्नपराधे यत्कं तद्दीमहि चिंतयेमतदे।
वाकुः श्रृणुतरसभावः सन्नातरर्पानेनुक्तो वैकुंठलोकानन्तान्लोकान्नुवृजतेयत्र येषु लोके षु अस्मापापीयसो न
रुहुः इमेकामः क्रोधः लोभइतिगीतोक्ताः त्रयो विप्रवोभवंति पापीयसो लोकानिनिवा ॥ २४ ॥ इतितेषामीविते
भावत्ताहोरमनुधार्यतेचव्रलदंडवुद्धप्राप्रमनुधार्यतेचास्तुसमूहेरण्पुनिवार्यमनुधार्यहरेरजुवरोअतिका
नरााअतिकातर्याणाभयेनतस्मात्दगृहराणाकर्वनोसतोदेडवदापतेनाकथभूतस्महरेरापवभूतेभ्यामनिभ्यःता
भ्यामपिडरुग्रधिकाविभ्यतःयतःभयभावयतःअत्रकुर्वतः ॥ २५ ॥ अहो अपभोद्भमस्माभितिमेतुतप्यमानान्स।

महामसुखापरमस्यविकुंठभर्तः कार्तेप्रकृष्टमिहधीमहिमंदधीभ्यां लोकानितोव्रजतमेतस्भावह
ष्टापापीयसस्त्वयइमेतिपवोस्यवच ॥ २४ ॥ तेषामितीवितसुभामनुधार्यचोरतंत्रलदंडमनिवाराणाम
स्तूपवेः ॥ सयोहरेरनुचाराकुरुविभ्यतस्तत्पादयहावुपतनाम तिकातरेण ॥ २५ ॥ भूयादद्योनिभगावद्धि
रकास्दिडोयोनोहरेतस्वरहेलनमप्यशेषं ॥ मावोवृतापकलयाभगावतस्मृतिद्यो ॥ मोहोभवेदि
हतुनोव्रजतोरधाधः ॥ २८ ॥ एवंतदेवभगावानरविंदनाभः स्वानांविबुध्यसदतिक्रममार्यहृद्यः ॥
तस्मिन्ययोपरमहंसमहामुनीनां मन्वषणायचरणौ वलयन्स्मरूश्रीः ॥ २९ ॥

नकादीनप्रत्युवाच ॥ अर्थोसन्तुवतियउचितोदंडः सएवभगवद्भिरकारिनाचभवतामपराधःकश्चित्तत्रतोसो
नौआवयोः भूयावियोगमपिसरेहलनमीरूरवात्तिक्रमरूपेणापहरेत ॥ किंतयुष्माकंयुःकृपाविमितोवृता
पःतस्माद्यानतोआवयोः अधाधोमूढयोनीरपिव्रजतोःभगावत्स्मृतिद्यातकोमोहोमाभवेत ॥ किंतुमोहोपिस्म
तिमेवप्रवहतामितिप्रार्थना ॥ २८ ॥ एवं स्वानामरूक्तप्रतिकमेष्वपराधेनत्वाणामेवविबुध्यतस्मिन्यत्रतेरुद्धासे
देशोपिया आर्याणांहृद्यः मनोज्ञः चरणौवलयन्निति अयंभावः सच्चराणादर्शनप्रतिष्ठातजनकोधनीतोदर्पायनशामयि।

भागवत टीका तृतीयस्कंध पूर्वार्धे अ॰ १६ पत्र
स्कं॰ ३ अ॰ १६

हरेर्द्वारपालपतिभ्यां देवेषु पश्यत्सु सर्वार्थिमार्गास्ते मुनयः को वामिहेत्यादिश्लोकत्रयीमूचुः सरुष्टमनः श्रीहरि-
तस्य दिदृक्षितं दर्शनेच्छा तस्य भङ्गो यस्मिन्निमित्ते कामस्यानुजः क्रोधः तेन सहसा अकस्मादुपप्लुतानि क्षुभितान्यक्षी-
णि येषां ते तथा स्वर्हत्तमा अपि इति विषयानर्हत्वेन क्रोधानर्हत्वेनाहताः ॥ ३०॥ उच्चैर्महत्या भगवत्परिचर्यया
प्राप्य इह वैकुण्ठे निवसतां तद्धर्मिणां भगवद्धर्मिणां समदर्शिनां मध्ये वां युवयोरेव कोयं विषमः स्वभा-
वः केचित्स्वविपक्षा एके स्निग्धा इत्येवंभूतः स्वामिनो रत्नार्थं पक्षस्वभावो द्वारपालयोः युवयोर्भवतीति चेदत आह त-

ताभ्यां मिषत्स्वनिमिषेषु निषिध्यमानाः स्वर्हत्तमा अपि हरेः प्रतिहारपाभ्यां ॥ ऊचुः सुहृत्तम-
दिदृक्षितभङ्ग ईषत्कामानुजेन सहसा त उपप्लुताक्षाः ॥ ३१॥ मुनय ऊचुः ॥ को वामिहैत्य भगव-
त्परिचर्ययोच्चैस्तद्धर्मिणां निवसतां विषमः स्वभावः ॥ तस्मिन्प्रशान्तपुरुषे गतविग्रहे वां को
वात्मवत्कुहकयोः परिशङ्कनीयः ॥ ३२॥ न ह्यन्तरं भगवतीह समस्तकुक्षावात्मानमात्मनि
नभो नभसीव धीराः ॥ पश्यन्ति यत्र युवयोः सुरलिङ्गिनोः किं व्युत्पादितेऽह्युदरभेदि भयं यतोऽस्य

स्मिन्निति कुहकयोः आत्मवत्स्वदृष्टान्तेन यथा युवां कपटौ न तथान्योऽपि कश्चित्कपटः प्रवेक्ष्यतीत्यर्थभावः
न ह्यत्र भगवल्लोके विना कश्चिदागच्छति न वेश्वरे प्रशान्तत्वादविद्यमानविरोधे भयशङ्का अतो युवां केवलौ
धूर्ताविति ॥ ३२॥ भयशङ्काबीजं च भेदः स च कस्यापि कस्मिन्नास्तीत्याह नहीति समस्तं विश्वं कुक्षौ यस्य तस्मि-
न्निह भगवति धीरा विद्वांस आत्मनोऽन्तरं भेदं न पश्यन्ति ॥ किन्तु तस्मिन्परमात्मनि आत्मानमन्तर्भूतं पश्यन्ति महाकाशे घ-
टाकाशमिव तदा यथा अस्य राज्ञादेरुदरभेदि उदरभेदयुक्तं भयं भवति ॥ न तथा अस्य हरेर्नाह भयं ॥ यतः येन कार-

तस्मिन्निति षट्कक्षाः प्राकारद्वाराणि अप्रसज्जमानाः भगवद्दर्शनोत्कंठया तत्तदद्भुतदर्शनेप्यासक्तिं नकुर्वा-
णाः द्वारपालौ देवावपश्यन् समानं वयो वपुश्च ययोः गृहीता गदा याभ्यां परार्ध्यैः केयूरादिभिः विटंकः सुंदरो वेषो
ययोः २७ तावेव वर्णयति मत्तद्विरेफायमानतया वनमालया निवीतौ केवलं विनाप्यलंकृतौ असितानी-
लानि चतुष्टये च ते संयोक्ता बाहवः तेषां मध्ये विमलतया वक्त्रं च मनाक् रभसं किंचित् क्रुद्धं दधानौ स्फुटा उ-
न्मलौ निर्गतौ श्वाससमार्गौ नासापुटौ ताभ्यां २८ एतयोर्मिषतोः पश्यतोः तावनादृत्यापृष्ट्वा यथा पूर्वाः प्र

तस्मिन्नतीत्य मुनयः षडसज्जमानाः कक्षाः समानवयसावथ सप्तमायां देवावचक्षत गृही-
तगदौ परार्ध्यकेयूरकुंडलकिरीटविटंकवेषौ २७ मत्तद्विरेफवनमालिकयानिवीतौ वि-
न्यस्तयासितचतुष्टयबाहुमध्ये वक्त्रं भ्रुवाकुटिलयास्फुटनिर्गमाभ्यां रक्तेक्षणेनचमनाग्र-
भसंदधानौ २८ द्वार्येतयोर्निविविशुर्मिषतोरपृष्ट्वा पूर्वायथापुरटवज्रकपाटिकायाः
सर्वत्र ते विषमयामुनयः स्वदृष्ट्या येसंचरंत्यविहताविगताभिशंकाः २९ तान्वीक्ष्यवातरशना-
ंश्चतुरः कुमारान् वृद्धान्दशार्धवयसोविदितात्मतत्वान् वेत्रेणचास्खलयतामतदर्ह-
णांस्तौ तेजोविहस्यभगवत्प्रतिकूलशीलौ ३० ॥

द्वारः पुरटो हेम तद्वज्रमय्यः कपाटिका यासु ताः यथा विविशुस्तथा सप्तमायामपि द्वारि ते विविशुः
अप्रवेशहेतुः सर्वत्र ते अविहता अनिवारिताः निःशंकत्वे हेतुः अविषमया समया स्वदृष्ट्येति २९ वातरशनान् नग्-
नान् वृद्धानपि पंचवर्षबालकवत् प्रतीयमानान् नयंकारादन्यथा वयं स्वलयतां निवारितवंतौ नत तत्त्व-
बलं न मर्हंतीति तथा तान् अहो अस्मानपि धार्ष्ट्यमिति स्वं तेजो विहस्य भगवत्प्रतिकूलं

श्री॰
भाग॰
टी॰
५२

प्रसंगात्तामयाचतिनोत्साभिर्दृश्यादिभिरपि प्रत्यर्थितां न्यगातिंप्रपन्नाः प्राप्ताः संतोपि ह्येवायाधनं न कुर्वंति
कीदृशीं न्यगातिं यत्र यस्मात् धर्मसहितं तत्त्वज्ञानं भवति तद्भुमयसाधकत्वात्तस्याः तेसुप्रभवावतोवितन
यासायया न नुसंमोहिता वर्तते तिविदं यदि वेवं संबंधः केवलं न एव न व्रजंति किंतु ये भावदाराधनं न
कुर्वंति तेपि तु यामायाविमोहितत्वादिति २४ पुनः कथंभूतं यच्चनः उपरिस्थितं व्रजंति किं तु ये भाव
दारायनं न कुर्वंति तेपि तेषां मायाविमोहितत्वादिति २४ पुनः कथंभूतं यच्चनः उपरिस्थितं व्रजंति

ये भ्यर्थितामपि च नो न्यगातिं प्रपन्ना ज्ञानं च तत्त्वविषयं सहधर्म यत्र नाराधनं भगवतो वितरंत्य
मुष्य संमोहिता विततया वत मायया ते २४ यच्च व्रजंत्यनिमिषामृषभानुवृत्त्या दूरेयमा
ह्युपरि नः स्पृहणीयशीलाः भर्तुर्मिथः सुयशसः कथनानुरागवैक्लव्यबाष्पकलया पुल
कीकृतांगाः २५ तद्धिस्वयं ग्रथितभुवनैकवंद्यं द्युम्नं विचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः
आप्रोपरां मुदमपूर्वमुपेत्य योगमायाबलेन मुनयस्तदथो विकुंठम् २६ ॥ राम ॥

प्रतिमिषां देवानां नृषभः श्रेष्ठो हरिः तस्यानुवृत्त्याहवेव्येनां रक्षायत्त दूरीकृतयमनियमाः यावांतरे दूरीकृ
ताहंकारः इत्यर्थः स्पृहणीयं करुणादि शीलं येषां किं च भर्तुर्हरेर्यत्सुयशः तस्य मिथः कथनेनानुरागः
तेनैव वैक्लव्यं तेन बाष्पकला तया पुलकीकृतमंगं येषां यद्वा तेउपरि व्रजंतो विशेषणानि दूरे अहंकारत्वा
दस्माकं तेषामधिकारो यद्व्रजंतीत्यर्थः २५ तत्सदा पूर्वं विकुंठं व्रजंति तंउपेत्य मुनयः परां मुदं हृष्टास्तद्वसा
पूः अपूर्वं तत्र हेतवः विचित्राः रुणा हरिणाग्रथितं ग्रथितं भुवनानामेकमेव वंद्यं द्युम्नमलौकिकं विचित्रा

विबुधाग्र्याणां विमानानां तेषां शोचिर्दीप्तिर्यस्मिन् योगमायाबलेनेति श्री
...णागयोगप्रभावेणोपेत्य परमेश्वरेतयोगमायेति चिद्विलास इति
इत्यर्थः ॥२५॥

श्रीः लक्ष्मीः रूपिणीमनोहरमूर्त्तिर्भाविनीसतीश्रीहरेः समानिसमार्जनं कुर्वतीयस्मिंल्लोके संलक्ष्यते चर
णारविंदक्रमायतीरूपेणाश्रारुंधतीतिक्रमोदोषः चांचलस्य याश्वरासुकेनदोषाप्रसारितिनवाहुनाको
रत्नासमनिस्फटिकमेयानिजरूपा नियस्मिन्नप्रवशोभार्णवंपतेस्यप्रकेहेमयस्मिन्नयस्याप्रत्युग्रहणोश्रीर
नुग्रहैकवशाद्दर्पणमयेषाश्रुसादीनोयत्नः साप्रयेभावः यद्यपितवरंजानासेवनयापिस्वर्णापिर्कः
क्लिन्नमिश्रिभमाश्रवङ्घाषतिविविलासलीलीलानुजेवप्रसयतीविनयभक्तिर्भावनयालत्वयतेइति २१ ग्र
गाहदेवाः यद्यस्मिंल्लोके श्रीरेवंप्रमतमप्रमेसलमेते किंकुर्वतीविद्रुममयानितटानियासांग्रमलाग्रस्वनते

श्रीरूपिणीक्रमायतीचरणारविंदंलीलांबुजेनहृविसर्पनिस्तुक्रदोषा ॥ संलक्ष्यतेस्फटिकरूप
रूपतहेस्मिसमार्जतीवयदनुग्रहणोन्मुखतः ॥ २१ ॥ वापीषुविद्रुमतटासुमलाम्मतास्वपेषा ॥
न्विता निजवनेतलसीभिरीशा प्रभ्यचेती स्वलकामनसमीनवक्रमुकेषितभयावलेस्मसनोग
यस्रीः ॥ २२ ॥ यन्नवु जेमयमिदोरवनानुवादात ॥ शृण्वतियन्नविषयाउकथामतिस्रीः या
स्त्यक्तनाहतमभेरुर्मिराततसामसांलानृत्यिपमयशारणाप्रुतमस्तहेत ॥ २३ ॥

स्माश्रापोयासांतासुवापीषुनिजयनेलसीवनेपरिचारकाभिरन्विता तलसीभिः श्रीविष्णुमर्चयंतीतिन
दाउदकेप्रतिविवितंष्या मसानालकेयुक्तेउत्तरहनासिकायुक्तंबकेवीसभयावनाउ क्रो वितेवुविनवित
मराननु ॥ अन्नतलत्याश्रापिसाभाग्यसत्त्वंभगारुदनुग्रहणेलवविद्यानिने ॥ २२ ॥ पुनः कथंभूतनन्दयदे
कुटेनवूजतिकेयेकु कथाः श्रुणुवतिकाः भाग्वभिसनीनिन्नूयाभितत्स्यहरेरचनाद्रुमादिलीला
लसायानुवादादन्याविषयाः ॥ श्रथकामादिवार्त्ताःभानिभ्रशिकाःतेषामगुजनेहेतुः यालुहरन्ना
णे मेरेः ष्क्रमाः सम्यस्तां सानयानयावणोपुनवास्युयेषुनमस्तनरकेपुदिपतिहृतस्वेदेकथंभूतः श्रान्तः सा

श्री·
भाग·
टी·
५५

त्वद्गुणोपवर्णनमेव स्वरत्वेन स्तुवंतः प्रार्थयंते दृष्ट्वेति सतमि लोकनाथानां श्रिया ग्रामणी भाव विदमि प्राय जोमि केनासि
अमनृता: कोकिला: दामूहा: चातका: अविरमा अविरमतिअनेनतत्र रूपलिणामपिहृविकथा अवणा दिपरमात्मा
दादम्पिता: ॥१७॥ मंदारपारिजातौ स्तवनरु विशेषो कुरवरत्तिलकवृतु ॥ उत्पलं राजिविकासि नागो नागकेसर: ए
ता: स्मृतिः ॥ अनेनतत्र प्रागणा ग्राह्मिाए वनमत्सविणाइमुकोएवभूतवनेयत्रतेकुंठंयग्रुविविषूर्वीणान्वय: ॥१९॥
नसः पुष्पजातयः सगंधाअपितुलसिका भरणेन श्रीहरिणा न लसणा गंधेर्चिंतेसतियस्मिन्नेनेन स्मालयाबहुमान
य

पारावतान्यभृतसारसचक्रवाकदात्यूहहंसशुकतित्तिरिबर्हिणां यः ॥ कोलाहलो विरमते विरमात्र
मुच्चैर्भृंगाधिपेहरिकथामिवगायमाने ॥१८॥ मंदारकुंदकुरबोत्पलचंपकार्णपुन्नागनागबकुला
म्बुजपारिजाताः ॥ गंधेर्चितेतुलसिकाभरणेन तस्या ॥ यस्मिंस्तपः सुमनसो बहु मानयंति ॥१९॥
तत्संकुलंहरिपदानतिमात्रदृष्टैः ॥ वैदूर्यमारकतहेममयैर्विमानैः ॥ येषां बृहत्कटितटाः स्मिता
शोभिमुख्यः कृष्णात्मनां न रज आदधुरुत्स्मयाद्यैः ॥ २०

पुनर्वैकुंठमेव विशिनष्टि तत्संकुलमाभवतिकुं ईरिपदयो यानतिः प्रणामः तावन्मात्रेण दृष्टैर्भक्तानां
विमानैः नकर्मादिप्राप्यैः वैदूर्यमारकतहेममयैः स्वविमानैः बृहतिकटितटा तियासां स्मितशोभीति
मुखानियासां ता अपि कृष्णआत्मा येषां रज: काममुत्स्मयाद्यैः परिहासादिभिः नआदधुर्जनयामासुः
राम ॥ २० ॥ ॥ २१ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ५२

आपत्कारणमाहुः एषगर्भः तस्य विशेषाणां अर्पितं विवि संकाश्यपसोमोवीर्यं दिशान्ति मिरयं कल्मोपमाः अर्व
नु ॥१०॥ दितेः कुचेष्टितं तस्या नाप्रह्लस्य देवानां येषां हा विज्ञमिवाकुनितेषां गोचरो विषयभूतः प्रशमभागव ॥११॥ तु
ष्टात्मकाघात्सर्वजातः ॥१२॥ वैकुंठाख्यलोकं ॥१३॥ तं वर्णयति वसन्तीत्यादि द्वादशभिः वैकुंठस्य हरे विवमूर्ति
र्येषां ते निमित्तफलेन निमित्तप्रवर्तकं यस्मिन् निष्कामेन धर्मेणाराधयन्तः आराधितवंतः ॥१४॥ सान्द्रा

एष देव दितेर्गर्भो जः काश्यपमर्पितं । दिशास्तिमिरयन्सर्वा वर्धते ग्निरिवैधसि ॥१०॥ मैत्रेय उवाच स प्रह
स्य महाबाहो भगवाञ्छब्दगोचरः । प्रत्याचष्टात्मभूर्देवान्प्रीणन्रुचिरया गिरा ॥११॥ ब्रह्मोवाच मानसा
मे सुता युष्मत्पूर्वजाः सनकादयः । चेरुर्विहायसा लोकाल्लोकेषु विगतस्पृहाः ॥१२॥ त एकदा भगव
तो वैकुंठस्यामलात्मनः । ययुर्वैकुंठनिलयं सर्वलोकनमस्कृतं ॥१३॥ वसन्ति यत्र पुरुषाः सर्वे वैकुं
ठमूर्तयः । येऽनिमित्तनिमित्तेन धर्मेणाराधयन्हरिं ॥१४॥ यत्र चाद्यः पुमानास्ते भगवाञ्छब्दगोचरः । स
त्त्वं विष्टभ्य विरजं स्वानां नो मृडयन्वृषः ॥१५॥ यत्र नैःश्रेयसं नाम वनं कामदुघैर्द्रुमैः । सर्वर्तुश्रीभि
र्विभ्राजत्कैवल्यमिव मूर्तिमत् ॥१६॥ वैमानिकाः सललना यत्र गायन्ति लोकशमलक्षपणा
नि भर्तुः । अन्तर्जलेऽनुविकसन्मधुमाधवीनां गन्धेन खण्डितधियोऽप्यनिलं क्षिपन्तः ॥१७॥ २ नाम

घरः वेदान्तैकवेद्यः विरजं सत्त्वं मूर्तिं विष्टभ्य स्वानां नो वृषः धर्ममूर्तिः स्वानांस्वानां ॥१५॥ तत्र तत्र वनं विशिनष्टि यत्रेति
त्रिभिः सर्वर्तुश्रीभिः सर्वर्तुषु या श्रीः संपत् तया ॥१६॥ चरितानि विचित्राणि भर्तुः प्रभोः अंतर्विकसत् मधुमाधवी मधुमकरंदः तयुक्ता
माधवी वासंती लता यद्वा अंतर्विकसन्मधुकराः प्रसवस्तबकवंतः माधव्यः मधुकालीनाः सुमनसः तासां
गंधेन खंडिता विक्षिप्ता धीर्येषां ते पितं द्रुथ्याप कमनिलं क्षिपंतः तिरस्कुर्वंतो गायंति अत्र नैश्वगाव मार्यादानां निरति

श्री भाग. टी. ५१

ब्रह्माणं परमेष्ठित्वेन स्तुवन्तः प्रार्थयन्ते देवदेवेति सप्तभिः लोकनाथानां शिखामणे भावविदभिप्रायज्ञोऽसि
केनाभिप्रायेणागता इति तद्भावं वर्णयन्ति त्वन्नानासीत्यर्थः ॥४॥ विज्ञानं वीर्यं बलं यस्य तस्मै इदं ब्रह्माण्डदेहरूपं उपेयुषे प्राप्तवते गृही
तगुणभेदाय रजोगुणाय अव्यक्तं प्रपंचस्य योनये कारणाय अव्यक्ताय केनाप्यप्रमाणेन ज्ञाता योनिर्यस्येति।
वा ॥५॥ सकामतया प्रतिकूलानां तु एवमनुभवेनानिष्कामभक्ताः स्तुवन्त आहुर्द्वाभ्यां ये त्वेति अनन्येन निष्कामेन।
भावेन भक्त्या ध्यायन्ति आत्मनो जीवान् भावयतीति तथा त्वयि प्रोतानि ग्रथितानि भुवनानि येन चेतनावेन।

देवदेव जगद्धातर्लोकनाथशिखामणे । परेषामपरेषां त्वं भूतानामसि भाववित् ॥४॥ नमो विज्ञान
वीर्याय माययेदमुपेयुषे । गृहीतगुणभेदाय नमस्तेऽव्यक्तयोनये ॥५॥ ये त्वनन्येन भावेन भावयन्त्यात्म ध्यं॰
भावनं । आत्मनि प्रोतभुवनं परं सदसदात्मकं ॥६॥ तेषां सुपक्वयोगानां जितश्वासेन्द्रियात्मनां ।
लब्धयुष्मत्प्रसादानां न कुतश्चित्पराभवः ॥७॥ यस्य वाचा प्रजाः सर्वा गावस्तन्त्येव यन्त्रिताः । हरन्ति
बलिमायत्तास्तस्मै मुख्याय ते नमः ॥८॥ स त्वं विधत्स्व शं भूमंस्तमसा लुप्तकर्मणां । अदभ्रदय
याऽदृष्ट्या आपन्नानर्हसीक्षितुं ॥९॥ २ ॥

न प्रपंचकारणमित्यर्थः तत्र हेतुः सदसदात्मकं प्रपंचं कार्यकारणरूपं परं तस्मात् परं ॥६॥ जितः श्वा
सः इन्द्रियाणि च मनश्च यैः यतः सुपक्वयोगाः अत एव प्राप्तो युष्मत्प्रसादो यैः तेषां ॥७॥ ब्रह्मेतु नित्यकर्मभिः के
वलं इत्याहुः यस्येति तन्त्यां दाम्नि प्राप्ताः अधीनाः मुख्याय तिर्यगादिप्राणिरूपायेति वा । तथा च श्रुतिः तस्या
वाकृति नामानि रूपाणि इत्यादि ॥८॥ तमसा होरात्रविभागाभावेन लुप्तानि कर्माणि येषां तान् आपन्नान् आपद्गतान्

३ [illegible] ५१

महाभागवतत्वमाह ॥ अलंपट इति ॥ शीलधरः सुस्वभावः गुणानां धैर्यादीनामाकरोऽन्नम्भि(?)ः परेषां समृद्ध्या
हृष्टः परेषु दुःखितेषु सत्सु दुःखितः न भूतो न जातः शत्रुर्यस्य निदाघे तापं चन्द्रो यथा हरति एवं जगतः शोकं
हरिष्यति ॥ ४८ ॥ अपि च किं बहु स्तौमि तस्मादान्तरं विति स्वपुरुषाणामिच्छया पुनः पुनर्गृहीतानि रूपाणि येन
श्रीरेव ललना तस्या ईदृशी चेत् सा ललामं मेडनं द्रष्टा इत्यादि ॥ ४९ ॥ महामनः सोऽन्मादविना द(?)विना तस्य पुत्रेण मर

अलम्पटः शीलधरो गुणाकरो हृष्टः परर्द्ध्या व्यथितो दुःखितेषु ॥ अभूतशत्रुर्जगतः शोकहर्ता नै
दाघिकं तापमिवोडुराजः ॥ ४८ ॥ अन्तर्बहिश्चामलमब्जनेत्रं स्वपूरुषेच्छानुगृहीतरूपं ॥ पौत्रस्तव श्रीलल
नाललामं द्रष्टा स्फुरत्कुण्डलमण्डिताननं ॥ ४९ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ श्रुत्वा भागवतं पौत्रममोदत दितिर्भृ
शं ॥ पुत्रयोश्च वधं कृष्णाद्विदित्वासीन्महामनाः ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४
मैत्रेय उवाच ॥ प्राजापत्यं तु तत्तेजः परतेजोहनं दितिः ॥ दधार वर्षाणि शतं शंकमाना सुरार्दनात् ॥ १
लोके तेन हतालोके लोकपाला हतौजसः ॥ न्यवेदयन्विश्वसृजे ध्वान्तव्यतिकरं दिशां ॥ २ ॥ तम एतद्वि
भो वेत्थ संविग्ना यद्वयं भृशं ॥ न ह्यव्यक्तं भगवतः कालेनास्पृष्टवर्त्मनः ॥ ३ ॥ २

णो पुत्रयोः कीर्तिः सङ्कृतिस्तु भवेदिति सर्वः ॥ ५० ॥ इति श्रीभावार्थे तृतीयस्कंधे चतुर्दशः ॥ १४ ॥ हतप्रभैः सुरैः स्रष्टुः
प्राह पंचदशो विधिः ॥ तद्बीजे विप्रशापादि वैकुंठे विलुभृत्ययोः ॥ तदेवं देवानां ब्रह्मणा सह संवादप्रस्तावमुक्तेद्रा
नीं सैवादिं वक्तुमाह ॥ प्राजापत्यं कश्यपतेजो वीर्यं परेषां तेजो हन्तीति तथा आर्षः स्वपुत्राभ्यां करिष्यते यत्सुराणां
मर्दनं पीडनं तस्माच्छंकमाना ॥ १ ॥ तेन गर्भतेजसा हतालोके निरस्तसूर्यादिप्रकाशो हतौजसः हतप्रभावाः ध्वा
तेन व्यतिकरं संकरं ॥ २ ॥ भावेऽस्य जानासि किं विज्ञापयामि यतः वयं संविग्ना भीताः अव्यक्ते अज्ञातानेन स्पृष्टवर्त्मनः

भा. टी. त्रि. ५४

श्री॰
भा॰
टी॰
५०

हन्यमानानां ॥ ४९ ॥ न्यालपर्वन्यूहद्युत्पद्यवंड्ः ॥ ५० ॥ स्वनाभेनोदभावहर्यस्यमस्यं मम कोपि तेष्वित्युक्तत्वात् ॥ श्री
कि तु चिन्तासती प्रार्थयते आस्यं तात्नाभूदिति ॥ ५८ ॥ नाऽस्काऽप्यपि तथा योयोनिं सगरा नाभवति तत्रस्याऽस्नाद
गृह्णाति रूपं न कुर्वंति ॥ ५९ ॥ कृतोऽयोपायः तेन शोकः ततोऽनुतापः तेन प्रत्यवमर्शनात् ॥ पुत्रकाम्युक्ताविचार
णात् ॥ भवावतिहृदयो भवे प्रीतह ॥ ६२ ॥ एतैः पंचभिः कारणैः पुत्रस्य हि वाणप कापि पोः प्रजानामध्येकः सतो

प्राणिनां हन्यमानानां दीनानामकृतागसां ॥ स्त्रीणां निगृह्यमाणानां कोपितेषु महात्मसु ॥ ४९ ॥ तदा
विश्वस्य वः क्रुद्धो भगवांल्लोकभावनः ॥ इति ब्रुवती यासोयथा दीनपात पर्व शृहस ॥ ५० ॥ दितिरुवाच
वधं भगवतासाक्षात् सुनाभोदारबाहुना ॥ आशासे पुत्रयोर्मह्यं मा क्रुद्धाद् ब्राह्मणात् प्रभो ॥ ५१ ॥ न ब्रह्मदण्ड
दग्धस्य न भूतभयदस्य च ॥ नारकाश्चानुगृह्णन्ति यांयां योनिमसौ गतः ॥ ५२ ॥ कश्यप उवाच ॥ कृतशो
कानुतापेन सद्यः प्रत्यवमर्शनात् ॥ भगवत्युरुमानाच्च भवे मय्यपि चादरात् ॥ ५३ ॥ पुत्रस्यैव च पुत्राणां
भवितैकः सतां मतः ॥ गास्यंति यद्यशः शुद्धं भगवद्यशसा समं ॥ ५४ ॥ योगैर्हेमेव दुर्वर्णं भावयिष्य
तिसाधवः ॥ निर्वैरादिभिरात्मानं यच्छीलमनुवर्तितुं ॥ ५५ ॥ यत्प्रसादादिदं विश्वं प्रसीदति यदात्म
कं ॥ स स्वदृग्भगवान्यस्य तोष्यतेऽनन्यया दृशा ॥ ५६ ॥ स वै महाभागवतो महात्मा महानुभावो महतां म

मनो भविष्यति ॥ तमेव वर्णयति ॥ गास्यंतीति ॥ सार्धैः पंचभिः सम्यं सहृदयं वा ॥ ५४ ॥ दीनवर्णं हि मयथा योगैर्दा
हादिभिरुपायैः शोधयंते यथा तस्य शीलस्वभावमनुवर्तितुं प्रवर्तितं साधुनिर्वैरादिभिः योगैरात्मानं भावयिष्यं
ति ॥ शोधयिष्यंति ॥ ५५ ॥ विश्वप्रसादहेतुः यदात्मकं स्वदृक्स्वात्मसाक्षी ॥ यस्यानन्यया भगवानेव समसत्त्वदृ
नयादृशा तोष्यते नान्यं प्रार्थयते ॥ ५६ ॥ हेतुः स वै इति महात्मा परिशिष्टः महानुभावो महाप्रभावः महतामपि म

उपस्पृश्य स्नात्वा भार्यायाह्वानो विरजं ज्योतिर्ध्यायन् सनातनं ब्रह्म गायत्रीं प्रणवं वा जजाप ॥३२॥ कर्मावद्येन कर्मदो
षेण ॥३३॥ नावधीत् मा हन्त्वित्यर्थः ॥ वधशंकाबीजमाह ॥ रुद्र इति ॥ अंहसमंहोऽपराधमकरवं न त्वमसि
रुद्रः स्वतन्त्रो वधयतीति ॥ रुद्रं स्तौति ॥ उग्राय अनतिलेच्छाय मीढुषे सकामेभ्यः फलसेचकाय निष्कामेभ्यः शिवाय
यवस्तुनो न्यस्तदंडाय दुष्टेषु धृतदंडाय संहारे मन्यवे ॥३५॥ भामो भगिनीभर्ता उरुरनुग्रहो यस्य विदयस्या

अथोपस्पृश्य सलिलं प्राणानायम्य वाग्यतः ध्यायन् जजाप विरजं ब्रह्म ज्योतिः सनातनं ॥३२॥ दिति
स्तु व्रीडिता तेन कर्मावद्येन भारत ॥ उपसंगम्य विप्रर्षिमधोमुख्यभ्यभाषत ॥३३॥ दितिरुवाच न मे
गर्भमिमं ब्रह्मन् भूतानामृषभोऽवधीत् ॥ रुद्रः पतिर्हि भूतानां यस्याकरवमंहसं ॥३४॥ नमो रुद्राय
महते देवायोग्राय मीढुषे ॥ शिवाय न्यस्तदंडाय धृतदंडाय मन्यवे ॥३५॥ स नः प्रसीदतां भामो
भगवानुर्व्वनुग्रहः ॥ व्याधस्याप्यनुकंप्यानां स्त्रीणां देवः सतीपतिः ॥३६॥ मैत्रेय उवाच ॥ स्वसर्ग
स्याशिषं लोक्यामाशासानां प्रवेपतीं ॥ निवृत्तसंध्यानियमो भार्यामाह प्रजापतिः ॥३७॥ कश्यप
उवाच ॥ अप्रायत्यादात्मनस्ते दोषान्मौहूर्त्तिकादुत ॥ मन्निदेशातिचारेण देवानां चैव हेलनात् ॥ २
भविष्यतस्तवाभद्रे जठरे अवधमौ ॥ लोकान् सपालांस्त्रींश्चंडि मुहुराक्रंदयिष्यतः ॥३९॥ २

पि सतीपतित्वेन स्त्रीणां प्रभावं स्वयमपि वेत्तीति सूचयति ॥३६॥ स्वसर्गस्य स्वसंतानस्याशिषं शुभां
लोक्यां लोकद्वयार्हां संध्यायां योनिषेधः स निवृत्तो यस्य ॥३७॥ ते आत्मनः चित्तस्याप्रायत्यादशुचित्वा
त् ॥ मौहूर्तिकत्वात् संध्याकालात् ॥ उ नापि मन्निदेशस्याज्ञाया अतिचारेण अतिक्रमात् देवानां रुद्रा
नुचराणां ॥३८॥ पनेयुतस्मिन् कुक्षिः जठराधमौ ॥ प्रजापश्चादाह चंडिकोपने ॥३९॥ याम

ननु तथापि महत्वेनादरणीयस्य स्वजनस्य यत्नवत्त्वं स्त्रीसेवितमेव । तत्राह यस्य स्वजनेनादिनास्तिसमत्वादीश्वरस्य । ऐश्व
र्येणागमाह येन च वर्णापविद्धा निर्माल्यवहूवतः स्यक्तेनात्तेन भुक्तभोगा नर्जामायां लग्नयी विभूतिं महाप्रसादा । इत्याशा
सहे व्रतैस्तु माराध्य ॥ २५ ॥ अनिषिद्धसुखमांगादसौ पिशाचरूपधारो न कार्यं इत्याह हास्यो । यस्मान्न वयं विषया
सक्ति हैवतैस्तु माराध्य स्तुत्य माचरितं विभिन्नस्व भेत्तुमिच्छव ॥ २६ ॥ समीहितमभिप्रेतं लोकशिवाद्रूपं । अविद्बुषो

न यस्य लोके स्वजनः परो वा नात्यादृतो नोत कश्चिद्विगर्ह्यः ॥ वयं व्रतैर्यच्चरणापविद्धामाशास्महे जग्धं वनत्रु
क्तभोगा ॥ २७ ॥ यस्मान्न वयाच विततमनोषिणो गुणीत्या विधापटलेविभिन्नव ॥ निरस्तसाम्यातिशयो पिय
त्स्वयं ॥ पिशाचचर्यामचरद्गतिः सतां ॥ २८ ॥ हसंति यस्याचरितं हि दुर्भगाः स्वात्मन्यवतस्याविदुषः समीहि ।
तं ॥ यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैः सुभोजनैः स्वात्मतयोपलालितं ॥ २४ ॥ प्रसादयोयत्कृतमेत्वपालायत्का
रणं विश्वमिदं च माया ॥ आज्ञाकरीतस्य पिशाचचर्या अहो विभूम्नश्चरितं विडंबनं ॥ २८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ए
वं संविदितो भर्त्तामितन्मयो न्मथोन्मथितेंद्रिया ॥ जहौ वरा सौ ब्रह्मर्षि घस्रे व गतत्रपा ॥ २९ ॥ संविदित्वा
स्वभार्यायातं निर्बंधविकर्मणि ॥ नत्वाद्रष्टाय रहसि तया योप विवेशाह ॥ ३० ॥ ॥ राम ॥ ॥ राम ॥ ॥

गृह

विद्वांसः ॥ यज्ज्ञानविद्यास्यत्वादितिनस्य सर्वज्ञस्येसर्थः ॥ दुर्भगानेवाह ॥ यैरितिसुभोजनं भुक्तं भोजं शरीरं स्वात्म
तया ॥ यमेवात्मेतिबुद्ध्या ॥ २४ ॥ ग्रहो ग्रहनर्कान्तिसाचरणोऽस्याह ॥ प्रसादयोयेन कृतानात्मत्वाधिकारास्यालयेति ॥ यः
कारणाय स्येन कृतइदं विश्वं माया यायस्याज्ञाकारी विभूम्नः ॥ श्री परमेश्वरस्य विडंबनं मतर्कामित्यर्थः ॥ २८ ॥ भ
र्त्तामितिरूपकेणाव मे विदिते ज्ञापिते ज्ञापिते पितिरृघस्लेवशाच ॥ २५ ॥ विकर्मणि निषिद्धे ॥ अद्रष्टाय ॥ देवहूत्याये स्त

स्वधुर्वेरस्त्वादृस्कर्मभारंविक्तुरोनिश्चितः हेलाभिर्लीलाभिर्जयेमेतिसभार्यसेंद्रियाणिप्राप्येणाननस्ततोनस्पर्पति
इति १९ तांत्वामनेकोपकारकश्रीप्रत्युपकारैःत्वत्सदृशीभवितुंनप्रभवोनसमर्थाः येचान्येगुणागृध्नवःगुणाभि
याःस्तएनसमर्थाः संपूर्णेनाप्यायुषावाशाहाजन्मांतरेरपिनप्रभवइत्युक्तं २० यद्यपित्वदनुकरणासमर्थाश्र
जातमेगुणयमेनातिवोचेतिननिंदति प्रतिपालयप्रतीक्षस्व २१ निदाघमरणायंतोम भीषयन् श्रीमहारुद्रम्।

यामाश्रितोंद्रियारातीन्दुर्जयानितराश्रमैः वयंजयेमहेलाभिर्दस्यूनुर्गपतिर्यथा १९ नवयंप्रभवःतां
त्वामनुकर्तुंगृहेश्वरि अप्यायुषावाकार्त्स्न्येनयेचान्येगुणगृध्नवः २० अथापिकाममेतंतेप्रजात्यैक
लं रवाण्यहं यथामांनातिरोचंतिमुहूर्तंप्रतिपालय २१ एषाघोरतमावेलाघोराणांघोरदर्शना चरं
तियस्यांभूतानिभूतेशानुचराणिह २२ एतस्यांसाध्विसंध्यायांभगवान्भूतभावनः प
रीतोभूतपार्षदैर्द्विर्वृषेणाटतिभूतराट् २३ श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्रविकी
र्णविद्योतजटाकलापः भस्मावगुंठामलरुक्मदेहो देवस्त्रिभिःपश्यति
देवरस्ते २४

नुवर्णयति एषेतित्रिभिः घोराणांमेघावेलास्वयंचघोरदर्शना २२ भूतान्यत्रतेपार्षदोभूतगणोस्तर्हिता
तेनसुखामात्रेवर्जनीयमितितिचेतत्राह २३ श्मशानेयःचक्रानिलोवातमंडलीतस्मिन्याधूलिस्तयाधूम्राविकी
र्णाविलिमः विद्योतमानाप्रुतिमानजटाकलापोयस्यभस्मनावगुंठः भस्मप्रावृतः अमलोरुक्मवद्देहोयस्य
सदेवःत्रिभिः सोमार्काग्निनेत्रैःपश्यतीत्यनुसंधानेवहूक्तत्वयेणानुषंगः एकस्यजामातरः परस्परंभ्राता
रोद्रवशुरियंते अतोममभ्राताप्तोनदेवरइत्युक्तं २४ २॥ राम

कृपणां बहुभाषिणीमिति वक्ष्यति। एषमामिति ह्रस्वां कामार्तां भर्तारं नियतं विज्ञवद्भाषणं वार्यते दुनोति पी
डयति दुःखं उत्तापयति विक्रम्य शौर्यमाविर्भाव्य रम्भां कदलीं ९ आयुङ्क्तां सर्वतः पुनः कुरु गणक कर्मणा। १० भर्तरि आ
प्तमानानां स्त्रीणां आविशते यशः। यासां पतिः प्रजया पुत्ररूपेण तज्जाया भवति। यदस्यां जायते पुनरिति श्रुतिः ११ नोऽस्मा
कं पिता नोऽस्मान् पृथक् पृष्टवानिदं कं वृणीत इति भावः। त्रयोदशानामस्माकं त्वयि भावः साम्यं विषयस्य वरणं तद्वा अनुविनमि

दितिरुवाच। एषमां त्वत्कृते विद्वन् कामआत्तशरासनः। दुनोति दीनां विक्रम्य रम्भामिव मतङ्गजः॥ ९
तद्भवान् दह्यमानायां सपत्नीनां समृद्धिभिः। प्रजावतीनां भद्रं ते मय्यायुङ्क्तामनुग्रहम्॥ १० भर्तर्याप्तोरु
मानानां लोकानाविशते यशः। पतिर्भवद्विधो यासां प्रजया ननु जायते॥ ११ पुरा पिता नो भगवान्
दक्षो दुहितृवत्सलः। कं वृणीत वरं वत्सा इत्यपृच्छत नः पृथक्॥ १२ स विदित्वात्मजानां नो भावं सं
तानभावनः। त्रयोदशाददात्तासां यास्ते शीलमनुव्रताः॥ १३ अथ मे कुरु कल्याण कामं कञ्जवि
लोचन। आर्तोपसर्पणं भूमन्नमोघं हि महीयसि॥ १४ इति तां वीर मारीचः कृपणां बहुभाषिणीम्। प्र
त्याहानुनयन् वाचा प्रवृद्धानङ्गकश्मलाम्॥ १५ एष तेऽहं विधास्यामि प्रियं भीरु यदिच्छसि। तस्याः कामं न
कः कुर्यात्सिद्धिस्त्रैवर्गिकी यतः॥ १६ सर्वाश्रमानुपादाय स्वाश्रमेण कलत्रवान्। व्यसनार्णवम
त्येति जलयानैर्यथार्णवम्॥ यामाहुरात्मनो ह्यर्धं श्रेयस्कामस्य मानिनि। यस्यां स्वधुरमध्यस्य पुमांश्च

ति १३ आर्तोपसर्पणं भवादृशे महीयसि महत्तमे १३। १४ प्रवृद्धानङ्गेन कश्मलं मोहो यस्यास्तां १५ संध्या
कालवेलायां भार्या श्रेयसा एषं इति पञ्चभिः यतो यस्याः सकाशात् १६ सर्वाश्रमानुपादायेति। तान् पञ्चमहायज्ञादि
दानेन कृतकृत्यतां नयन् स्वयं तरतीत्यर्थः १७ आत्मनो देहस्यार्धं कर्मसु द्वयोः सहाधिकारात्। यज्ञादीनां

इति श्रीभावार्थे तृतीयस्कंधे त्रयोध्यायः १२ चतुर्दशानिधानेनतनस्थैवनसूच्यते संध्यायांकश्यपात्कर्मस्तिभवः। कामतोदितेः तेनैवयेनहरिणाभूमिरुद्धृता अनुश्रुममनस्सुवोत १ मथोपुष्ट ३ साधुस्वेदेनः यस्मादेव वताख्कथापष्टसीतिमत्योःपादाविशान्तयति सोचयतीतितथा ४ तदेवदर्शयति ययाकथयायाउत्तानपदः पुत्रोध्रुवः मुनिनानारदेनार्भकएवयदाध्रुवायस्वनेदांघ्रिभिर्विमानमानीततदास्यदेहमारोपितः स्यादिति मत्वावासनेपिदेहेन नमाज्ञ किंतुसोपानइवतस्ययदंदत्त्वाविमानमानीतंतदास्यदिव्यभावोपितः स्यादि

इति श्रीभागवतेतृतीयस्कंधेत्रयोदशोध्यायः १३ श्रीशुकः निशम्यकौशारविणोपवर्णितांहरेःक थाकारणसूकरात्मनः पुनःसपप्रच्छतमुद्यताञ्जलिर्नचातितृप्तोविदुरोधृतव्रतः १ विदुरउवाच तेनैवतत्तुनिश्रेष्ठहरिणायज्ञमूर्तिना आदिदैत्योहिरण्याक्षोहतइत्यनुशुश्रुम २ तस्यचोद्धरतः क्षोणींस्वदंष्ट्राग्रेणलीलया दैत्यराजस्यचब्रह्मन्कस्माद्धेतोरभून्मृधः ३ मैत्रेयउवाच साधु वीरत्वयापृष्टमवतारकथांहरेः यत्त्वंपृच्छसिमर्त्यानांमृत्युपाशविशातनीं ४ ययोत्तानपदःपु त्रोमुनिनागीतयार्भकः मृत्योःकृत्वैवमूर्ध्न्यंघ्रिमारुरोहहरेःपदं ५ अथात्राप्यीतिहासोयंश्रुतोमे वर्णितःपुरा ब्रह्मणादेवदेवेनदेवानामनुपृच्छतां ६ दितिर्दाक्षायणीक्षत्तर्मारीचंकश्यपंपतिं अप त्यकामाचकमेसंध्यायांहृच्छयार्दिता ७ इष्ट्वाग्निजिह्वंपयसापुरुषंयज्ञपतिंपति निम्लोचत्यर्केभ्यग्ना

पयसा१

रस्यग्निगृहमाहृतः ८ दितिरुवाच एषमांत्वत्कृतेविद्वन्कामआत्तशरासनः दुनोतिदीनांविक्रम्यरम्भामिवमतङ्गजः ९ तद्भवान्दह्यमानायांसपत्नीनांसमृद्धिभिः प्रजावतीनांभद्रंतेमय्यायुङ्क्तामनुग्रहं १०

९

पहिरागमयमिति ५ तयोःसंग्रामेहेतुरितिहासंप्रस्तौति अनुपृच्छतांदेवानांब्रह्मवर्णितइतिहासोमयाश्रुतः हेतुप्रश्नप्रस्तावाय प्रथमंहिरण्याक्षहिरण्यकशिपूत्पत्तिप्रसंगमाह दितिरित्यादिनायावदध्यायसमाप्ति मरी चेःवैपुत्रंहृच्छयः कामस्तेनार्दिता अतःसंध्यायामेवकामितवती ७ तदपिअग्निहोत्रशालायांतत्रापि समाहितमग्निंजिह्वयस्यतंयजुषायज्ञनामानंपुरुषंश्रीविष्णुं ८ ॥

स इत्थं भगवानुर्वीं विष्वक्सेनः प्रजापतिः। रसाया लीलयोन्नीतामप्सु न्यस्य ययौ हरिः॥ ४६

विस्मयं दर्शयन्तः प्रार्थयन्ते विधुन्वतेति द्वाभ्याम्। सटानां शिखाभिरुद्धूता उद्गलिता ये शिवाम्बुबिन्दवस्तैर्विमृज्यमाना वयं पवित्रीकृताः ४३ तव कर्मणां पारं य एषते तस्याते भ्रष्टमतिरित्यर्थः। यस्य तव योगमायया योगिनः सहयोगाः तेन मोहितमनो विश्वस्य शमेवाल्लेविधेहि यथा तासां मतिं स्यात् तथा किं ज्ञात्वा भवेत्। तस्याद्गृहाण प्रमादे कुर्वित्यर्थः ४४ उपस्थीयमानः स्तूयमानः स्वखुराक्रान्ते इति तले यथा स्थापयामास तथा दर्शयति अवि

विधुन्वता वेदमयं निजं वपुर्जनस्तपःसत्यनिवासिनो वयम्। सटाशिखोद्धूतशिवाम्बुबिन्दुभिर्विमृज्यमाना भृशमीश पाविताः ४३ स वै बत भ्रष्टमतिस्तवैष ते यः कर्मणां पारमपारकर्मणः। यदोगमायागुणयोगमोहितं विश्वं समस्तं भगवन्विधेहि शम् ४४ मैत्रेयः इत्युपस्थीयमानस्तैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः। सलिले स्वखुराक्रान्त उपाधत्तावितावनिम् ४५ य एवमेतां हरिमेधसो हरेः कथां सुभद्रां कथनीयमायिनः। शृण्वीत भक्त्या श्रवयेत वोशतीं जनार्दनोऽस्याशु हृदि प्रसीदति ४७ तस्मिन्प्रसन्ने सकलाशिषां प्रभौ किं दुर्लभं ताभिरलं लवात्मभिः। अनन्यदृष्ट्या भजतां गुहाशयः स्वयं विधत्ते स्वगतिं परः पराम् ४८ को नाम लोके पुरुषार्थसारवित्पुराकथानां भगवत्कथासुधाम्। आपीय कर्णाञ्जलिभिर्भवापहामहो विरज्येत विना नरेतरम् ४९ ॥

तावत्कः ४७ कथनीयानि मायीति मायावे तिवरितानि श्रवयेत हृत्स्वमार्गं उशतीं कमनीयां हृदि प्रसीदति स्वमनसि मां तथ्यातीत्यर्थः ४८ यद्यपि सकलमात्मनीयार्थनीया इत्याह तस्मिन्नाशीर्भिस्तैर्लवात्मभिः तुच्छाभिः न च तदा भजतां सर्वे फलं शङ्कनीयमित्याह श्रीभगवान्जन प्रतिके रणफलान्तरं हि विना भजतां स्वयमेव विधत्ते गुहाशयत्वात् सुहृत्वाभक्तिज्ञानम् ४९ अतः को नाम पुराकथानां पूर्वकृत्तामध्ये कथं वि

पूर्वोक्तमेव सपरिकरं कीर्तयितुः प्रणामं तितिमसौ नम इति । अखिलमंत्रादिरूपाय क्रियात्मने । सामान्यमर्थाणां रूपा-
य । किंच वेदाः यत्प्रसूतकर्मसाध्यमन्तःशुद्धिः ततो भक्तिः ततः आत्मतत्त्वः चित्तस्थैर्यं तेनानुभावितं साक्षात्कृतं यत्ता-
नं तस्मै एवंभूतज्ञानप्रदाय गुरवे ४८ हे भूधर सभूधरा सपर्वता वनाद्युदकान्विता क्षितौ राजेंद्र सदनो दंतेन ।४९।
त्वया धृता भूर्विराजते इत्युक्तमिदानीं भूमंडलेन तद्रूपं विराजते इत्याह । त्रयीति । अथ मयांतरे ते इदं रूपं दंता-
ग्रेन धृतं यत् मंडले चकास्ति यथा भने शृंगाग्रे धृतो यो घनः तेन भूयसा अतिमहता विभ्रमो विलासः ।५०। लो-

नमो नमस्तेऽखिलमंत्रदेवताद्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने । वैराग्यभक्त्यात्मजयानुभावितज्ञानाय विद्या-
गुरवे नमो नमः ॥४८॥ दंष्ट्राग्रकोट्या भगवंस्त्वया धृता विराजते भूधर भूः सभूधरा । यथा वनान्निःसर-
तो दता धृता मतंगजेंद्रस्य सपत्रपद्मिनी ॥४९॥ त्रयीमयं रूपमिदं च सौकरं भूमंडलेनाथ दता धृतेन ते ।
चकास्ति शृंगोढघनेन भूयसा कुलाचलेंद्रस्य यथैव विभ्रमः ॥५०॥ संस्थापयैनां जगतां सतस्थुषां लो-
काय पत्नीमसि मातरं पिता । विधेम चास्यै नमसा सह त्वया यस्यां स्वतेजोऽग्निमिवारणावधाः ॥५१॥
कः श्रद्दधीतान्यतमस्तव प्रभो रसां गताया भुव उद्विबर्हणम् । न विस्मयोऽसौ त्वयि विश्वविस्मये यो माय-
येदं ससृजेऽतिविस्मयम् ॥५२॥

कां च स्थानार्थे ते पत्नीं जगतां मातरं । यतस्त्वं पितासि एवं सति तत्र स्थिताः संतः त्वया पित्रा सह अस्यै पृथिव्यै
मात्रे नमसा विधेम नमनं करवाम । नमस्कारेणाचरामेति वा स्वतेजः धारणाशक्तिं याज्ञिकाः अग्निमर-
णौ इव आधुः न्यहितवानसि ।५१। इदं च त्वया अतिदुष्करं कृतमित्याह कः इति । हे प्रभो तव त्वया कृतं भुव उद्विब-
र्हणं उद्धरणं तदन्यः कः श्रद्दधीत स्पृहयेत् अथवा सिद्धांतार्थः । तथापि पुनरसौ विस्मयो न भवति । यतो विश्व-
सर्वविस्मया यस्मिन् । कुतो न भवतीति विस्मयमद्भुतं । इदं विश्वं क्रियाविशेषणं वा ससृजे सृष्टवान्

यदात्मनां प्रपंचयंतः स्तुवंति रूपमित्यादिचतुर्भिः छंदांसि गायत्र्यादीनि यत्त्वगाभूत् छंदः आद्यन्तु वारेण श्रीभग
वदवयवता विधीयते बर्हिः प्राग्दीर्घभावश्चार्थः दृशि चक्षुत्वात् सौचादिकवतश्च ३४ स्रुक्तुंडः ते
डमुखाग्रे स्रुवो नासिकयोः इडा भक्षणपात्रं च समाग्रहाश्च सोमपात्राणि प्राशित्रं ब्रह्मभागपात्रं ग्रासयते
नेनेति ग्रसने मुखोत्तर्वर्णे निर्दिष्टं चर्वणं भक्षितम् ३५ दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः अनुजन्मकार्यं वारसमिध्यक्तिः उप
सदः तिस्र इष्टयः शिरोधरं ग्रीवा प्रायणीयादीनां नरेष्टिः उदयनीया समाप्तेष्टिः तेएव दंष्ट्रे यस्य सः

रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां दुर्दर्शनं देव यदध्वरात्मकं छंदांसि यस्य त्वचि बर्हिरोमस्वाज्यं दृशि त्व
ङ्घ्रिषु चातुर्होत्रं ३४ स्रुक्तुंड आसीत्स्रुव ईश नासयोरिडोदरे च चमसाः कर्णरंध्रे प्राशित्रमास्ये ग्र
सने ग्रहास्तु ते यच्चर्वणं ते भगवन्नग्निहोत्रं ३५ दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं त्वं प्रायणीयोद
यनीयदंष्ट्रः जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः सभ्यावसथ्यं चितयोसवो हि ते ३६ सोमस्तु
रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देव धातवः सत्राणि सर्वाणि शरीरसंधिः त्वं सर्वयज्ञक्रतु
रिष्टिबंधनः ३७ ॥

प्रवर्ग्यः महावीरः प्रमुपसदः पूर्वं क्रियते सभ्यो होमरहिताग्निः आवसथ्य औपासनाग्निः तयोर्द्वैकर्णे तज्ज
वत्तद्रूपस्य शीर्षकं शिरः चितयः इष्टकाचयनानि पंचासवः प्राणाः ३६ प्रातःसवनादीन्यवस्थितिरासनं वा
लाघवस्यावा अग्निष्टोमात्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोतिरात्रो आप्तोर्याम इति संस्थाभेदाः त्वग्मांसादिस
प्तधातवः सत्राणि द्वादशाहादीनि बहुयागसंघातरूपाणि असोमा यज्ञाः ससोमाः क्रतवः तद्रूपस्त्वं इष्टि
योजनं तदेव बंधनं यस्य सः ३७ २

नृहरेस्तयोरसातलेगाः प्रद्दीदर्शकस्तिपकः श्रीणिपद्मे बिसवनात्मकानि ॥ पर्वाणि यस्य यत्तमूर्तिविनर्दः ॥ किंकं वंसत्तरसा प्राप्ताश्च यतायाः लूनाः ॥ तनस्तस्याः खुरैरेवपादयन्कथंड मारणाय उपरागाया चास्मृस्मा नाथा रसनु सानैव श्याम्भवति तथा विदारयन् ॥ कथं भूतामग्रे मलयसमयेः ॥ तत्रतां स्वप्नसमुत्पाः शिरालियसुः सन्जीवाश्रीयते ॥ या स्या सर्वजीवाधारभूतायास्तु यमभ्यथन ॥ अभिमुखे नुदधार जठरे पूतवानि ॥ मूनेनोद्धरणो नानायासे यो तयति रसायाः सकाशाद्दुस्थितः सरूरुचेसमग्रशोभततत्राभ्यभक्तिमदास्तुयमस्याग कृतसंयान ॥ प्रीतिकृत्तेन सस्यः सा

खुरैः त्वरैर्दरयंस्तदायदुमारपारंत्रिपद्रसायां ॥ ददर्शगांतत्र सुपुष्पसंग्रेयां जीवधानीस्तयमभ्यथन ॥ २० ॥

स्वदंष्ट्रयोद्भृतमहीनिमग्नासड स्थितः सेरुरुचेरसायाः ॥ तत्रापि दैत्यगादयापतेनस्तुना भसंदीपितती अम सुः ॥ २१ ॥ जघ्यानसंस्थानससत्यविक्रमे सलीलये भस्त्रगवाडिवा भसि ॥ २२ ॥ तदृक्तपंको किन गंडल्वदाय थागजेंद्रोजगतीविभिंदन् ॥ तमालनीले सितदंतको ड्याल्ला सुद्दिपनेगजलीलयागा ॥ २३ ॥ प्रणा यवन्द्रो जलयोनुवाकेर्विविविमुखोड पतस्पुवीयः ॥ २४ ॥ जितंजिते ते जित यज्ञभावनत्रयीतनुं स्वा

हस्तो पवियुत्वंतेनमः ॥ यद्रोमगर्तेषु निलिल्युरध्वराः तस्मैनमः कारणासूकरायते ॥ २५ ॥ २ ॥ ॥

कृतावर्यो विक्रमोयस्युतंदैसंस्माभवत्रकं तद्वतां दीपितः ॥ मीत्रो मनुर्यस्य यदामयिविधमाने किस्तिपरिभवंस हृसद्दति स्तनाभसंदीपित मनुसश्रीभगवान सिंहोवाजं लीलया जघान ॥ २६ ॥ ३२ ॥ गजेंद्रो गजलीलया विदारय न् ॥ गेविकयायथाकणावड नुश्रवति ॥ यथा नस्वारक्रमेवपकलेनाक्रिनागंडो नेड वयस्यजवानेतिपूर्वेणा ॥ वधः ॥ प्रलयालत्वानुवाकः ॥ वेदिकसूर्क्र ॥ तन्महेशा वीरो तुष्टवुः ॥ ३३ ॥ भो अजितननयानिनजिनमिति संभ्रमोवीक्षापोनरक्ति ॥ यत्तेभावानेआक्रियतेइतियावयनीनिलिल्युर्लीनप्रायाः कारणाद्युधिवृहरगतेन

श्री. भा. टी. ५५

वार्गवितेतत्वात्तत्कराग्रभूमिं प्रतिश्रुत्येनयः स्वखेदः तस्मात् यज्ञतत्त्वांशकत्वे इति प्रवक्ति ॥ अस्मिन्द्विख्यापनार्थाभि
भिः पवित्रैः ऋग्यजुः सामभिः मन्त्रैः अस्तुवन् ॥२५॥ वेदे वितन्यते मूर्तिर्यस्य सः अत एवात्मनो गुणाननुवदतीति तथा त
तेषां ब्रह्मत्वोद्भावितं वेदमवधार्य ज्ञात्वा ॥२६॥ कीदृग्भूतः सन्नाविवेश तत्स्वरूपं वर्णयामास ॥ द्वाभ्यां उत्क्षिप्तो वालः पुच्छो
येन खेचरश्च आकाशचारी कठोरः कठिनः सटाः स्कन्धवालान् ॥ खराणि तीक्ष्णानि रोमाणि यस्यां सा त्वक् यस्य ॥ खुरैराह
तानि अभ्राणि येन तत् सितदंष्ट्रः शुक्लदंष्ट्रः ॥ ईक्षा निरीक्षणमेव ज्योतिरालोको यस्य तदा प्रकाशमानत्वभावात् ॥ बभासे

निशम्य ते घर्घरितं स्वखेदक्षयिष्णु मायामयसूकरस्य ॥ जनस्तपःसत्यनिवासिनस्ते त्रिभिः पवित्रैर्मु
नयोऽगृणन्स्म ॥२५॥ तेषां सतां वेदवितानमूर्तिः ॥ ब्रह्मावधार्यात्मगुणानुवादं ॥ विनद्य भूयो विबुधोद
याय गजेन्द्रलीलो जलमाविवेश ॥२६॥ उत्क्षिप्तवालः खचरः कठोरः सटा विधुन्वन्खररोमशत्वक् ॥
खुराहताभ्रः सितदंष्ट्र ईक्षा ॥ ज्योतिर्बभासे भगवान्महीध्रः ॥२७॥ घ्राणेन पृथ्व्याः पदवीं विजिघ्रन्क्रो
डापदेशः स्वयमध्वराङ्गः ॥ करालदंष्ट्रोप्यकरालदृग्भ्यामुद्वीक्ष्य विप्रान्गृणतोऽविशत्कं ॥२८॥ स वज्र
कूटाङ्गनिपातवेगविशीर्णकुक्षिः स्तनयन्नुदन्वान् ॥ उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवार्तः चुक्रोश यज्ञेश्वर
पाहि मेति ॥२९॥ २॥

अशोभत महीध्रः पृथिवीं उद्धृतवान् ॥२७॥ क्रोडापदेशः वराहरूपव्याजः स्वयमध्वराङ्गः यज्ञमूर्तिः ॥ कं जलमाविवेश ॥ विप्रा
न्विजिघ्रन्गृणतः ॥ स्तुवतः विप्रान् ॥ उद्वीक्ष्य अविशत् कं जलमाविशत् ॥२८॥ तदानीं तनः समुद्रः ऊर्मिभिः उत्सृ
ष्टत्वात् ॥ सउद्वान् ॥ समुद्रः आर्तइव स्तनयन् ॥ शब्दं कुर्वन् ॥ आयज्ञेश्वर मां पाहि ॥ मा समयत्वेन चुक्रोश ॥ आ
तं समयमाह ॥ उक्तानां द्विमाः प्रसादितादीर्घोर्मयः एव भुजैः विशिष्टः अतिवेगतः ॥ वज्रकूटोवज्रमा
यः पर्वतः ॥ तद्वदङ्गं यस्य तस्य श्रीभगवतः तस्य निपातवेगेन विशीर्णाः कुक्षिर्यस्य ॥२९॥ २॥

महीचेष्टितमयाह । यदोकः स्थानं मामस्यौहे देवप्रसाद देवा: ॥ ५ ॥ पूर्वं नपिपुनस्कांडएवोद्धृतानामयाम
येसत्रामवसन्नानिमग्नामसुतेषोउद्धरिष्यामि ॥ ६ ॥ चिंतामेवाह । सृजतोवाभिविद्धिरसांरसातलेई घ्रवेरां सर्वानि
पुतैः मेत्रजुष्ठैयंसएवविद्याद । संपादयतववाहृतोक । सूत्मववाह ॥ ८ ॥ खस्यश्चाकाग्रेस्पितःसन ॥ ९ ॥

सत्वानो

यदोकः सर्वभूतानां महीमग्नामहांभसि । प्रसाद उद्धराणो यतो देवदेवाविधीयतां ॥ ५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एव
मेष्टीतयासंस्तुयतत्पासन्नामवेदगो । कथमेनासमुन्नेष्यइतिदध्यौ धियाविरे ॥ ६ ॥ सृजतोमेदितिर्वा
भिः स्तूयमानावसांगता । प्रथानकिमत्रहेयमस्माभिः सर्वयोजितैः ॥ ७ ॥ यस्माद्धृदयादामसई
पाहिविथातमः । इत्यभिध्यायतानातावियवानसहसानघ । वराहपोतकोनिर्गादंगुष्ठपरिमाणतः ॥ ८ ॥ ७
तस्याभिपश्यतःखस्थः क्षणेनकिलभारत । गजमात्रेप्रवृद्धेतदद्भुतमभूत्महत ॥ ९ ॥ मरीचिप्रमु २
खैः विप्रैः कुमारैर्मनुनासह । दृष्ट्वातत्सौकरंरूपंतर्कयामासविप्रया ॥ २० ॥ किमेतत्सौकरव्याजेन स
त्वंदिव्यमवस्थितं । अहोवताश्चर्यमिदनासायामेविनिःसृतं ॥ २१ ॥ दृष्टोंगुष्ठशिरोमात्रः क्षणाद्गंडशि
लासमः । अपिस्विद्भगवानेषयज्ञोमेखेदयन्मनः । इतिमीमांसतस्तस्यब्रह्मणः सहसूनुभिः । भगवान
यज्ञपुरुषोजगर्जागेंद्रसन्निभः ॥ २३ ॥ ब्रह्माणंहर्षयामासहरिस्तांश्चद्विजोत्तमान् । स्वगर्जितेनककु
भःप्रतिस्वनयताविभुः ॥ २४ ॥ २

विज्ञया नैकया ॥ २० ॥ पूर्वं मेगुष्ठप्रमाणोहृष्टः । गंडशिलासूक्ष्मपाषाणः स्थूलपाषाणः
तत्समोयज्ञः श्रीविष्णुः निजदूपतिवोयाने नमेमनः खेदयन्निति ॥ २२ ॥ मीमांसमानस्य कजंगर्जोगर्जित । गि
रीद्रतुल्यः ॥ २३ ॥ गर्जनप्रयोजनमाहब्रह्माणमिति ॥ २४ ॥

श्री· भाग· टी· ४४

त्वमेवैकः पिता सर्वेषां यतो जन्मकृद्वृत्तिदः पोषकश्च त्वमेव अतस्तव यद्यपि प्रत्युपकारो नास्ति तथापि सा कृतेन शु-
श्रूषा केन कर्मणा भवेत् तद्विधेहि त्वं न इत्यन्वयः हे ईड्य आत्मशक्तिषु कर्मसु मध्ये केन कर्मणा भवेत्तद्विधेहि
इदं कर्तव्यमिति कथय यत्कृत्वा यस्मिन्कृते सति विष्वक् सर्वतः ॥ ८ ॥ वां युवाभ्यां स्वस्ति भद्रं स्तात् भूयात् अ-
स भुवीति धातुः यद्यतः मां शाधि अनुशिक्षय इति त्वात्मना स्वयमेव अर्पितं निवेदितं अतः प्रीतोऽस्मि अपचितिः पूजा

मैत्रेयः। यदा स्वभार्यया साकं जातः स्वायंभुवो मनुः। प्रांजलिः प्रणतश्चेदं वेदगर्भमभाषत ॥ ६ ॥ त्वमे-
कः सर्वभूतानां जन्मकृद्वृत्तिदः पिता। अथापि नः प्रजानां ते शुश्रूषा केन वा भवेत्॥ तद्विधेहि नमस्तु-
भ्यं कर्मस्वीड्यात्मशक्तिषु। यत्कृत्वेह यशो विष्वगमुत्र च भवेद्गतिः ॥ ८ ॥ ब्रह्मोवाच। प्रीतस्तुभ्यमहं ता-
त स्वस्ति स्ताद्वां क्षितीश्वर। यन्निर्व्यलीकेन हृदा शाधि मेत्यात्मनार्पितं ॥ ९ ॥ एतावत्यात्मजैर्वीर कार्या ह्य-
पचितिर्गुरौ। शक्त्याप्रमत्तैर्गृह्येत सादरं गतमत्सरैः ॥ १० ॥ स त्वमस्यामपत्यानि सदृशान्यात्मनो
गुणैः। उत्पाद्य शास धर्मेण गां यज्ञैः पुरुषं यज ॥ ११ ॥ परं शुश्रूषणं मह्यं स्यात्प्रजारक्षया नृप। भग-
वांस्ते प्रजाभर्तुर्हृषीकेशोऽनुतुष्यति ॥ १२ ॥ येषां न तुष्टो भगवान्यज्ञलिंगो जनार्दनः। तेषां श्रमो ह्यपा-
र्थाय यदात्मा नादृतः स्वयं ॥ १३ ॥ मनुरुवाच। आदेशेऽहं भगवतो वर्तेयामीवसूदन। स्थानं त्विहानु-
जानीहि प्रजानां मम च प्रभो ॥ १४ ॥ २ ॥

गृह्येत आज्ञा इति शेषः। सनकादयो न कुर्वन्ति वयं किमिति किं विधास्यामः स एवंभूतो गतमत्सरो वा येभ्यः ॥ १० ॥ गां
शास शाधि पालयेत्यर्थः। पुरुषं हरिं ॥ ११ ॥ प्रजापालकस्य तुष्टो भविष्यति ॥ १२ ॥ यज्ञलिंगो यज्ञमूर्तिः अपगतो
र्थो यस्मात्तस्मै व्यर्थ एवेत्यर्थः यद्यस्मात् आत्मैव स्वयं नादृतः तस्मिन्नतुष्टे स्वार्थ एवासिद्धः सर्वात्मत्वा-
त्तस्य ॥ १३ ॥ वर्तेय वर्ते हे अमीवसूदन पापनाशन। अनुजानीहि अत्र स्थानं वसितुं ममानुज्ञां देहि ॥ १४ ॥ १ ॥ ४४

यास्त्री सास्यमहिष्यासीत् एषां वंशविवृद्धिं प्रापः ५४ तदेवाह सचापीति ५६ यतोयासां संततिभिः इति श्री
भावार्थदीपिकायां तृतीयेद्वादशः १२ त्रयोदशोस्मिन् स्वायंभुवमनोर्वाकस्मिकाम्भसि धरामुद्धर्तुमुद्यता क्रोडादेव्यावृत्सृदनं ॥
स्वायंभुवः पुत्रः तदेहाश्रात्वात् २ विष्वक्सेनोहरिः सेवाश्रयो यस्य ३ श्रुतस्य श्रीनिवासस्य चरितं श्रोतव्य

स्त्रीयासीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः तदा मिथुनधर्मेण प्रजाह्येधां बभूविरे ५४ सचापिश
तरूपायां पंचापत्यान्यजीजनत् प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत ५५ आकूतिर्देवहूतिश्च प्र
रिति सूतिसत्तम आकूतिं रुचये प्रादात्कर्दमाय तु मध्यमां दक्षायादात्प्रसूतिं च यत आपूरितं जगत् ५६
इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे द्वादशोध्यायः १२ श्रीशुक० निशम्य वाचं वदतो मुनेः पुण्यतमां नृप
भूयः पप्रच्छ कौरव्यो वासुदेवकथादृतः १ विदुरउवाच सवै स्वायंभुवः सम्राट्प्रियः पुत्रः स्वयंभु
वः प्रतिलभ्य प्रियां पत्नीं किं चकार ततो मुने २ चरितं तस्य राजर्षेरादिराजस्य सत्तम ब्रूहि मे श्र
सुविर२ द्दधानाय विष्वक्सेनाश्रयोह्यसौ ३ श्रुतस्य पुंसां सुचिरश्रमस्य नन्वंजसा सूरिभिरीडितोर्थः यत्तद्गु
णानुश्रवणं मुकुंदपादारविंदं हृदयेषु येषां ४ शुकउवाच इति ब्रुवाणं विदुरं विनीतं सहस्र
शीर्ष्णश्चरणोपधानं प्रहृष्टरोमा भगवत्कथायां प्रणीयमानो मुनिरभ्यचष्ट ५ ॥

मित्याह स्वचिरं श्रमो यस्मिंस्तस्य पुंसो श्रुतस्य श्रवणं सेवार्थ ईडितः स्तुतः नन्वयं येषां हृदये स्थितं तेषां भागवतानां
गुणानुश्रवणं ४ सहस्रशीर्ष्णः श्रीकृष्णस्य चरणोपाधीयते यस्मिन् श्रीकृष्णः श्रीमन्नायस्य महाप्रहर्षस्यो
त्संगे ऊरौ चरणौ प्रसारयतीत्यर्थः तमभ्यचष्टाभ्यभाषत प्रणीयमानः तेन प्रवर्तमानः ५ २ ॥

श्री· भाग· टी· ४१

स्तुतः स्वाध्वनः अनुष्टुप् स्वावानीति श्रुते । महाकल्पे ब्रह्मा शाहृद्रूपाभवदिमङ्के । तदेव दर्शयन्नाभिनाम्बुरप्यति मा
हः । स्पर्शा इति सार्धेन स्पर्शाः कादिवर्णाः वर्गपंचके स्वराकारादि । ४६ । ऊष्माणश्चाभवन् सहृद्वक्त्रं अन्तस्थायरा
लवाः सप्त स्वराः षड्जादयः विहारेणाक्रीडया । ४७ । अत एव शब्दानुतन्वानात् । श्रीपरमेश्वरो नित्यप्रकाशमानेऽस्मा
हं । व्यक्तावेखरी व्यक्तः प्राणः तदात्मनः तस्य ब्रह्मणः परः परमेश्वरश्च भाति कीदृशः ब्रह्मपरिपूर्णः त

सन्त्याः पंक्तिरूपत्वादाहदन्तीच्छ्राणा ततोऽभवत् । स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः ॥ ४६ ॥ ऊष्मा
णा सेंद्रियाण्यङ्गं तस्याबलमात्मनः । स्वराः सप्त विहारेण भवंति स्म प्रजापतेः ॥ ४७ ॥ शब्दब्रह्मात्म
नः तात व्यक्ताव्यक्तात्मनः परः । ब्रह्मैव भाति विततो नानाशक्त्युपबृंहितः ॥ ४८ ॥ ततोऽपरामुपादाय स सर्गा
य मनो दधे ॥ ४९ ॥ ऋषीणां भूरिवीर्याणामपि सर्गमविस्तृतं । ज्ञात्वा तद्धृदये भूयः चिंतयामास
कौरव ॥ ५० ॥ अहो अद्भुतमेतन्मे व्यापृतस्यापि नित्यदा । न ह्येधंते प्रजा नूनं दैवमत्र विघातकं ॥ ५१
एवं युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा । कस्य रूपमभूद्द्वेधा यत्कायमभिचक्षते ॥ ५२ ॥ ताभ्यां रूप
विभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत । यस्तु तत्र पुमान्सोऽभून्मनुः स्वायंभुवः स्वराट् ॥ ५३ ॥ रा ॥ स

त्राय कात्मनो ब्रह्मरूपो विततो विभाति व्यक्तात्मनो नानाशक्त्युपबृंहितः । इंद्रादिरूपो भाति । ४८ । याम्यवी
विसृष्टासतीनीहारेत सोऽभवत् । ततोऽपरां प्रति चिंतयामास ज्ञात्वेति तेषां ब्रह्मत्वं तस्य सदास्पच । ४९ ।
तत्त्वं तदग्रहणाकारणमाह । ऋषीणामित्यादिना । ५० । युक्तकृतः युक्तोचितं चकुर्वतः । अत एव कस्य ब्र-
ह्मणः । देहः द्विधाभूत् निमित्तं यत्कायमधापि अभिचक्षते । ५२ ॥ राम

राम
४६

विधेतिग्रौवं ॥ तेन तसेव्यस्तान दिभुत्रिः पवमासते तिस्रस्ते ॥ दानमिति दयाभूताभयप्रदानस्य कलां नार्हति षोड
शीमिति वचनात् ॥ एवं च तपः शौचं दयासत्यमिति पादाः ॥ कृते कृताद्रिति प्रथमस्कन्धे केव विरोधः ॥५४॥ सावित्रम
स्यवृर्यं ॥ उपनयनादारभ्य गायत्रीमधीयानस्य त्रिरात्रं प्राजापत्यं ॥ व्रतान्याचरतः सांवत्सरं ब्राह्मं वेदग्रहणान्ते हृदये
छिकं वार्तानिषिद्धकर्मादिवृत्तिः ॥ संचयायायाजनादिवृत्तिः शालीनस्य याचितवृत्तिः शिलोञ्छं नृपतिनिकारवृत्तिः
एकवचनमार्षं इत्येता गृहे ॥ चेत्यय इति यद्वा शिलोञ्छ इति द्वंद्वैकवत्सप्तमी ॥ एवं चतुर्भिर्भेदैः सतिगृहे स्थिता ॥ संभवतो
मर्थः ॥५५॥ वने स्थिताः चत्वारः ॥ तत्र वैखानसा आकृष्टपच्याकृष्टतनयः ॥ वालखिल्यास्तु नवे संचितामन्या

कः पुनः

सावित्रं प्राजापत्यं च ब्राह्मं चाप्यष्टकं तथा ॥ वार्तासिं चयशालीनशिलोञ्छ इति वै गृहे ॥५५॥ वैखानसा
वालखिल्यौदुम्बराः फेनपा वने ॥ न्यासे कुटीचरः पूर्वं बहूदो हंसनिष्क्रियौ ॥५६॥ आन्वीक्षिकी त्रयी वा
र्त्ता दंडनीतिस्तथैव च ॥ एवं व्याहृतयः सप्त स्वाहान्तवर्तनः ॥५७॥ तस्योऽस्मि गायत्री सा लोम स्यात्
यश्चीचकचो विभो ॥ त्रिस्मपाति स्वतनोऽवृषु पूजनस्य स्त्रः प्रजापतेः ॥५८॥

सा

शिनः ॥ औदुम्बराः ॥ प्रातरुत्थाय यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहृतैः फलादिभिर्जीवन्तः फेनपाः स्वयं पतितैः
फलादिभिर्जीवन्तः कुटीचराः स्वाश्रमकर्मप्रधानाः बहूदः कर्मोपसर्जनीकृतज्ञानप्रधानः हंसो ज्ञानाभ्या
स निष्ठः निष्क्रियः परमहंसः ॥ एते च सर्वे यथोत्तरं श्रेष्ठाः ॥५८॥ न्यायादीनां पूर्वादिक्रमेणोत्पत्तिमाह ॥ आन्वी
क्षिकीति ॥ आन्वीक्षिकी न्यायो धर्मकर्मविद्याः भूर्भुवः स्वरिति व्यस्ता व्याहृतयः ॥ समस्ता तुरीया ॥ यथा
आश्वलायनाः ॥ एवं व्याहृतयः ओंकाराद्याः सप्त स्वाहा इति ॥ यद्वा महरिति चतुर्थी ॥ तथा च श्रुतिः ॥ भूर्भु
वः स्वरिति वा ॥ एतासामुत्तमो व्याहृतयः ॥ तासामु ह स्मैतां चतुर्थीं महाचमस्यः प्रवेदयते मह इति ह्येव नः

[illegible] ॥ २

तेजीयसामपि तेजस्विनामपि सङ्गोर्कः सलीलिर्दैनं भवति येषां तेजीयसां हत्तं ॥ ३१ ॥ तत्त्वीतनुं ॥ ३२ ॥ कथं स्वस्ता मीत्यभिध्यायतः सृष्टुं स्याः ॥ चतः सीत्वयुक्तानुत्त्वान्समवेतान्नुसंधातान् ॥ चातुर्हौत्रं च तदैत्रादीनां च तांकि मितं च यज्ञविस्तारः उपवेदः पुराणाः नयो नीति शास्त्रे स्वसहस्राश्रमास्तदनयस्तासन् ॥ ३४ ॥ सुखतोसुखेभ्यः

तेजीयसामपि ह्येतन्न सुश्लोकं जगद्गुरो ॥ यद्वृत्तमनुतिष्ठन्वै लोकः क्षेमाय कल्पते ॥ ३१ ॥ तस्मै नमो भगवते य इदं स्वेन रोचिषा ॥ आत्मस्थं व्यंजयामास स धर्मं पातुमर्हति ॥ ३२ ॥ स इत्थं गृणतः पुत्रान्पुरो दृष्ट्वा प्रजापतीन् ॥ प्रजापतिपतिस्तन्वीं तत्याज व्रीडितस्तदा ॥ ३३ ॥ तां दिशो जगृहुर्घोरां नीहारं यद्विदुस्तमः ॥ कदाचिद्ध्यायतः स्रष्टुर्वेदा आसंश्चतुर्मुखात् ॥ ३४ ॥ कथं स्रक्ष्याम्यहं लोकान्समवेतान्यथा पुरा ॥ ३५ ॥ चातुर्होत्रं कर्मतन्त्रमुपवेदनयैः सह ॥ धर्मस्य पादाश्चत्वारस्तथैवाश्रमवृत्तयः ॥ ३६ ॥ विदुर उवाच ॥ स वै विश्वसृजामीशो वेदादीन्मुखतोऽसृजत् ॥ यद्यद्येनासृजद्देवस्तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ३७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान्वेदान्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥ शास्त्रमिज्यां स्तुतिस्तोमं प्रायश्चित्तं व्यधात्क्रमात् ॥ ३८ ॥ आयुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वं वेदमात्मनः ॥ स्थापत्यं चासृजद्वेदं क्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥ ३९ ॥ इतिहासपुराणानि पंचमं वेदमीश्वरः ॥ सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः ॥ ४० ॥ षोडश्युक्थौ पूर्ववक्त्रात्पुरीष्यग्निष्टुतावथ ॥ आप्तोर्यामातिरात्रौ च वाजपेयं सगोसवम् ॥ ४१ ॥ विद्या दानं तपः सत्यं धर्मस्य

चातुर्होत्रं सृष्टिक्रममाह ॥ शास्त्रमप्रगीतमंत्रस्तोत्रं होतुः कर्म इज्यामध्वर्योः कर्म स्तुतिस्तोमः स्तुतिः संगीतं स्तोमं तदर्थं ॥ उद्गातृकर्म प्रायश्चित्तं ब्रह्मत्वं तेन भवतीत्यादिक्रमात् प्रयोज्य प्रायश्चित्तं ब्राह्म्यं ॥ ३८ ॥ उपवेदक्रममाह आयुर्वेदमिति आत्मनो मुखेभ्यः स्थापत्यं विश्वकर्मशास्त्रं ॥ ३९ ॥ कर्मतन्त्रक्रममाह षोडश्युक्थौ ॥ इति पूर्ववक्त्राग्नि

रुद्राणां सृष्टानन्तरं ॥१५॥ सृष्टा सृजति ॥१८॥ अधरदच्छदाद्रोष्ठात् देहान्तरेणाकृतं सर्गं वक्ष्यति देहान्तरेणाकाराणामा

रुद्राणां रुद्रसृष्टानां समन्ताद्ग्रसतां जगत् ॥ निशाम्यासंख्यशो यूथान्प्रजापतिरशङ्कत ॥१६॥ अलं प्रजाभिः
सृष्टाभिरीदृशीभिः सुरोत्तम ॥ मया सह दहन्तीभिर्दिशश्चक्षुर्भिरुल्बणैः ॥१७॥ तप आतिष्ठ भद्रं ते सर्वभू
तसुखावहं ॥ तपसैव यथापूर्वं स्रष्टा विश्वमिदं भवान् ॥१८॥ तपसैव परं ज्योतिर्भगवन्तमधोक्षजं ॥ सर्व
भूतगुहावासमञ्जसा विन्दते पुमान् ॥१९॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवमात्मभुवादिष्टः परिक्रम्य गिरां पतिं ॥ बाढमि
त्यमुमामन्त्र्य विवेश तपसे वनं ॥२०॥ अथा ॥ मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च
दशमस्तत्र नारदः ॥२२॥ उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयंभुवः ॥ प्राणाद्वसिष्ठः संजातो भृगुस्त्वचि करा
त्क्रतुः ॥२३॥ पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्यः कर्णयोरृषिः ॥ अङ्गिरा मुखतोऽक्ष्णोऽत्रिर्मरीचिर्मनसोऽभव
त् ॥२४॥ धर्मः स्तनाद्दक्षिणतो यत्र नारायणः स्वयं ॥ अधर्मः पृष्ठतो यस्मान्मृत्युर्लोकभयंकरः ॥२५॥ हृ
दि कामो भ्रुवः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात् ॥ आस्याद्वाक्सिन्धवो मेढ्रान्निरृतिः पायोरघाश्रयात् ॥२६॥
छायायाः कर्दमो जज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः ॥ मनसो देहतश्चेदं जज्ञे विश्वकृतो जगत् ॥२७॥ वाचं दुहितरं
तन्वीं स्वयंभूर्हरतीं मनः ॥ अकामां चकमे क्षत्तः सकाम इति नः श्रुतं ॥२८॥ तमधर्मे कृतमतिं विलोक्य पितरं
सुताः ॥ मरीचिमुख्या मुनयो विश्रम्भात्प्रत्यबोधयन् ॥२९॥ नैतत्पूर्वैः कृतं त्वद्य न करिष्यन्ति चापरे यत्त्वं
दुहितरं गच्छेरनिगृह्याङ्गजं प्रभुः ॥३०॥ ५ भिध्यायतः सर्गं दश पुत्राः प्रजज्ञिरे ॥ भगवच्छक्तियुक्तस्य
स्य लोकसंतानहेतवः ॥२१॥ मरीचि ५

हृ ॥ वाचमित्यादिना ॥२८॥ तन्वन्नोपेक्षणीया । प्रसादयोऽन्येवानेरेतत्रहृतं ॥ प्रवाजेकारसं ॥ ८ ॥ ॥ वाक्यं ॥ तन्वे

श्री॰
भा॰टी॰
४॰

यद्यपिप्रतिकल्पंसनकादिसृष्टिर्नास्तितथापिब्रह्मसर्गादिषूच्यतेवस्तुतस्तुस्वायंभुवसर्गादयएवप्रतिकल्पंभ
वंति॥सनकादयस्तुब्रह्मकल्पसृष्टाएवानुवर्तंते॥४॥स्वभूर्ब्रह्मा॥५॥अवध्यातोऽवज्ञातःप्रत्याख्यातमनुशास

सनकंचसनंदंचसनातनमथात्मभूः॥सनत्कुमारंचमुनीन्निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः॥४॥तान्बभाषेस्वभूः मं
पुत्रान्प्रजाःसृजतपुत्रकाः॥तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणोवासुदेवपरायणाः॥५॥सोवध्यातःसुतैरेवंप्रत्या
ख्यातानुशासनैः॥क्रोधंदुर्विषहंजातंनियंतुमुपचक्रमे॥६॥धियानिगृह्यमाणोपिभ्रुवोर्मध्यात्प्रजाप
तेः॥सद्योजायततन्मन्युःकुमारोनीललोहितः॥७॥इतितस्यवचःपाद्मोभगवान्परिपालयन्॥अभ्य
धाद्भद्रयावाचामारोदीस्तत्करोमिते॥८॥सवैरुरोददेवानांपूर्वजोभगवान्भवः॥नामानिकुरुमेधा दे॰
तःस्थानानिचजगद्गुरो॥९॥यदरोदीःसुरश्रेष्ठःसोद्वेगइवबालकः॥ततस्त्वामभिधास्यंतिनाम्ना
रुद्रइतिप्रजाः॥१०॥हृदिंद्रियाण्यसुर्व्योमवायुरग्निर्जलंमही॥सूर्यश्चंद्रस्तपश्चैवस्थानान्यग्रेकृ
तानिमे॥११॥मन्युर्मनुर्महिनसोमहाञ्छिवऋतध्वजः॥उग्ररेताभवःकालोवामदेवोधृतव्रतः
॥१२॥धीर्वृत्तिरुशनोमाचनियुत्सर्पिरिलांबिका॥इरावतीसुधादीक्षारुद्राण्योरुद्रतेस्त्रियः॥१३॥
गृहाणैतानिनामानिस्थानानिचसयोषणः॥एभिःसृजप्रजाबह्वीःप्रजानामसियत्पतिः॥१४॥इ
त्यादिष्टःसगुरुणाभगवान्नीललोहितः॥सत्वाकृतिस्वभावेनससर्जात्मसमाःप्रजाः॥१५॥

नैच्छन्॥५॥वासौमन्युस्तन्मन्युः॥७॥बालकइव॥१०॥अग्रेपूर्वमेवकल्पितानिमया॥११॥सयोषणाःस
स्त्रीकः॥एभिःस्थानैर्नामभिश्चयुक्तः॥१४॥सत्वबलमाकृतिर्नीललोहितास्वभावस्ती - - - ॥१५॥ ५८

भूम्यादयस्तत्कंचनतत्त्वपंचयन्नाह ॥ विकारैः षोडशभिर्युक्तैरष्टप्रकृतिसंयुक्तैः सहितः तदारब्धः इत्यर्थः ॥ अयमंडकोशो यत्र प्रविष्टः ॥ परमाणुवल्लक्ष्यते ॥ इत्युत्तरेणान्वयः कीदृशः बहिः पंचाशत्कोटियोजनविस्तृतः वहिश्च विशेषादिभिः समावृतः ॥ ३९ ॥ कीदृशैरंडकोशप्रमाणाद्दशगुणोत्तरोत्तराधिकैर्यत्र तेः न केवलमयमेक एवापि तत्रान्येपि लक्ष्यंते ॥ ४० ॥ सर्वेषां कारणानां कारणानां परमस्वरूपं ॥ ४१ ॥ इति श्रीभागवतार्थदीपिकायां तृतीये एकादशः ॥ ११ ॥ द्वादशे तु कुमारादिमनः सर्गसमेधनात् ॥ कायद्वैधेन योनेत्वमनुसर्गान्निवर्णते ॥ अग्रे इति ब्रह्मा स्वसृष्टौ प्रथमं अविद्यावृत्तीः

विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः ॥ अंडकोशो बहिरयं पंचाशत्कोटिविस्तरः ॥ ३९ ॥ दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत ॥ लक्ष्यतेंतर्गताश्चान्ये कोटिशो ह्यंडराशयः ॥ ४० ॥ तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणं ॥ विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः ॥ ४१ ॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे एकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति ते वर्णितः क्षत्तः कालाख्यः परमात्मनः ॥ महिमा वेदगर्भोथ यथास्राक्षीन्निबोध मे ॥ ससर्जाग्रेंधतामिस्रमथतामिस्रमादिकृत ॥ महामोहं च मोहं च तमश्चाज्ञानवृत्तयः २ दृष्ट्वा पापीयसीं सृष्टिं नात्मानं बह्वमन्यत ॥ भगवद्ध्यानपूतेन मनसान्यां ततोसृजत ३ ॥

ससर्ज तमो नाम स्वरूपाप्रकाशः मोहो देहाद्यहंबुद्धिः ॥ महामोहो भोगेच्छा तामिस्रः तत्प्रतिघातक्रोधोंधतामिस्रः तन्नाशेप्यहमेव मृतोस्मीति बुद्धिः ॥ तदेवाकं चैतन्यं वै ॥ तमोऽविवेको मोहः स्यादंतःकरणविभ्रमः ॥ महामोहस्तु विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुखैषणा ॥ मरणं ह्यंधतामिस्रः तामिस्रः क्रोध उच्यते ॥ अविद्या पंचपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मन इति ॥ पातंजलेप्युक्तं ॥ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पंच क्लेशाः इति ॥ श्रीविष्णुस्वामिप्रोक्तावा ॥ अज्ञानविपर्यासा ॥ भेदभयशोकाः ॥ तदुक्तं स्वाहाङ्गुन्यविपर्यासेत्यादि ॥ २ ॥ नवहमन्यत

बो॰

जनलोकं प्रालयायैषां महर्लोकागमनं तत्रमेषां चैतेः ३० वैराग्यार्थमाह एवंविधैरहोरात्रैर्वर्षशतं सर्वेषां प्राणि
नामायुषः परं अधिकं ब्रह्मणस्ततो यदायुः तदपक्षितमभिलीनमिवेति लोकोक्तिः गतप्रायमित्यर्थः ३३ अप
क्षितत्वमाह यदिति ३४ पूर्वस्य परार्धस्यादौ त्रिभिः वस्तुकथनमात्रे ३५ पद्मनेदेन ३६ अयं तु द्वितीय
स्यादौ वराहः कल्पः कथित इति सम्बन्धः ३७ तदेव कालेन निमित्तेन सृज्यानामायुः परिमाणमुक्त्वा कालपरि

ऽन्तः स तस्मिन्सलिल आस्तेऽनन्तासनो हरिः । योगनिद्रानिमीलाक्षः स्तूयमानो जनालयैः ॥ ३२ ॥ एवंविधै
रहोरात्रैः कालगत्योपलक्षितैः । अपक्षितमिवास्यापि परमायुर्वयःशतम् ॥ ३३ ॥ यदर्धमायुषस्तस्य परार्धम
भिधीयते । पूर्वः परार्धोऽपक्रान्तो ह्यपरोऽद्य प्रवर्तते ॥ ३४ ॥ पूर्वस्यादौ परार्धस्य ब्राह्मो नाम महानभूत् । कल्पो य
त्राभवद्ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यं विदुः ॥ ३५ ॥ तस्यैव चान्ते कल्पोऽभूद्यं पाद्ममभिचक्षते । यद्धरेर्नाभिसरस आसी
ल्लोकसरोरुहम् ॥ ३६ ॥ अयं तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत । वाराह इति विख्यातो यत्रासीच्छूकरो
हरिः ॥ ३७ ॥ कालोऽयं द्विपरार्धाख्यो निमेष उपचर्यते । अव्याकृतस्यानन्तस्य ह्यनादेर्जगदात्मनः ॥ कालो
ऽयं परमाण्वादिर्द्विपरार्धान्त ईश्वरः । नैवेशितुं प्रभुर्भूम्न ईश्वरो धाममानिनाम् ॥ ३९ ॥ ॥

केचित्तु द्वितीयमाह कालोऽयमिति पञ्चभिः उपचर्यते केवलं न त्वनेनापि क्रमेणायुर्गणनं तत्र हेतुमाह अव्याकृता
स्य कार्योपाधिशून्यस्य अत एवानन्तस्यानादेश्च जगदात्मनो जगत्कारणस्य ३८ तस्य विकृष्टकालस्यासीमत्वं द
र्शयन्नाह कालोऽयमीश्वरः समर्थोऽपि भूम्नः परिपूर्णस्य ईशितुं न प्रभुः समर्थः ये तु धाममानिनो देहगेहाभिमा
नामीश्वरः ३९ ॥ ॥ ॥

तत्रदिनस्थितिमाह निशावसानसमयादिसार्धत्रिभिश्चतुर्दशामनून्भुजन्तमास्वविनितार्थः २२ किंविशिष्टा
कायुगानामेकसमतिमन्वंशाहस्वीपालकाः क्रमेणाभवंति समाप्तिप्रभृनयलयुगपत्समकालमेवभवंतिसु
वेषारः नानुवर्ततिबेषांयदारयस्तत्तापि २४ त्रैलोक्यवर्तयतीतितथा २५ समूर्तिभिः मनंतरायतीर्थंनादिभि
र्हविभूतेरविष्णुतप्रकष्टकारः मन विक्षरत्ति २६ रात्रिगतांस्थितिमाहपंचभिः तमसामावालेशप्रतिसे

निशावसानआरभ्य लोककल्पानुवर्तते यावद्दिनं भगवतो मनूंभुंजन्नतर्दशा २२ सर्वकालमनर्भ
तसाधिकामेकसमतिं मनंतरेषुमनवः तद्वद्यथाक्रमयः स्मराः २४ भवंतिचैवयुगपत्सर्वेषांश्चान्
यचतानं २४ प्रभदेवंदिनः सर्वोत्रालसेलोकावर्तनः तिर्यङ्नृपितृदेवानां संभवोयत्रकर्मभि :
२५ मनंतरेषुभगवानिभुत्तंत्वमूर्तिभिः मन्वादिभिरिदंविश्वमवत्युदितपौरुषः २६ तमोमा
त्रामुपादायप्रतिसंरुद्धविक्रमः काले नानुगतोशेषमास्तेतूष्णीदिनात्यये २७ तमेवान्वपिधीयंते
लोकाभूरादयः त्रयः निशायामनुवृत्तायांनिर्मुक्तशशिभास्करं २८ त्रिलोक्यांदह्यमानायांशक्त्या
कर्षणाग्निना यातृष्माणंमहर्लोकाज्जनंभृग्वादयोर्दिताः २९ तावत्त्रिभुवनंसद्यः कल्पांतैधितसिंध
वः प्लावयंत्युत्कटाटोपचंडवातेरितोर्मयः ३० ॥

रुद्धः प्रसरः तेविक्रमोयेनसः अनुगतमनुप्रविष्टमशेषंयस्मिन् २७ तदेवसूपद्दयतितमेवेति अपिधीयंतेइति
कर्मकर्तरिप्रयोगः तिरोहिताभवंतीत्यर्थः कथं निर्मुक्तौरहितः शशीभास्करश्चयस्यांभवतितथा श्रीभ
गवत्कृतिरूपायः संकर्षणोमुखोग्निस्तेनोष्माणोर्दिताः संतः जनलोकंयांति २९ कल्पांतेनैधिताः सिंधवः स
मुद्राः उत्कटआटोपः क्षोभोयेषांतेचतेचंडवातेरितोर्मयश्च ३० ॥

श्री
भाग
टी
३५

इदं स्वमानेन तु वर्षशतमायुर्युक्तानि परमेकं कल्पते सज्यते इति कल्पः त्रैलोक्यं तस्माद्बहिर्ये महर्लोकादि विदो ज्ञानिनः १७ १५
योगराद्धेन योगसंसिद्धेन १८ द्वादशभिर्वर्षसहस्रैरित्यर्थः तत्र एकैकसामान्यं तेन तत्संख्यं व धीयते त्वं बुधानं सं
ध्यासंध्यांशसहितं १९ कृतयुगे चत्वारि सहस्राणि तन्मध्ये संध्यांशयोः शतानि च एवं त्रेतादिष्वपि योज्यं
युगस्यादौ संध्या अन्ते संध्यांशः उक्तानि शतानि संख्याययोः तयोरन्तरे मध्ये युगं तस्य संध्यांशमाहुः यत्र त्रेतादिषु गवालवादिधर्म

विदुर उवाच पितृदेवमनुष्याणामायुः परमिदं स्मृतं परेषां गतिमाचक्ष्व ये स्युः कल्पाद्बहिर्विदः १७
भगवान्वेद कालस्य गतिं भगवतो ननु विश्वं विचक्षते धीरा योगराद्धेन चक्षुषा १८ मैत्रेय उवाच कृतं त्रे
ता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगं दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षैः सावधानं निरूपितं १८ चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृ कृत१६
तादिषु यथाक्रमं संख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च १९ संध्यासंध्यांशयोरन्तर्यः कालः श त्रेता१२
तसंख्ययोः तमेवाहुर्युगं तज्ज्ञा यत्र धर्मो विधीयते २० धर्मश्चतुष्पान्मनुजान्कृते समनुवर्तते स एवा न्ये द्वापर८
ष्वधर्मेण व्येति पादेन वर्धता २१ त्रिलोक्या युगसाहस्रं बहिराब्रह्मणो दिनं तावत्येव निशा तात यन्नि कलि४
मीलति विश्वसृक् २२ ॥

विशेषो यत्र विधीयते इत्यर्थः कृतयुगे तु संध्यासंध्यांशयोः तयोरप्येतद्युगे तत्र धर्मस्तत्संध्यासंध्यांशयोर
प्यस्तीव २० चतुष्पात्संपूर्णः त्रेतादिषु पादेन पादेन व्येति ह्रसति पादेन पादेन वर्धमानेनाधर्मेणेत्यर्थः एतच्च
स्वरूपकथनमात्रं वैराग्यार्थं न तु धर्मनैकाचार्यः २१ त्रिलोक्या बहिर्महर्लोकमभिव्याप्य कालयुगसहस्रं ए
कं दिनं यत यस्यां निशि विश्वसृक् ब्रह्मा निमीलति स्वपिति २२

महनीप्रवृत्तोत्रे ॥ पञ्चमासा प्रथमं दिवी यद्योत्तरे तोमयः देवानामहोरात्रे प्राकृत्यं दशमासः ॥ ३ ॥ अनेन क्रमेण
मासाः पौर्णिमामाप्तः पञ्चपर्ततीत्याह ॥ ८ ॥ दर्शादेर्शान्ताः त्रिंशाद्दिनमनुसावेनमासः रविसंक्रान्तिविधिनः सौ
रामासा निगयतेनतः गृहाः चन्द्रादयः कल्पाभ्यामादीनि नाराग्मानि नक्षत्राणि नटुपलक्षितः पूर्णिमाति कृत
यमाल कल्कतेर स्थितनितामिषः कालात्माविश्वरीश्वरः सूर्यः जगद्गतश्चारासपात्मकभुवनकोशपर्येतिपर्यटति
संवत्सरादिभदेश्वसोवर्षहं सप्तसावनर्चा इनक्षत्रमासभदेन इत्यर्थः केचित्तनरेवमाहुः यदा सूर्यः प्रतिपदि संक्रा
न्तिर्भवति तदा मासरचाद्यमासयार्युगपद्रूपक्रमो भवति संवत्सरः ततः सौरमासेन वर्षषष्टिदिनानि वर्धते चान्द्रमासेन
यमास्यनास्यनारोमर्षीनामहनीउम ॥ पतः पञ्चदशाहानि पुक्ताः कृत्स्नमासानद ॥ ४ ॥ तयोः समुच्चयो
मासः पितृणानदहनिशं देवानामृतुः षडयनं दक्षिणं चोत्तरं दिवि ॥ ५ ॥ अयनेनाहनी प्राकृतं वत्सरो द्वादश
स्मृतः संवत्सरशतं नृणां परमायुर्निरूपितं ॥ ६ ॥ ग्रहर्क्षताराचक्रस्थः परमाण्वादिना जगत् संवत्सरा
वसानेन पर्येत्यनिमिषो विभुः ॥ ७ ॥ संवत्सरः परिवत्सर इडावत्सर एव च अनुवत्सरो वत्सरश्च विदुरैवं प्रभा
षते ॥ ८ ॥ यः सृज्यशक्तिमुरुधोच्छ्वसयन्स्वशक्त्या पुंसोऽभ्रमाय दिवि धावति भूतभेदः कालाख्यया गुणमयं
क्रतुभिर्वितन्वंस्तस्मै बलिं हरत वत्सरपंचकाय ॥ ९ ॥
चषष्टिपदिनानि हृतानि श्रमन्ते इति ह्राद्दशादिनस्युधा नादु
भयोरयुपश्चादो भवति एवं पञ्चयवधानतारतम्येन पञ्चवर्षाणि युक्तानि तन्मध्ये द्वौ मलमासौ भवतः ततः प
नः षष्टः वत्सरो भवति ॥ ४ ॥ एवंभूतः कालः कालात्मा नित्यमप्रमेयः पूजनीय इत्याह य इति सृज्यकार्यं प्रकृत्या
दितद्विषयवीजादीनां शक्तिकालरूपेण सृज्यात्मा अक्षधा उक्तमूर्धनकार्याभिमुखीकुर्वन् दिवि तरेत्तेधावतिको
सौ भूतभेदः महाभूतविशेषः तत्तोपमिव लक्ष्मीसूर्यः किमर्थं धावति पुंसः पुरुषस्याप्रभाय श्रमं मोहं तत्ति वृत्त्यर्थम्
गुणादिकयेनविधया सहिताः निवर्तयति यष्टेः सकामानां तत्सुमयसर्गादिफलं क्रतुभिर्वितन्वयन्तस्मै संवत्स

श्री
भाग.
टी.
३८

तदेवं प्रपंचयति सद्रूपाद्दिनाम्ना प्रपंचस्य परमाणोः परमाणवस्थां यो भुंक्ते स कालः परमाणुः प्रपंचस्याविशेषा
वस्थां यो भुंक्ते स एव परमाणवस्थः परम महान् स्थूलः अयमर्थः ग्रहनक्षत्रचक्रस्थस्यादिनाथस्य सूर्यस्य पर्यट
नेवस्थाने तत्र सूर्यो यावता परमाणुनादेशमतिक्रामति तावान्कालः परमाणुः यावता कृत्स्नं द्वादशराश्यात्मकं सर्वं भुवनको
शमतिक्रामति स परममहान्संवत्सरात्मकः कालः तस्यैवायुगमनं नगतिक्रमेण हि पदार्थान्न मिनितस्या
वयवमेस्तथंगमेवकालोदिविभागवत्याअ इदानीं गुणकादिलक्षणं पूर्वकं मध्यमकालावस्थां कथयति द्वौ
परमाणू अणुः स्यात् त्रयो गावः त्रसरेणुः सत्प्रसरेणु सार्धं जालार्थितिगवाक्षो ए विद्यार्कस्य समवगतः को भां या

स कालः परमाणुर्वै यो भुंक्ते परमाणुतां। सतो विशेषभुग्यस्तु स कालः परमो महान् ॥४॥ अणुर्द्वौ पर
माणू स्यात्त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः। जलार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात् ॥५॥ त्रसरेणुत्रिकं भुंक्ते यः का
लः स त्रुटिः स्मृतः। शतभागस्तु वेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः ॥६॥ निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय आम्नातास्ते त्र
यः क्षणः। क्षणान्पंच विदुः काष्ठां लघु ता दश पंच च ॥७॥ लघूनि वै समाम्नाता दश पंच च नाडिका। ते द्वे
मुहूर्तः प्रहरः षड्यामः सप्त वा नृणाम् ॥८॥ द्वादशार्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरंगुलैः। स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं

तिलघुनेन खमेवानुपतन्नगान्नगात ः पाठांतरे खमेवानुपपतेत्वगतः ननु गाः स्त्री ॥ शतभागास्तद्रूपाय सिन्न
वेधः तैर्वेधैस्त्रिभिर्निमेषास्त्रयः क्षणः त्र्याम्नातः काष्ठापंचदश पंच लघु ८ पूर्वेण महार्थः ॥१०॥ नाडिकाषट् सप्त वा
प्रहरः स एव यामो दिनस्य रात्रेश्च चतुर्थो भागः ह्रासवृद्धेः समस्यायां मुहूर्तेन कुर्वीत निज्ञानत्वंतव्याख्यानियमार्थो
वाथाः प्रमदृतद्रे दृश्यमानोपि तमः शाकाकालान ॥ नाडिकायाउन्मानमाहद्वादशीयतेनेनेति उन्मानपात्रे षट्पलता
अभिर्विचितं पंचगुंजामाष ४ तैः चतुर्भिश्चतुरंगुलायामशलाकारूपैर्विचितैः कृतमूलच्छिद्रं तेन छिद्रेणायाव
त्प्रस्थपरिमितं जलं प्रविशति न च मस्तं निमग्नं भवति तावान्कालो नाडिका अत्र फलच्छिद्रयोराधिक्ये सति सज्ज

इति श्रीभागवते तृतीये दशमः ॥ १० ॥ तत्र प्रकाश्यते कालः परमाण्वादिलक्षणः ॥ प्राणमन्वन्तरादिभ्यः कल्पमानादि वि-
र्यते ॥ १ ॥ तदेवं सामान्यतः कालस्योपलक्षणं भूतगुणव्यतिकरदृशा विदन्निरूपितानीतस्यैव विशेषं निरूपयितुं तत्रापि
क्षेपं वस्तु लक्षयति द्वाभ्यां सतो मायाकाशपृथिव्यादीनां द्रव्याणां यो विशेषः परस्परनिवृत्तात्मा तेषां यः चरमः कारणा-
त्मा कार्यावस्थामप्राप्तः असंयुतः यावत्तावत्सर्वैः परमाणुभिः समुदायावस्थां प्राप्नोति यावत्तावदनपवर्गः कार्यसमुदाया-
वस्थायामपगमः कार्यनाशात् सपरमाणुर्विज्ञेयः किं तत्र प्रमाणं अत आह यतो येभ्यः समूहितेभ्यः नृणां
बहूनां नृणां वृन्दकार्ये ऐक्यभ्रमो यस्मिन्बुद्धिः तथाच पक्षमण्ववयविनिराकरणो ... समूहमात्रमेवावि-

मैत्रेय उवाच

इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ शुक उवाच ॥ चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा । प-
रमाणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यतः ॥ १ ॥ सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य यत् । कैवल्यं परममहान-
विशेषो निरन्तरः ॥ २ ॥ एवं कालोऽप्यनुमितः सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च सत्तम । संस्थानभुक्त्या ... भग-
वानव्यक्तो व्यक्तभुग्विभुः ॥ ३ ॥

शेष इति कार्यानुपपत्त्या कल्प्यत इति भावः ॥ १ ॥ सूक्ष्मं लक्षयित्वा स्थूलमाह सत एवेति यस्य चरमो ह्यंशः परमाणुः तस्यै-
व सतः कार्यमात्रस्य स्वरूपावस्थितस्यापरिणामान्तरमप्राप्तस्य यत्कैवल्यमैक्यं स परममहान् ॥ स च परमाणुप्र-
तियोग्युपलक्षितः ननु नानाविशेषवान् परस्परभिन्नश्च समर्थः पदार्थः कथमैक्यं तस्य न त्वाह अविशेषविवर्तावधि-
नः निरन्तरः भेदविवर्जितश्च सर्वोऽपि प्रपञ्चः परममहानित्यर्थः ॥ २ ॥ यथा सूक्ष्मः स्थूलश्चायं पदार्थः एवं का-
लोऽप्यनुमितः तत्र कार्यावस्थामावस्थानुवृत्तिसंस्थानेन परमाण्वाद्यवस्थान्तरस्य भुक्तिर्व्याप्तिः तया भगवानितिह-
रेः शक्तिः स्वतोऽव्यक्तः संस्थानभुक्त्या सूक्ष्मः व्यक्तभुक्त्या स्थूलः व्यक्तं भुङ्क्ते व्याप्नोतीति परिच्छिनत्तीति तथा विभुः

अष्टाविंशतिभेदानाह गवादय उष्ट्रांताः द्विशफाः खरादय एकशफाः षट् श्वादयः गोधांताः पंचनखा द्वादश एवं पशवः सप्तविंशतिः मकरादयो जलचराः कंकादयश्च खगाः अभूतवत्तेनैकीकृत्य गृही ता एवमष्टाविंशतिभेदा भवंतीत्येषु कुलककुंगोधामृगविशेषाः सुतेषामपि तिर्यक्त्वात् ... वानभेदः २१ अर्वाक्स्रोत इति अर्वाक्स्रोतः आहारः संचारो वा यस्य स अर्वाक्स्रोता दुःखमात्रेषु सुखमानिनः रजो धिकयेषु ते २४ देवसर्गोपि प्राकृतः वैकृतश्च वैकारिकादहंकाराज्जनितत्वात् एतच्च प्राग्वैकृतापेक्षया कौमार

गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम २० खरोश्वो
श्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पंचनखान् पशून् २१ श्वा सृगालो वृको
व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ सिंहः कपिः गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः २२ कंकगृध्रबकश्येन
भासभल्लूकबर्हिणाः हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः २३ अर्वाक्स्रोतस्तु नवमः
क्षत्तरेकविधो नृणाम् रजोधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः २४ वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्ग
स्तु सत्तम वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः २५ देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरो
ऽसुराः गंधर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः २६ भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किन्नरादयः द
शैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः २७ अतः परं प्रवक्ष्यामि वंशान्मन्वंतराणि च २७ एवं रज
प्लुतः स्रष्टा कल्पादिष्वात्मभूर्हरिः सृजत्यमोघसंकल्प आत्मैवात्मानमात्मना २८ ॥१०॥

स्तूभयात्मकः देवसर्गश्च वैकृतत्वस्यानुषंगः वैकारिकः तद्देवसर्गः प्राकृतेषु पूर्वमेव प्रोक्तः अयं तु तामसा नत्वाद्वैकृतः देवसर्गोनान्तर्भूतश्च सनत्कुमारादीनां सर्गस्तु प्राकृतो वैकृतश्च देवत्वेन मनुष्यत्वेन च उभयात्मकः २५ वैकृतश्च देवसर्गोष्टविधः तत्र विबुधादयः त्रयो भेदाः गंधर्वाप्सरस एकः यक्षरक्षांस्येकः भूतप्रेतपिशाचा एकः सिद्धचारणविद्याधरा एकः किन्नरादय एकः आदिशब्दात् किंपुरुषाश्वमुखादयः

[illegible] ॥१०॥

तानेव सर्गान्प्रपंचयति आद्यस्त्वादिना यावदष्टादशभिः महतो लक्षणं आत्मनो हरेः सकाशाद्गुणा
नां वैषम्यमिति प्रथमः अहंकारस्य तस्य लक्षणं यत्रेति द्रव्यादयो यस्मात् तृतीयः सर्गः तन्मात्रो भूत
सूक्ष्मसर्ग इत्यर्थः द्रव्यमात्रमतो महाभूतोत्पादकः ज्ञानकर्मेंद्रियात्मकः चतुर्थः ॥१५ तमसः पंचपर्वाविद्या
याः अबुद्धिं जीवानामावरणविक्षेपौ अतः करोतीति बुद्धिकृतस्येश्वरस्य प्रभोः अबुद्धियोगेन आतत्वमारभ्य
द्विधा यामेथा समाहरतीति तस्याद्धा लोकालोकपर्यन्तमिति तम आदिसर्गा रजोभाज इति अलंरूपस्येत्यर्थः अस्मि
न्मते अबुद्धकृत इति प्रथमाने अनवधानकृत इत्यर्थः ॥१७ स्थावरमिव प्रथमं कृतो मुख्यसर्गः तस्थुषां स्या।

आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः । द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः ॥१४ भूतसर्गस्तृ
तीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् । चतुर्थ ऐंद्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः ॥१५ वैकारिको देवस
र्गः पंचमो यन्मयं मनः । षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभोः ॥१६ षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृ
तानपि मे शृणु । रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः ॥१७ सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां
च यः । वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः ॥१८ उत्स्रोतसस्तमःप्रायाः अंतःस्पर्शा विशेष
िणः । तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः ॥१९ अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः ॥२०

वनस्पत्यादीनां षड्विधत्वमेवाह ये पुष्पं विना फलंति ते वनस्पतयः ओषधयः फलपाकांताः लता आरोहणापेक्षाः
त्वक्सारा वेण्वादयः लता एव काठिन्येन आरोहणानपेक्षा वीरुधः ये पुष्पैः फलंति ते द्रुमाः ॥१८ तेषां साधा
रणं लक्षणमाह ऊर्ध्वं स्रोतः आहारः संचारो येषां ते तमःप्रायाः अव्यक्तचैतन्याः अंतःस्पर्शाः स्पर्शमेव जानंति
न बाह्यं तदंतरं स्वतो बहिर्विशेषणो अप्यवस्थिताः परिणाहरूपैकभेदवंतः तिर्यक्स्रोतसां सर्गमाह तिर
श्चामिति सत्वाष्टाविंशतिभेदाः तिरश्चां लक्षणमविदः श्वस्तनादिज्ञानशून्याः भूरितमसः आहारमात्रनिष्ठाः घ्रा
णेनैवेष्टमर्थं जानंतीति हृद्यवेदिनः दीर्घानुसंधानशून्याः तथा वक्ष्यतिभिः अपेक्षितं येषां पशूनां सशानापि पाके पञ्चम

भिन्नांतिभविमानांतप उपेक्षितवि ३ ... अंतःस्पर्शालिनीति ३८

श्री
भाग.
टी.
३९

कालभेदेन लोकसृष्टिभेदं श्रुत्वा तमेव कालं जिज्ञासुः पृच्छति यथेति कालाख्यं लक्षणं स्वरूपं आत्थ अब्रवीः कथं का
लः कल्पते किं वा तस्य स्वरूपमित्येतद्वर्णयेत्यर्थः ॥१०॥ तत्र साक्षात्मनः कालस्य स्वरूपमवाच्यत्वा
त्तद्व्याख्यातेन विशेषेण गुणव्यतिकराकार इत्यादि परिणामः येनैव व्यज्यते स कालः इति शेषः कल्पते च
कादृशः कर्यगुणव्यतिकरः कालः स्वभावः स्वतो निर्विशेषो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः कार्यपर्यन्तमितः प्राप्य
तथा च सर्वः एतदेव स्पष्टयितुं पुरुष इत्यादि तेन कालेन निमित्तभूतेन करणेनोपादानं पुरुषः सृष्टिं पुनरीय
तेनिमित्ततया चाविक्रियते उपादानं निमित्तं यस्मिन्नात्मानं विश्वरूपेण असृजत तत्र कालस्य निरन्तरता स्पष्टा
भावात् तत्र च स्वरूपकथनमात्रं कालेन निमित्तेन वा सृजति तेनावद्येवोविवर्तितेन ॥११॥ व्यतिरिक्त सृजनाभावं दर्शय

विदुर उवाच । यथात्थ बहुरूपस्य हरेरद्भुतकर्मणः ॥ कालाख्यं लक्षणं ब्रह्मन् यथा वर्णय नः प्रभो ॥१०॥ मैत्रे
य उवाच । गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः ॥ पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयासृजत् ॥११॥ वि
श्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया ॥ ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिना ॥१२॥ यथेदानीं तथा
चाग्रे पश्चादप्येतदीदृशम् ॥ सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु यः ॥१३॥ कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्र
तिसंक्रमः ॥१४॥

कालस्य सृष्टिनिमित्ततां दर्शयति विश्वमिति विष्णुमायया संस्थितं संसृष्टं ब्रह्मतन्मात्रं ब्रह्मण्येव ईश्वरेण कर्त्रा
कालेन निमित्तेन परिच्छिन्नं पृथक्कृतं कीदृशेनाव्यक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्येति तेन निर्विशेषतां दर्शितम् ॥१२॥ अप्र
तिष्ठितमपि दर्शयितुं तेन कार्यविश्वप्रवाहस्याप्रतिष्ठितमाह । यथेदानीं संस्थितं तथाग्रे पूर्वमासीत् पश्चादपि भ
विष्यति एवं साक्षामानः कालेन निरूप्य विशेषतो निरूपयितुं तन्निमित्तस्य सर्गस्य पूर्वोक्तस्य भेदं तावद्दति
यस्तु प्राकृतो वैकृतश्च सर्गः तन्निमित्तमेव त्रिविधं प्रलयमाह । स च प्रलयः कालेन सन्ततप्रवाहरूपा सर्वे
षां भवति कालेन केवलेन नित्यः प्रलयः तद्द्रव्येन सकलस्यान्यादिनानैमित्तिकः गुणैः प्राकृत कार्यग्रसङ्गः

बा॰

सचोदितः प्रार्थितः हरिस्तथेत्याह न तेन प्रश्नात्तेन विस्मृतः स्मृतः ॥ २ ॥ आत्मनि श्रीनारायणो आत्मानं मनसा वेपप
४ अब्जसंभूतो ब्रह्मा यदपि श्रेष्ठायस्थितः कृतविक्रमः तस्य पद्मसंभवस्य त्रिलोक्यां भूतपञ्चमस्य तेन प्रलयका
लेन कृतवीर्यप्रदानेन वायुनापि तं मया पादितं मनसा तपः ५ विरुद्धवित्तानेव लघयस्य मयापात्मवीन
वान ६ पुष्करपत्रप्रवाल्लीनाल्लीलोका न्नालितास्म त्वामि ७ श्रीभगवतास्य एकत्र लोकं मे तिष्ठ
हितः नियुक्तः स तदा पद्मकोशाग्रे विश्वकर्मा भवेत् त्रिधा लोकत्रयं रूपेणाभगवाली द्विवभाजपेन
मलमुज्ज्वलेन कर्णलोकत्रयस्य हि तन्मध्ये भावनाया विततस्य विशालतमा मह द्विसमधाच तुर्दशा लोकाः

सुमतः ॥ एवं सचोदितस्तेन दूर्वाकोशायवामुनि ॥ प्रीतः प्रमाह तांसृष्टान् हरिस्थानपद्मभगवान् ३ मे ॥
त्रयः विरिंचो पितथा चक्रे द्विधावर्णा श्रान्ततपः आत्मन्यात्मानमावेश्य यदाह भगवानजः ४ नहि लो
का अब्जसंभूतो वायुना यत्र विष्ठितः पद्ममंभस्तत्काल कृतवीर्यप्राकाशित ५ तपसा ह्यात्मना तेन
विधुयाशान्तमस्थाया विवृद्धवित्तानवलोक्य पाङ्कुशं महद्भसा ६ तद्विलोक्य वियच्चापि पुष्करैय ह्रदैः
हिते अनेन लोका भुवर्लीना लोकालितासीत्यवितथस्य ७ पद्मकोशं तदाविश्य भगवत्कर्मचोदितः ॥
एकं व्यभाङ्क्षीद् उरुधा त्रिधा भाव्यं द्विसप्तधा ८ एतावान्जीवलोकस्य संस्थाभेदः समाहृतः धर्मस्य ॥

पाकः कथातलो पि वरूपकाले ताभ्यां भावेपि तयोस्य मतो ननेन त्रिलोकीकरणविक्रमस्पर्शः ८ त्रिलोकी हे
यतो वा विभागा हेतमा एतावांस्त्रिलोकीरूपः जीवलोकस्य जीवानां भोगस्थानस्य प्रमहः सरूपस्य सस्थाने
हो रचना विशेषात्मकः ननु परमेष्ठिनोपि जीवत्वाविशेषाद्वृत्ति लोकस्य किमिति प्रमाह स्तोष्टं न भवन्तितस्माद् इह
घुस्फटनिमित्तस्यानिष्कामस्य धर्मस्य विपाकः फलरूपो सौ उपलक्षणमेतत्सत्यलोकस्य महलोकस्य प्र भू
तीनां तत्कामिनामत्र लोकाः स्पर्शमह लोकस्य कर्मफलतात्पर्यन्तिकल्पान्तविनाशो भवतः महः प्रभृती
नांउपास्तनाम मुक्तिनां तत्रामुख्य धर्मफलतो हि पराथ पर्यन्तनाशाः नव स्थानान्यततः परं प्रायेण मुक्तिरिति भा

अत्र हेतुमाह अहमिति आत्मनामस्तकामोपाधीनां जीवानामात्मा अतः प्रेयसां प्रतिप्रियाणां मध्ये प्रेष्ठः प्रियतमः स
न्निवस्यः यत्कृते यदर्थं ४२ अतस्त्वत्कृतार्थं प्रवर्त्तयापि मां स्मरणार्थं स्रष्टुं प्रवर्तस्वेत्याह सर्वेति आत्मना मयि दत्तेन लोकाधा
मयत्वलक्षणेन तेजसा प्रजाः सृज नकेवलमात्मनैवास्मानिरपेक्षत्वात्तत्र तापकत्वाभावमाह सर्ववेदमयेनेति आत्मना प्र
जायोनिः कारणाय मत्तिरवलम्बयाशास्ति निःशयसूचयति यथापूर्वमिति तनया यावा याः प्रलये मयि अनुशेरते

अहमात्मात्मनां धातः प्रेष्ठः सन्प्रेयसामपि अतो मयि रतिं कुर्याद्देहादिर्यत्कृते प्रियः ४२ सर्ववेदमये
नेदमात्मनात्मात्मयोनिना प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशेरते ४३ मैत्रेय उ० तस्मा एवं जगत्स्र
ष्ट्रे प्रधानपुरुषेश्वरः व्यज्येदं स्वेन रूपेण कञ्जनाभस्तिरोदधे ४४ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे पद्मोद्भ
वे विदुरमैत्रेयसंवादे नवमोऽध्यायः ९ विदुर उवाच अन्तर्हिते भगवति ब्रह्मा लोकपितामहः प्रजाः स
सर्ज कतिधा दैहिकीर्मानसीर्विभुः १ ये च मे भगवन्पृष्टास्त्वय्यर्था बहुवित्तम तान्वदस्वानुपूर्व्येण छि
न्धि नः सर्वसंशयान् २ ॥

तिष्ठितानां मभिव्यक्तिमात्रमेव कर्तव्यमित्यनायासत्वमुक्तं ४ इदं स्वरूपं व्यज्य प्रकाश्य पद्मनाभस्तिरोदधे श्रीना
रायणो रूपेणादर्शनोऽभवत् ४४ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये नवमोऽध्यायः ९ दशमे कालसंप्रश्नप्रतिवक्तृ
तं तत्त्वः प्राकृतादिविभागेन सर्गस्त्वदशधोच्यते सर्गयावदस्त्वंदस्मादस्य स्त्रीति वा २ ॥
॥ ॥

यतो वर्षीयान् वृद्धतमोऽत्यधिकोऽस्तीत्यर्थः ३४ मदनुग्रहमेवाह ऋषिमिति चतुर्भिः यद्यतस्ते मयि मनो निर्व
द्धं ३५ यद्यस्मात् त्वं निर्विशेषैः गुणैः सत्वादिभिः आत्मनाहंकारेण वायुक्तं मन्यसे ३६ तुभ्यं त्वन्नालेन मार्गेण पु
ष्करस्य कमलस्य मूलमधिष्ठानं सलिले विचिन्वतो मयि विचिकित्सायां भवितव्यं प्रथमा अप्रथमा न च दृष्टं ततो
स्तिनात्मीनिमद्देहे मतिः आत्मा स्वरूपं मे मया अवहितं न हि दर्शितः ३७ अंगहे ब्रह्मन् यत्कर्णकृतवानसि मत

नानाकर्मवितानेन प्रजा बह्वीः सिसृक्षतः नात्मावसीदत्यस्मिंस्ते वर्षीयान्मदनुग्रहः ३४ ऋषिं मा द्यं
न बध्नाति पापीयांस्त्वां रजोगुणः यन्मनो मयि निर्वद्धं प्रजाः संसृजतोपि ते ३५ ज्ञातोहं भवता त्वद्य दु
र्विज्ञेयोपि देहिनां यन्मां त्वं मन्यसेऽयुक्तं भूतेंद्रियगुणात्मभिः ३६ तुभ्यं मद्विचिकित्सायामात्मा
मे दर्शितो वहिः नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ३७ यच्चकर्थांग मत्स्तोत्रं मत्कथाभ्युद
याङ्कितं यद्वा तपसि ते निष्ठा स एष मदनुग्रहः ३८ प्रीतोहमस्तु भद्रं ते लोकानां विजयेच्छया य
दस्तौषीद्गुणमयं निर्गुणं मानुवर्णयन् ३९ य एतेन पुमान्नित्यं स्तुत्वा स्तोत्रेण मां भजेत् तस्या
शु संप्रसीदेयं सर्वकामवरेश्वरः ४० पूर्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्योगसमाधिना राद्धं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्री
तिस्तत्त्वविन्मतं ४१ ॥

स्तोत्राभ्युदयः तेनांकितं स एष एवं वाभावः मयि मनो निर्बंधः मज्ज्ञानं मद्रूपस्य दर्शनं स्वस्तुतिः तपो निष्ठ
वेति यः स एव सर्वोपि मदनुग्रहः ३८ गुणमयत्वेन प्रतीयमानं मामपि निर्गुणमेवानुवर्णयते ३९ तव प्रीतेरति
किं वक्तव्यमित्याह य इति ४० न च मत्प्रीतेरप्यधिकं किंचिदस्तीत्याह पूर्तादिभिः राद्धं निःश्रेयसं फलं तन्मत्प्री
तिरेवेति तत्त्वविदां मतं ४१ ॥

स्वसम्भवं स्वोद्भवस्थानं तपः विद्या उपासना समाधिरेकाग्रता तैर्निशाम्य दृष्ट्वा यथाशक्ति स्तुत्वा श्रान्त इव वि
रराम २६ आत्मनो लोकसंस्थानविज्ञाने परिखिद्यतो ब्रह्मणोऽभिप्रेतमभिलाषं तमाह देहिन्ह्योवत्वथः तेन प्रल
योदकेन विषण्णचेतसं कश्मलं मोहं शमयन्निव तमः तमो हशमनं दर्शयन्निति २८ हे वेदगर्भ तन्द्रीं विषादं कृत मा
लस्यं मा गाः तेनैव सर्गो मया अनुग्रहादिः मया यत्प्रार्थयसे तत्पूर्वमेव सम्पादितं २९ नहि केवलमहं न ज्ञानामी

श्रीमैत्रेय उ० स्वसम्भवं निशाम्यैवं तपोविद्यासमाधिभिः यावन्मनोवचः स्तुत्वा विरराम स खिन्नवत्
२६ अथाभिप्रेतमन्वीक्ष्य ब्रह्मणो मधुसूदनः विषण्णचेतसं तेन कल्पव्यतिकराम्भसा २७ लोकसं
स्थानविज्ञान आत्मनः परिखिद्यतः तमाहागाधया वाचा कश्मलं शमयन्निव २८ श्रीभगवानुवा
च मा वेदगर्भ गास्तन्द्रीं सर्ग उद्यममावह तन्मयापादितं ह्यग्रे यन्मां प्रार्थयते भवान् २९ भूयस्त्वं त
प आतिष्ठ विद्यां चैव मदाश्रयां ताभ्यामन्तर्हृदि ब्रह्मँल्लोकान्द्रक्ष्यस्यपावृतान् ३० तत आत्मनि लोके च
भक्तियुक्तः समाहितः द्रष्टासि मां ततं ब्रह्मन्मयि लोकांस्त्वमात्मनः ३१ यदा तु सर्वभूतेषु दारुष्व
ग्निमिव स्थितं प्रतिचक्षीत मां लोको जह्यात्तर्ह्येव कश्मलं ३२ यदा रहितमात्मानं भूतेन्द्रियगुणा
शयैः स्वरूपेण मयोपेतं पश्यन्स्वाराज्यमृच्छति ३३ २॥

त

न्याह भूय इति ३० भक्तियुक्तः समाहितः सन् आत्मनि अस्मिँल्लोके च मां ततं व्याप्य स्थितं द्रष्टासि द्रष्टासि
आत्मनो जीवांश्च ३१ सर्वत्र समदर्शनेन मोहो निवर्तते इत्याह यदेति प्रतिचक्षीत पश्येत ३२ तथा च मिथ्या
तानतिष्ठतो मुच्यते इत्याह यदेति भूतादिभिर्विरहितमात्मानं जीवं शुद्धं त्वंपदार्थं स्वरूपेणात्मस्वरूपेण भूतेन मया
तत्पदार्थेनोपेतमेकीभूतं पश्यन्भवति तदा स्वाराज्यं मोक्षं प्राप्नोति ३३ ॥

पंचस्तनाप्रार्थयते सोयमिति चतुर्भिः प्रार्थयेन सत्वेन तानेन भगेनैश्वर्येण च मृडयते सुखयति तेनैव दृशं ज्ञानं मे अ
नुस्पृशतां योजयतु यथाहं स्रक्ष्यामि सृष्टामि भविष्यामि यतः प्रणतप्रियोसौ प्रणतानामिहैवाहरिः प्रवेशः प्रणतः नचा
मः प्रार्थनीयोस्तियतः सएव समस्तजगतां सुहृत्तयानेसौ एको नुस्पृशतु आत्मा अंतर्यामी २२ आत्मशक्त्याम
मया सह यद्यत्कर्म करिष्यति तस्मिन्स्वविक्रमं विस्तारं वा विक्रमः ९ भावो वा सिसृक्षतः इदं विश्वं सृजतोपि मे
चेतः सएव युंजीत प्रवर्तयतु कर्माशक्ति तत्कृतं शमलं च वैषम्यादि पापं यथा विजह्यां यथाहं त्यजामि २३

पः

सोयं समस्तजगतां सुहृदेक आत्मा सत्वेन यन्मृडयते भगवान्भगेन तेनैव मे दृशमनुस्पृशतां यथाहं स्र
क्ष्यामि पूर्ववदिदं प्रणतप्रियोसौ २२ एष प्रपन्नवरदो रमयात्मशक्त्या यद्यत्करिष्यति गृहीतगुणाव
म॰टी॰३ तारः तस्मिन्स्वविक्रम इदं सृजतोपि चेतः युंजीत कर्म शमलं च यथा विजह्यां २३ नाभीह्रदादिह
सतोंभसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमासमनंतशक्तेः रूपं विचित्रमिदमस्य विवृण्वतो मे मारी
रिषीष्ट निगमस्य गिरां विसर्गः २४ सोसावदभ्रकरुणो भगवान्विवृद्ध प्रेमस्मितेन नयनांबुरुहं
॰ विजृंभन् उत्थाय विश्वविजयाय च नो विषादं माध्व्या गिरापनयतात्पुरुषः पुराणः
२५ २॥

प्रेमस्मितेन यस्य नाभिह्रदादिहासं विज्ञानेशक्तिर्यस्य महतनंतात्मकस्य विज्ञस्य तदभिमानी अस्यारूपमि
दं विश्वं विस्तारयतो मे निगमस्य प्रवर्तभूतानां गिरां विसर्गः उच्चारणं मारीरिषीष्ट हलतां मा गलतु वचः सोमिति
नाथेनमात्तुप्यतामित्यर्थः २४ विवृद्धप्रेमास्मितेन विजृंभयन् विश्वस्य विजयाय विश्वोद्भवाय च नो विषादं
अस्मद्दुर्ग्रहायोत्थाय २५ ॥

इदानीं तत्कालं भाविलीलावतारकर्माणि दर्शयन्नाह तिर्यगादिषु जीवयोनिषु स्वेच्छया स्वीकृतमूर्तिः स्वस्वकृत
धर्ममर्यादापालनेच्छया रेमे वस्तुतः स्वानन्दानुभावेनैव निवृत्तविषयस्पृहो ऽपि यो तस्मै श्रीपुरुषोत्तमाय नमः ननु पापिधर्मा
सस्य पालनं तु कर्तुं गीतासु यस्मात्क्षरमतीतो ऽहमक्षरादपि चोत्तमः अतो ऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरु
षोत्तमः इति १९ इदानीं स्वपमानामेव मूर्तिं प्रणमति यो ऽविद्ययेति अविद्यया दशार्धाः पञ्च वृत्तयो यस्याः तया वि
द्यया निद्राहेतुभूतया अनभिभूतो ऽपि यो निद्रामुवाह तस्मै नमः इत्युत्तरेणान्वयः जठरीकृता उदरे प्रविलापिता लो
कयात्रा लोकस्थितिर्येन अहिरेव कशिपुः शय्या तस्याः स्पर्शो ऽनुकूलो यस्यास्तां निद्रां भीमा नाना ऊर्मीणां मा

तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषु जीवयोनिष्वात्मेच्छयात्मकृतसेतुपरीप्सया यः रेमे निरस्तरतिरप्यवरुद्ध
देहस्तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय १९ यो ऽविद्ययानुपहतो ऽपि दशार्धवृत्त्या निद्रामुवाह जठरीकृत
लोकयात्रः अन्तर्जले ऽहिकशिपुस्पर्शानुकूलां भीमोर्मिमालिनि जनस्य सुखं विवृण्वन् २० यन्नाभि
पद्मभवनादहमासमीड्य लोकत्रयोपकरणो यदनुग्रहेण तस्मै नमस्त उदरस्थभवाय योगनि द्रा
वसानविकसन्नलिनेक्षणाय २१ ॥

ला विद्यते यस्मिन्नन्तर्जले निद्राणस्यापि विवेकिनो जनस्य निद्रासुखमीदृगिति विवृण्वन् दर्शयन् उपहसति
स्पर्शः अनन्तजलादिविशेषणानि यद्वा पूर्वकल्पश्रान्तस्य जनस्य विश्रामसुखं विवृण्वन् स्फोरयन् जनतत्परी
पकारायेत्यर्थः सहमपि इः रेमे ऽभ्यमितिध्यातनार्थानि विशेषणानीति २० किं च यस्य नाभिपद्ममेव भवनं गृहं
तस्माल्लोकत्रयमुपकरणं यस्य स ऽहं लोकत्रयस्य स्रष्टा दिव्यारम्भको ऽभूवमिति न मन्तव्यं तादृशो ऽहं यदनुग्रहेणासं
उदरे स्थितो भवः संसारः प्रपञ्चो यस्य योगनिद्रावसाने किंचिद्विकसन्नलिनवदीक्षणे यस्य २१ ॥

मत्र गुणावतारकर्माणि दृष्ट्वा श्रमनिवृत्त्यै एक स्त्रिपात्रयः पाटः । स्कंधा यस्य प्रपेक्तुरवः प्ररोहाः शाखा
पशाखा समीत्यादि मनादिरूपाय तस्य नच्या भूतः सनव वृक्षेत स्मेभुवनाकराय नमः किं कृताव वृक्षेत्यात्मा स्वय
मेव मूलमधिष्ठानं यस्य तथा भित्वा गुणात्रय रूपा विभज्य त्रिपात् सत्वादि ब्रह्मा रुद्र विष्णु गिरिशा स्तद्रूपविभु
र्विष्णुः स्थितिस्थित्युद्भवप्रलयपमादेतवो येव यपवे त्रिपादनान्तावभ्युदयं १६ एवं गुणावतारकर्म निरूप्य
नमस्करोति वकालात्मेति पद्यतनमुक्तेऽयस्मात् मतिलोकेति द्वाभ्यां विकर्मनिरतो विरुद्धकर्मनिरतः कुशले हि
तेऽस्मिन्नात्मीय नदंश्चितेनस्य वमाना उदितेऽर्चने भगवदर्चने स्वे कर्मणि तदन्यधर्मं कर्तृयज्ञेनाविर्भूवत्स्वम्

योवाअहंचगिरिशश्चविभुःस्वयंचस्थित्युद्भवप्रलयहेतवआत्ममूलं भित्वात्रिपाद्ववृधएकउरुप्ररोह
स्तस्मैनमोभगवतेभुवनद्रुमाय १६ लोकोविकर्मनिरतःकुशलेप्रमत्तःकर्मण्ययंत्वदुदितेभवद
र्चनेस्वे यस्तावदस्यबलवानिहजीविताशांसद्यश्छिनत्त्यनिमिषायनमोऽस्तुतस्मै १७ यस्मा
द्बिभेम्यहमपिद्विपरार्धधिष्ण्यमध्यासितःसकललोकनमस्कृतंयत् तेपेतपोबहुसवोऽवरुरुत्स
मानस्तस्मैनमोभगवतेऽधिमखायतुभ्यम् १८ ॥

स्थित्युद्भवेऽस्मिन्नास्मिन् यतपस्यमित्यनेन भगवत्तम सदर्पणामिति नास्मिन् प्रमत्तः अदृत्वा जीविताशां छिनत्ति
तावदस्य लोकस्य अनिमिषाय कालाय १७ यस्मात् त्वत्तो लोकस्य कथापि यस्मात्कालात् गम्यान्तरतो यद्विपरार्धाव
स्थायि स्थानं तदानीं तत्रोपि विभेमि भीतश्च तत्तामेवावरुरुत्समानः प्राप्तुमिच्छन् तपस्तत्वानि कथंभूता
बहुसवः सवा यागाः सकलसमावायस्य बहुमानानकृता बहु सवा नवातपस्तमथानिमर्थ्यः अधिमखाय
सर्वाधिष्ठात्रे १८ ॥

यतः सकामानां भगवान्नातिप्रसीदति अतः कामप्राप्तिः क्रियाणां मुख्यं फलं न भवति किं तर्हि तत्प्रीणनमेव का
मं तेषां गौणत्वप्रतीतये भेदेन प्रवोक्तुनार्थं मिथ्याहं पुमानिति ग्रीभगवन्तस्ताराधनमेव मुख्यं सत्क्रियार्थं म्भ्युपेत्य
क्रिया फलं श्रेष्ठं हेतुः यत्र तथार्पितो धर्मः न कदाचिद्विद्युते न च पतति कामार्थस्य धर्मः कामेन क्षेपेन नश्यतीत्यर्थः
॥३॥ अतस्तमेव वृणते न तां स्पृहा शास्त्रं सर्वदा स्वरूपं चैतैस्य नैव निवृत्तिमद्ग्रमायूनमः पुनस्त्वमेवापवर्गविधिगणा
विधाता क्रियस्य यद्वाधिगतो मा श्रयः अतएव परस्मै अत्र हेतुः विश्वोद्भवादिनिमित्तयामायाने स्वलीला

शृण्वतो विविधकर्मभिरद्भुताद्येतिनचोपगतपमाजनतत्त्वर्य पुंस आराधनं भगवतोतत्त्वमत्क्रियार्थो
धर्मोर्पितः कर्हिचिद्धियते न यत्र ॥३॥ शास्त्रस्वरूपमहमेव निर्पीतमेद मोहापवो पथिषणायनमः
परस्मै विश्वोद्भवस्थितिलयेषु निमित्तलीला रासायतेनमहृदं च कमेष्वराय ॥४॥ यस्यावतारगु
णकर्मविडंबनानि नामानि येसुविगमे विवशागृणाति तेनेकजन्मशमलं सहसैव
हित्वा संयात्यपावृतमृतं तमजं प्रपद्ये ॥५॥

विलासः तयारामः क्रीडायस्य तेतुभ्यमिदं नमो नम
नेच कमकृतवंतोवयं ॥४॥ नामगृहणमात्रतः कैवल्यप्रदत्वेन स्वयं ध्यजप न मस्करोति यस्यातिवृताव
तीनां विडंबनमनुकरणामक्रियेषु तत्रावतारविडंबनानि देवकीनंदनेत्यादीनि गुणविडंबनानि सर्वज्ञो भक्त
वत्सल इत्यादीनि कर्मविडंबनानि गोवर्धनोद्धरणः कंसारिरित्यादीनि असुविगमेपि विवशाअपि गृणाति
उजार्यानेकजन्मशमलं पापमपावृतं निरस्तावरणं कैवल्याख्यामवति ॥५॥

न चैवंभूतायाः संसृतेर परमार्थत्वात् किं मयोपविघातः क्रियते तत्राह यावदिति आत्मन इंद्रपृथक्त्वं देहादिभावे श्रीभ
गवतस्तवेंद्रियार्थरूपाया मायाया बलं मायिकं पश्यत्तन्न प्रतिसंक्रमेत नोपरमेत दुःखसमूहं प्रापयन्ती क्रियाणामर्
र्थः फलं यस्याः सा ॥ ९ ॥ भवतैव अविवेकिनो विवेकिनस्तु मुक्ता एवेति किं तेषां भक्त्या कृत्यमत आह अह्नीति आ
पृतानि व्यापृतानि आर्तानि क्लिष्टानि करणानींद्रियाणि येषां ते निशि विषयमनोरथैर्लब्धोपि नास्ति शयनं निःशायानाः सम
दर्शनेन बद्दातो हतो भग्ना निद्रा दैवेनाहताः सेवते प्रतिहताः अर्थरचना अर्थोद्यमा येषां ॥ १० ॥ तदेवमभक्ता

यावत्पृथक्त्वमिदमात्मन इंद्रियार्थमायाबलं भगवतो जन ईश पश्येत् । तावन्न संसृतिरसौ प्रतिसंक्रमे
त व्यर्थापि दुःखनिवहं वहती क्रियार्था ॥ ९ ॥ अह्न्यापृतार्तकरणा निशि निःशयाना नानामनोरथधिया
क्षणभग्ननिद्राः । दैवाहतार्थरचना ऋषयोपि देव युष्मत्प्रसंगविमुखा इह संसरंति ॥ १० ॥ त्वं भावयोगप
रिभावितहृत्सरोज आस्से श्रुतेक्षितपथो ननु नाथ पुंसां । यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयंति तत्तद्वपुः
प्रणयसे सदनुग्रहाय ॥ ११ ॥ नातिप्रसीदति तथोपचितोपचारैराराधितः सुरगणैर्हृदि बद्धकामैः । यत्सर्व
भूतदयया सदलभ्ययैको नानाजनेष्ववहितः सुहृदंतरात्मा ॥ १२ ॥

नां संसारानिवृत्तिमुक्त्वा भक्तानां तन्निवृत्तिमाह त्वमिति भक्तियोगेन शोधितहृत्सरोजे येषां आस्से तिष्ठसि श्रुतेन ।
अवगतो नेक्षितः दृष्टो मार्गो यस्य किं अवगतो विनापि नदुक्तामतः सा यद्यद्वपुः रूपं स च कृपया ध्यायंति तत्तत्प्रणय
से प्रकटयसि सतां भक्तानामनुग्रहाय ॥ ११ ॥ भक्तानां च विशिष्टामाराधनमसमर्थितलमपि तेन तेषामित्याह नातिउपचि
तैरुपचारैः पुष्पोपहारादिभिर्यथा सर्वभूतदयया असतामभक्तानामलभ्यया सद्दयया प्रियत्वे हेतुरेकस्त्वमिति ॥ १२ ॥ २

श्री
भाग
टी
३

प्रादरेणार्नाभजतः कृतार्थाः स्मादृश्येतीति श्रीनिवेदः सपवादानः नेतनीतं श्रापितेनापि पीतापयामिति येन
कथाश्रवणमपादरेण कुर्वन्ति तेषां निस्पृहत्वप्रकाशमेवत्वमर्थः ॥५॥ ततः किमत आह तावदिति द्रविणादौ वि-
द्यमाने भयं गतेशोकः पुनः च स्पृहा ततः परिभवः तथापि पुलो लोभः ततः पुनः कर्पे विप्राश्रमिमिमसदाग्रहः
आर्तिमूलं भयशोकादेः कारणं प्रवृणीत न आश्रयेत यावत् अयाणामात्रेणाभयादिनिवृत्तिः किं पुनः तत्प्रकाशेन
तिरतिभावः यति छामा अपिमतः तेनाद्रियन्ते तेन वकभाजः इत्यत्र येन कथाश्रवणादिविमुखाः संतः का-

ये तु त्वदीयचरणाम्बुजकोशगन्धं जिघ्रन्ति कर्णविवरैः श्रुतिवातनीतं । भक्त्या गृहीतचरणाः परया
च तेषां नापैषि नाथ हृदयाम्बुरुहात्स्वपुंसां ॥५॥ तावद्भयं द्रविणगेहसुहृन्निमित्तं शोकः स्पृहा परि-
भवो विपुलश्च लोभः । तावन्ममेत्यसदवग्रह आर्तिमूलं यावन्न तेऽङ्घ्रिमभयं प्रवृणीत लोकः ॥६॥ दैवे-
न ते हतधियो भवतः प्रसंगात्सर्वाशुभोपशमनाद्विमुखेन्द्रिया ये । कुर्वन्ति कामसुखलेशलवाय दी-
ना लोभाभिभूतमनसोऽकुशलानि शश्वत् ॥७॥ क्षुत्तृट् त्रिधातुभिरिमा मुहुरर्द्यमानाः शीतोष्णवातव-
र्षैरितरेतराच्च । कामाग्निनाच्युत रुषा च सुदुर्भरेण संपश्यतो मन उरुक्रम सीदते मे ॥८॥

सत्कर्मप्रवृत्तेरिति चेन्नेत्याह दैवेनेति । दैवेन ते हतधियः नष्टमतयः प्रसंगात् श्रवणकीर्तनादिरूपात्सर्वाशुभनिवर्तका-
द्विमुखानीन्द्रियाणि येषां अकुशलानि अत्र मकाम्यानि सदा बुध्यात्म्य ॥७॥ अकुशलत्वं दर्शयति पञ्चभिः क्षुत्तृड्
तथा त्रिधातवः श्लेष्मवातपित्तसंज्ञाः तैरिमाः प्रजाः सुदुर्भरेण दुष्पूरेण कामाग्निना रुषा विच्छिन्नक्रोधे-
न च पीड्यमानाः संपश्यतो मे मनः सीदति ॥८॥ ३१

मन्तव्यमपि समस्तकल्याणाभिधयया रूपं दृष्टं तदपि गुणात्मकमेव निर्गुणं ब्रह्मैव तु सर्वत्र तत्त्वरूपमिति ह्या भ्यामवबोधरसोदयेन चिद्रूपाविर्भावेन स्वस्तदा निवृत्तं तमो यस्मात्तस्य तव यद्रूपं तदेव सात्त्विकानामुपा सकानामनुग्रहाय गृहीतमाविष्कृतमवतारशतानां शुद्धसत्त्वात्मकस्यपदैकं बीजं मूलं तत्त्वदर्शनार्थं गुणा वतारबीजं तद्दर्शयति यन्नाभिमिति २ हे परम अविद्धवर्चः अनावृतप्रकाश अनन्तो विकल्पा निर्भेद अत एव आनन्दमा त्रमेवैकं भगवतः स्वरूपं तदतो रूपात् भिन्नं न पश्यामि किंचिदमेव तत्त्वतः कारणानन्तवास्वरूपमुपाश्रितोऽस्मि।

रूपं यदेतदवबोधरसोदयेन शश्वन्निवृत्ततमसः सदनुग्रहाय आदौ गृहीतमवतारशतैकबीजं यन्नाभि पद्मभवनादहमाविरासं २ नातः परं परम यद्भवतः स्वरूपमानन्दमात्रमविकल्पमविद्धवर्चः

विश्वः पश्यामि विश्वसृजमेकमविश्वमात्मन् भूतेन्द्रियात्मकमदस्त उपाश्रितोऽस्मि ३ तद्वा इदं भुवनम ङ्गलमङ्गलाय ध्याने स्म नो दर्शितं त उपासकानां तस्मै नमो भगवतेऽनुविधेम तुभ्यं योऽनादृ तो नरकभाग्भिरसत्प्रसङ्गैः ४ ॥

योऽयमवतारस्ततः परमित्याह एवमुपास्येऽपि हेतुः यतो विश्वसृजम् अत एव विश्वं विश्वस्मादन्यत् किंच भूतेन्द्रियात्मकं भूताना मिन्द्रियाणां चात्मा कारणमित्यर्थः ३ नन्वेवमपि सोपाधिकमेतदर्वाचीनमेवेमा भाषेथा नाहं तद्वै तदेवं हे भुवनम ङ्गल यतस्त्वेन यानो अस्माकमुपासकानां मङ्गलाय ध्याने दर्शितं तर्हि अयमत्वत्साभिनिवेशात चित्तानामस्माकं त्वया सोपाधिकं दर्शनं युक्तमिति भावः अत तुभ्यं नमोऽनुविधेम अनुरूपमाकरवाम तर्हि किमिति केचिन्नाद्रि यन्ते तत्राह यो नादृत इति असत्प्रसङ्गैर्निरीश्वरैर्नरकनिष्ठैः ४ २

तर्ह्येव तन्नाभिसरोजमात्मानमम्भः श्वसनं वियच्चेति यद्देवहरिमपश्यत् तर्ह्येव तद्देवलोकविसर्गदृष्टिः सन्
तस्य नाभिसरसि सरोजे स्वसने प्रलयवायुविद्याकाशं च ददर्श किं सर्वीतल्लोकसृष्टेः कारणोपरक्तोर
जोगुणोपरक्तः अतः प्रजाः स्रष्टुमिच्छन्नुपदेवानाभिसरोजादिपञ्चकमेव विसर्गाभिमुखो दत्त
चित्तः अव्यक्तवर्त्मनि भगवति निवेशितचित्तः ३३ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कन्धेऽष्टमः ८
नवमे तु प्रसन्नात्मा स्तुत्या नारायणो मनः अकरोद्देवगर्भोस्य लोकसर्गचिकीर्षया भगवत्तानेनात्मनः

तर्ह्येव तन्नाभिसरः सरोजमात्मानमम्भः श्वसनं वियच्च ददर्श देवो जगतो विधाता नातः परं
लोकविसर्गदृष्टिः ३२ स कर्मबीजं रजसोपरक्तः प्रजाः सिसृक्षन्नियदेव दृष्ट्वा अस्तौद्विसर्गा
भिमुखस्तमीड्यमव्यक्तवर्त्मन्यभिवेशितात्मा ३३ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः
ब्रह्मोवाच ज्ञातोसि मेद्य सुचिरान्ननु देहभाजां न ज्ञायते भगवतो गतिरित्यवद्यं नान्यत्त्वदस्ति
भगवन्नपि तन्न शुद्धं मायागुणव्यतिकराद्यदुरुर्विभासि १ ॥

कृतार्थं मन्वानो विष्णुर्दर्शनेन तोष्टुं स्तौति ज्ञातोसीति सुचिराद्बहुकालोपासनेन अद्य मया ज्ञातोसि ननु अ
हो देहभाजां पतदेवावद्यं दोषः किं तत् यद्भगवतस्तत्त्वगतिर्न तद्यथा न ज्ञायत इति यतः त्वमेव त्वत्तो व्यतिरिक्तः स
त्तास्फूर्तिमत् अन्यन्नास्ति भगवन् यद्यप्यस्ति भाति तदपि शुद्धं न भवति कथमतः
प्रतीतिः तत्राह यद्यतो मायागुणव्यतिकरात् त्वमेवोरुः बहुरूपो विभासि १ ॥

महाचंदनारूपकेणानिरूपयितुंविशिनष्टिपरार्ध्यानिश्रेष्ठानिकेयूराणिअंगदानिमणिप्रवेकाणांपुप्रवेकमणि
तैःपर्यस्ताव्याप्तादोर्दंडाएवसहस्रमनंताःशाखायस्यचंदनवृक्षोपिकेयूरादितुल्यैःफलपुष्पादिभिर्व्याप्तस
हस्रशाखोभवतिव्यक्तं अव्यक्तमूलपस्यअस्ताभिव्यक्तिरूपत्वात्तस्यापिमूलंनव्यक्तं भुवनात्मकंपेविपंद्रमहीद
स्यानंतस्यभोगैःफणार्द्दिहावृपवेर्लापरिवीतःसंवृतश्चेष्टिताःस्पृष्टंवपाःस्कंधायस्यवनस्पतेःशतवल्लाद्वि
रात्मविकृतेःसोपिसर्पवेष्टितोभवति २९ पृष्टार्थंपुनश्चंदनरूपेणानिरूपितविशेषणान्तरैःपुनर्निरूपय
तिभगवानेवमहीप्रःतेचराचराणांमांकःस्थानंसोपिनयाअहीन्द्रस्यवेषःसोप्यहीद्राणांवेषःसलिलेमाप

परार्ध्यकेयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दंडसहस्रशाखं अव्यक्तमूलंभुवनांघ्रिपेन्द्रमहीन्द्रभोगैरधिवीतवल्शं
२९ चराचरौकोभगवान्महीध्रमहीन्द्रबंधुःसलिलोपगूढः किरीटसाहस्रहिरण्यशृंगमाविर्भवत्कौस्तुभरत्नगर्भः ३०
निवीतमाम्नायमधुव्रतश्रियास्वकीर्तिमय्यावनमालयाहरिः सूर्येन्दुवाय्वग्निमगम्यत्रिधामभिःपरिक्रमत्प्राधनिकैर्दुरासदः ३१ । ३२ ॥

गूढःमावृतंपर्वतोपिमेखलाकादिस्थलःपाकिरीटसाहस्रमेवहिरण्यशृंगाणियस्यसोपिमेर्वादिस्थलायप्राप
र्वतस्यमध्येकेचिद्रत्नमाविर्भवतितथाविर्भवत्स्पष्टंदृश्यमानकौस्तुभरत्नंगर्भमूर्तिमध्यंयस्यतः किंच
वमालयानिवीतंकंठेविन्यस्तमाम्नायावेदाएवमधुव्रताःतैःश्रीर्यस्याःतयाहरिमितिपर्वतादिरूपंपा
श्रुपनहरिर्मावितिज्ञानवानित्यर्थःसूर्यादिभियमममगम्यैस्त्रिधामभिःप्राकुलमितिमशाकामित्यर्थःकिंच
त्रिधापिलोकेपृथामस्फूर्तिःयद्यपितैःरक्षणार्थंपरिक्रमद्भिःपरितोवर्तिःप्राधनिकैःप्रधनंसंग्रामःतत्प्रयोज

किंच आयामतो दैर्घ्येण विस्तरतश्च स्वमानदेहेन मीयतेनेनेति मानमुपमा यो भवेन्निरुपमो देहः तेन युक्ता
स्वस्य प्रमाणेन परिच्छिन्नः तेन यद्वा ताभ्यां स्वरूपप्रमाणेन अतएव लोकत्रयसंगृह्यते यस्मिन् तेन आविविचा
णां भाषा विधानि दिव्यानि पूर्वाणि च आभरणानि चांशुकानि च तेषां कृता श्रीः समता स्वभाये नेन देहेन
विशिष्ट एवं स्वतप वाभिरामेणापि अपाश्रितवेशाः स्वीकृतालंकारादिहो यस्य तमपश्यन् यद्वा केन प्रत्ता।
दिपेन मिनपेला यामवे भूतेन देहेनेति संबंधः २५ स्वाभिलाषितफलादिविविक्तैः मार्गैः पुंसां वेदोक्तमार्गैः

आयामतो विस्तरतः स्वमानदेहेन लोकत्रयसंग्रहेण विचित्रदिव्याभरणांशुकानां कृतश्रिया
पाश्रितवेशदेहं २५ पुंसां स्वकामाय विविक्तमार्गैरभ्यर्चतां कामदुघांघ्रिपद्मं प्रदर्शयन्तं कृपया न
खेन्दुमयूखभिन्नांगुलिचारुपत्रं २६ मुखेन लोकार्तिहरस्मितेन परिस्फुरत्कुंडलमंडितेन शोणायि
तेनाधरबिंबभासा प्रत्यर्हयन्तं सुनसेन सुभ्र्वा २७ कदंबकिंजल्कपिशंगवाससा स्वलंकृतं मेखलया
नितंबे हारेण चानन्तधनेन वत्स श्रीवत्सवक्षःस्थलवल्लभेन २८ ॥

अभ्यर्चतां पुंसां कामदुघं अंघ्रिपद्मं दर्शयन्तं किंविशिष्टं नखमयूखमर्पयन्तं नखा एव इन्दवस्तेषां मयूखा रश्मयः तैर्भि
न्ना अंगुलय एव चारूणि पत्राणि यस्य तत् २६ लोकार्तिहरं स्मितं यस्मिन् स्मितेन परिस्फुरद्भ्यां कुंडलाभ्यां मंडितेन
अधरबिंबस्य भासा शोणायितेन रक्तवर्णेन शोभनेन युक्तेन शोभनया भ्रुवा च प्रत्यर्हयन्तं पूजां कान्त्यतिपूजयन्तं संयमा
नयन्तं २७ कदंबकिंजल्कवत्पिशंगं यद्वासः तेन मेखलया च नितंबे स्वलंकृतं हे वत्स श्रीवत्सयुक्तवक्षःस्थले
नस्थवल्लभेन वर्तमानेन अनर्घ्येण हारेण अलंकृतमित्यर्थः २८ ॥ ॥

पुरुषायुषा संवत्सरशतेन कालेनाभिप्रवृत्तः सुनिष्पन्नो योगः तेन विरूढ उत्पन्नो बोधो यस्य यत्पूर्वं विचिन्वन्नपि ना
पश्यत तत्स्वयमेवान्तर्हृदये अवभातमपश्यत तद्दर्शयति २२ यदपश्यत तद्दर्शयति मृणालेति नवभिः मृणा
लवद्गौरः स्वासावायतश्च यः शेषस्य भोगो देहः स एव पर्यङ्कः तस्मिन् कुत्र स्थिते पर्यङ्के फणातपत्रायुताः सर्व
तोयुक्ताये मूर्धानः तेषां रत्नानि किरीटस्थानि तेषां द्युभिः प्रभाभिर्हतध्वान्ते युगान्ततोये २३ कथंभूतं पुरुषं हरितोप

कालेन सोऽजः पुरुषायुषाभिप्रवृत्तयोगेन विरूढबोधः स्वयं तदन्तर्हृदयेऽवभातमपश्यतापश्य
तयन्न पूर्वं २२ मृणालगौरायतशेषभोगपर्यङ्क एकं पुरुषं शयानं फणातपत्रायुतमूर्धरत्नद्यु
भिर्हतध्वान्तयुगान्ततोये २३ प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलाद्रेः सन्ध्याभ्रनीवेरुरुरुक्ममूर्ध्नः रत्नो
दधारौषधिसौमनस्य वनस्रजो वेणुभुजाङ्घ्रिपाङ्घ्रेः २४ ॥

॥ ॥

लाद्रिं मरकतशिलामयपर्वतं तस्य प्रेक्षां शोभां क्षिपन्तं स्वलावण्येन तिरस्कुर्वन्तं सन्ध्याभ्रं नीवी परिधानं य
स्य तस्य शोभां पीताम्बरेण क्षिपन्तं उरुरुक्ममूर्ध्नः अनेकसुवर्णशिखरस्य किरीटैः रत्नानि च उदधाराश्च औषधयश्च सौ
मनस्यानि पुष्पसमूहाश्च स एव नस्रजः पक्वान्तेषां वनस्रजो वनमालायस्य वेणव एव भुजा यस्य अङ्घ्रिपा एव अङ्घ्रयो
यस्य स चासौ च तस्य प्रयमर्थः यदि तस्मिन् मालादिस्थिता रत्नादयो भवन्ति वेणवश्च भुजाः वृक्षाश्च पादाः स्युस्तर्हि
तस्य शोभां स्वरत्नमुक्तातुलसीपुष्पदामभिः अङ्घ्रिभिश्च क्षिपन्तं इति २४ ॥

प्रविष्टस्य वितर्कमाह यो मेऽसावहमब्जपृष्ठे एषः कुतोऽनन्यदेकमेव पनदंभे कुतो वाब्जं तेन यत्रैतदधि-
ष्ठितं तेन सताऽधस्तात्सता तावत्भाव्यं तन्विनिश्चित्य मार्गमाणः समुद्वीक्ष्य नालनाडीभिः तथाप्यन्तर्जलं सोऽपश्यन्नुच्छ्र-
यमीति हस्तो महान्नप्रतिवेनत धम्मिन्निर्दंतिष्ठतीति १८ तस्य च तद्दिव्यं महत्प्रभूतामहत्ताप्यिकालेऽसत
द्राणि सा हस्रिति तद्वत्खरनालस्य यन्नालं तस्य नाडीभिर्निछिद्रैस्तस्य खरनालस्य पद्मस्य यन्नालं तस्य
नाभिं मूलं विचिन्वन्नर्वाग्गतोऽपि नाविन्दत १९ तामसे सर्वं हकामतास्त्रिनेमिः कालः प्रजस्यवि

क एष योऽसावहमब्जपृष्ठ एतत्कुतो वाब्जमनन्यदप्सु अस्ति ह्यधस्तादिह किंचनैतदधिष्ठितं यत्र स
ता नु भाव्यम् १८ स इत्थमुद्वीक्ष्य तदब्जनालनाडीभिरन्तर्जलमाविवेश नार्वाग्गतस्तत्खरनालनाल
नाभिं विचिन्वंस्तदविन्दताजः १९ तमस्यपारे विदुरात्मसर्गं विचिन्वतोऽभूत्सुमहांस्त्रिणेमिः यो दे
हभाजां भयमीरयाणः परिक्षिणोत्यायुरजस्य हेतिः २० ततो निवृत्तोऽप्रतिलब्धकामः स्वधि
ष्ण्यमासाद्य पुनः स देवः शनैर्जितश्वासनिवृत्तचित्तो न्यषीददारूढसमाधियोगः २१ ॥

सोऽहेतिः सुदर्शनरूपं यस्मात् देहभाजां नराणां भयमुत्पादयन्निति सर्वस्मरणात्कालस्यैव तस्मिन्नजस्य भवति
२० अतस्तं तोतयातनभगवतस्त्वानिष्टाद्धास्यां ततो निवृत्तः अप्रतिलब्धः कामो मनोरथो येन स
धिष्ण्यपद्मं जितेन श्वासेन निवृत्तं सर्वतश्चित्तं यस्य अतएवारूढः समाधियोगो येन तथाभूतः
सन्न्यषीदत्तदुपविष्टः २१ ॥

सत्त्वेनीयानर्थः पद्मकोशः सद्य उदतिष्ठत् कर्माणि जीवादृष्टानि प्रतिबोधयति यः कालः तेन आत्मा योनिर्विल्कुर्यो
नियस्य १४ तल्लोकात्मकं पद्मं सर्वान् गुणान् जीवभोग्यानर्थानाभासयतीति तथा तं तद्गुणात्मानं स एव विष्ण
उ इति सर्वोपाधेराविर्भाव प्रकर्षेण आत्मसत्तया स्वयमन्तर्यामितया विवेश तस्मिन् विष्णुना अधिष्ठिते पद्मे विधाता ब्र
ह्मा भूतः कथंभूतः स्वयमेव वेदमयः न त्वधुनाध्ययनेन प्राप्तवेदः कोसौ यं स्वयंभुवं वदन्ति स प्राक्कल्प
ने कर्माराधितनारायणस्य सुप्तस्य निद्राणैकीभूत आसीत् तस्मिन्नेव प्रबुद्धे तत एव पाद्यकल्पे सदृशेरणाभिव्यक्तिमात्र इत्यर्थः १ ५

स पद्मकोशः सहसोदतिष्ठत्कालेन कर्मप्रतिबोधनेन स्वरोचिषा तत्सलिलं विशालं विद्योतयन्नर्क इ
वात्मयोनिः १४ तल्लोकपद्मं स उ एव विष्णुः प्रावीविशत्सर्वगुणावभासं तस्मिन्स्वयं वेदमयो विधाता
स्वयंभुवं यं स्म वदन्ति सोऽभूत् १५ तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकायामवस्थितो लोकमपश्यमानः परिक्रम
न्व्योम्नि विवृत्तनेत्रः चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि १६ तस्माद्युगान्तश्वसनावघूर्ण जलोर्मिचक्रात्सलिला
द्विरूढं उपाश्रितः कञ्जमु लोकतत्त्वं नात्मानमद्धाविददादिदेवः १७ २ ॥

स वत्तस्मिन्कालेयत्नमुखोभूदित्याह तस्यामिति परिक्रमन् तत्रस्थ एव ग्रीवाचालनैः इति लोकनिरीक्षणार्थं विवृत्ते वि
चलिते नेत्रे यस्य १६ तस्य च ग्रीवाचालनाय यस्त्वेवाविर्भूतत्वात्क्रियायाः लोके तदनन्तरं इति वक्ष्य
मं तस्य विमोहमाह तस्मात्सलिलाद्विरूढं उत्कमपाश्रितोपि साकल्येन कञ्जलोकतत्त्वं चात्मानं च सा
क्षान्नज्ञातवान् इति विस्मयैकमूलं तद्युगान्ते श्वसनः प्रलयवायुः तेनावघूर्णानि यत जलं प्रकम्पितं यज्जलं त
स्मात्स्वयं नक्षत्र मिवचक्रं यस्मिन् १७ ॥

पुलस्त्येनोक्तः अत्रैवमाख्यायिका पितरं शक्तिं रक्षसा भक्षितं श्रुत्वा पराशरो रक्षःसत्रं प्रवृत्तो वसिष्ठवचनान्निवृत्तः त
तः पुलस्त्येन वसिष्ठानुमत्या तुष्टेन वरो दत्तः पुराणप्रवक्ता भविष्यसीति ९ तदेवं संकर्षणात् संप्रदायप्रवृ
त्तिमुक्त्वा विभूतिकथनाय पद्मोद्भवकथामाह उदाप्लुतमिति एकार्णवोदके तिमिः यद्यदा निमीलितदृ
क् अतिरोहितविज्ञानशक्तिरेव श्रीनारायणो नेत्रे निमीलितवानित्यर्थः मायाविनोदे परिश्रमस्तत्परित्यागाय स्वरूपा
नन्द एव कृतः क्षणोऽत एव निरीहः निष्क्रियः सन् १० कालशक्तिं केवलां दीपयन् पुनः सृष्ट्यवसरे प्रबोधनाय स्वपदे प्र

प्रोवाच मह्यं स दयालुरुक्तो मुनिः पुलस्त्येन पुराणमाद्यं सोऽहं तवैतत्कथयामि वत्स श्रद्धालवे नित्यम
नुव्रताय ९ उदाप्लुतं विश्वमिदं तदासीद्यन्निद्रयामीलितदृङ्न्यमीलयत् अहीन्द्रतल्पेऽधिशयान एकः
कृतक्षणः स्वात्मरतौ निरीहः १० सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमुदीरयाणः उवा
स तस्मिन्सलिले पदे स्वे १ यथानलो दारुणि रुद्धवीर्यः ११ चतुर्युगानां च सहस्रमप्सु स्वपन्स्वयो
दीरितया स्वशक्त्या कालाख्ययासादितकर्मतन्त्रो लोकानपीतान्ददृशे स्वदेहे १२ तस्यार्थसूक्ष्मा
भिनिविष्टदृष्टेरन्तर्गतोऽर्थो रजसा तनीयान् गुणेन कालानुगतेन विद्धः सूष्यंस्तदाभिद्यत नाभिदे
शात् १३ ॥

यिष्यन्नेव बहिर्दृष्ट्यभावे दृष्टान्तः यथानल इति ११ स्वया चिच्छक्त्या सह वर्तमान एव योगनिद्रया स्वपन् पूर्वं के
वलप्रबोधनार्थं नियुक्तया स्वकालशक्त्या प्रासादितं प्रापितं कर्मतन्त्रं क्रियाकलापो यस्य सः अपीतान् लीना
न् ददृशे १२ लोकानां सृष्ट्यर्थं यत्सूक्ष्मरूपेणाभिनिविष्टा दृष्टिर्यस्य तस्य कालानुसारिणा रजोगुणेन विद्धः क्षो
भितः सन् तनीयान् अतिसूक्ष्मोऽर्थः सूष्यन् प्रसविष्यन् नाभिदेशादुद्भूत इत्यर्थः १३ ॥

तमेवविशिनष्टि स्वमेवधिष्ण्यंस्थानीयमात्मानं वासुदेवसंज्ञंतंपरमानंदस्वरूपंध्यानपथेनानुभूयबहुमानयंतंपूजयंतंप्रत्य
ग्धृतमंतर्मुखीकृतमेवांबुजसमकुलंकिंचिडुन्मीलयंतंतत्पावलोकेनसनत्कुमारादीनांअभ्युदयार्थं ४ मुनीनांवि
शेषतांसार्धनस्वर्धुन्याउदकेनार्द्रैरिति श्रीभगवतश्चरणोपधानंतत्पादौकामानालप्रतिश्रवतयेवतानिहितंतदे नाम
ध्यानपदावतीर्णाइतिभावः वरार्थकामाधितेयस्मिंनपद्मेतदुपस्पृशंतोनमंतः कथंभूतंतदाह यत्प्रेमसहितंय

तमेवधिष्ण्यंबहुमानयंतं यंवासुदेवाभिधमामनंति प्रत्यग्धृताक्षांबुजकोशमीषडुन्मीलयंतंविबुधोद
याय ४ स्वर्धुन्युदार्द्रैःस्वजटाकलापैरुपस्पृशंतश्चरणोपधानं पद्मंयदर्चंत्यहिराजकन्याः सप्रेमनानाबलि
भिर्वरार्थाः ५ मुहुर्गृणंतोवचसानुरागस्खलत्पदेनास्यकृतानितज्ज्ञाः किरीटसाहस्रमणिप्रवेक
प्रद्योतितोद्दामफणासहस्रं ६ प्रोक्तंकिलैतद्भगवत्तमेन निवृत्तिधर्माभिरतायतेन सनत्कुमारायस
चाहपृष्टः सांख्यायनायांगधृतव्रताय ७ सांख्यायनःपारमहंस्यमुख्यो विवक्षमाणोभगवद्विभूतीः ज
गादसोस्मद्गुरवेन्विताय पराशरायाथबृहस्पतेश्च ८ ॥

पृथामवतंसंवलोकनोपहारैः पूजयंतिवरार्थंपतिकामाः कृतानिकर्माणिगृणंतः केनानुरागेणस्खलंतिपदानिय
स्मिंस्तेनवचसातानिजानंतीतितज्ज्ञाः सहस्रमेवसाहस्रं किरीटानांसाहस्रंयेमणिप्रवेकामणिमालैः प्रद्योतित
नमुद्दामफणानांसहस्रंयस्यतमग्रतइति पूर्वोक्तोवानयः तेनसंकर्षणेनसनत्कुमारायप्रोक्तं पारमहंस्ये
धर्मेमुख्यः विवक्षमाणःस्वमतेनोक्तं वृत्ताद्गुणस्यचैवसफलमयतात अन्वितस्यानुगताय ८ ॥

श्री भाव॰ टी॰ २८

गुरुं विना न तु भवतीत्याह । प्रज्ञानेभित्तमानं स्थितिमन्तामदिति। यदन यभिदानमेव दस्यापीन कर्ता ५५ । नन्वपेदयान
नीवाभयप्रदानस्य ५६ पुराणा कल्पनेप्रकाशने इति पुराणकल्पानुभुक्तिनार्थः श्रावहृदः पुराणकल्पायमुनिः प्र
धानः सन ५७ इति श्रीभावार्थदीपिकायां नवमे समयः ॥ अहमेमम भूतलानाभरत्वनलाशापिनः तमजानन्त
लेविभ्यन्न ममानोघघद्धि भुः आत्मारमभिनिदति मस्य सेवितयोस्य : ववताहोघयस्मान इहास्मिन शोवविश्वन्ता

वेद ॥ ओव

स्नातोवानेकजनः प्रेम्णाभक्तिर्वैराग्यमेवच । यतात्मेयुक्तः प्रभावदो: कर्मविवक्षया ५९ ब्रूहिमेतस्यापि
न्नतादज्ञयानस्वतनुभः ५० सर्वदैवाश्रयं तावन्नयादानाभिवानच । भूतभयप्रदानस्यानजुर्वीरकलाम
पि ५१ मुकुरवाच सस्थमाहृदपुराणकल्पः कृतप्रधानेन मुनिप्रधानः प्रवृहद्दर्षो भगवत्कथायां
सच्चोदितंतत्प्रहसन्निवाह ५२ इति श्रीभागवते तत्तीयकथे समयोध्यायः २ मैत्रेय उ॰ सत्त्वनीयो
वतः पुरुकुशा यलोकपालो भगवत्प्रधानः कथंचिद्विहाजितकीर्तिमालाप दृष्टेदनूतनयस्याभीतां १
मोहत्कृपालोदशमालापद्ध: रव महत्तमानांविरमायनस्य प्रवर्तये भागवतपुराणं यदाहमाताजगवा
न्नुविश्मयः २ आसीनमुर्व्यां भगवन्तमाद्यं संकर्षणं देवमकुंठसत्त्वं विविसवस्तत्त्वमतः परस्य कुमा
[illegible] रमुख्योमुनयोन्वपृच्छन् ३ ॥

नोस्मिकर्त्तृभूतः भगवानेवप्रधानभूतोयस्य सः प्रत्येहतः श्रुतिद्वारानुलनयामि नवनवंकरोषि १ स्वन्यमुख्यायस
हहुः स्वेष्टामानान्नस्यापुः स्वस्थापिविरमायप्रवर्तयप्रारभेका मोभवान केन्यस्वकृतिभ्यआह कृपाधनेर्वाप्राम
रूपदेवायामाह आसीनमिति समभिः उर्व्यां पातालतलेप्रकृतवत्सन अप्रतिहतवान अतः संकर्षणोनास्य श्री

॥ श्रीभागवत टी॰ २८

रूपं लिङ्गं शीलं चरित्रं स्वभाव आचारः स्वभावः ततो विकर्षणं विभागं २९ वितानानि विस्ताराः नैष्कर्म्यस्य ज्ञानस्य तदुपाय
स्य सांख्यस्य पन्था मार्गास्तन्त्रं शेत्रमर्थः ३० पाषण्डानां पथः प्रवृत्तीः न देववैषम्य ३१ निमित्तानि उपायान् अविरो
धितो येन गृहादीनां कालचक्रेण संस्थिति ३३ येन मार्गेण तुष्येत् येषां मितियाद्दृश्यानां ३४ अनापृष्टमपि

वर्णाश्रमविभागांश्च रूपशीलस्वभावतः। ऋषीणां जन्मकर्माणि वेदस्य च विकर्षणम्॥ २९॥ यज्ञस्य च
वितानानि योगस्य च पथः प्रभो। नैष्कर्म्यस्य च सांख्यस्य तन्त्रं वा भगवत्स्मृतम्॥ ३०॥ पाषण्डपथवैषम्यं प्रति
लोमनिवेशनम्। जीवस्य गतयो याश्च यावतीर्गुणकर्मजाः॥ ३१॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां निमित्तान्यवि
रोधतः। वार्तायादण्डनीतेश्च श्रुतस्य च विधिं पृथक्॥ ३२॥ श्राद्धस्य च विधिं ब्रह्मन् पितॄणां सर्गमेव च। ग्रह
नक्षत्रताराणां कालावयवसंस्थितिम्॥ ३३॥ दानस्य तपसो वापि यच्चेष्टापूर्तयोः फलम्। प्रवासस्थस्य
यो धर्मो यश्च पुंस उतापदि॥ ३४॥ येन वा भगवांस्तुष्येद्धर्मयोनिर्जनार्दनः। सम्प्रसीदति वा येषामेतदा
ख्याहि चानघ॥ ३५॥ अनुव्रतानां पुत्राणां शिष्याणां च द्विजोत्तम। अनापृष्टमपि ब्रूयुर्गुरवो दीनवत्सला
तत्त्वानां भगवंस्तेषां कतिधा प्रतिसंक्रमः। तत्रेमं क उपासीरन् क उ स्विदनुशेरते॥ पुरुषस्य च संस्था
नं स्वरूपं वा परस्य च। ज्ञानं च नैगमं यत्तद्गुरुशिष्यप्रयोजनम्॥ निमित्तानि च तस्येह प्रोक्तान्यनघ सूरिभिः

ति अनापृष्टमपि पृष्टमपि वक्तव्यमिति भावः ३६ प्रतिसंक्रमः प्रलयः तत्र प्रलये इमं परमेश्वरं के यां याने वा ज्ञान
मित्वा समाश्रिताः के वा अनुशेरते शयानमनुशयते ३७ पुरुषस्य च संस्थानं जीवस्य तत्त्वं परमेश्वरस्य स्वरूप
यज्ञाशोनतयो वैकं नष्टाज्ञानं च नैगमोपनिषदं ३९ यानि तु सूरिभिः प्रोक्तानि तस्य ज्ञानस्य साधनानि तानि ब्रू
हि। ३५॥

या २

श्री
भाग॰
टी॰
९१

अर्थान्तरं पृच्छन् उरुक्रममनुवदति त्रिभिः स सृष्ट्वेति विकारैरिन्द्रियादिभिः सहितानि उद्धृत्य तद्देशे २१ वैराजं समुद्धृत्य
विराट्स्वरूपमाह यमिति विराजं विशिनष्टि यत्रेति इमे विश्वे सर्वे लोकाः सविकाशैः सम्यगवकाशेन २२ प्राणाद
यः पञ्च नागादयः पञ्चैवं दशविधः प्राणः इन्द्रियाणि चार्थाः च इन्द्रियाणीति पुनरुक्तिः अतः इन्द्रियलक्षणा
र्थान्तःस्थितः सर्वेऽपि इत्यादिकत्वात् प्राणसमूहस्तत्सहितः एवं त्रिवृत् त्रिविधः प्राणः त्वयेरित उक्तः तस्य विभूतीर्व
दायाः विसर्गशब्दवाच्याः २३ यत्र पाद्मसुरविश्वं तन्वानाम् २४ पञ्चमे तस्य वा प्रश्नो मैत्रेयो भगवान्कालेनेति

स सृष्ट्वाग्रे महदादीनि सविकाराण्यनुक्रमात् तेभ्यो विराजमुद्धृत्य तमनु प्राविशद्विभुः २१ यमाहुराद्यं
पुरुषं सहस्राङ्घ्र्यूरुबाहुकं यत्र विश्व इमे लोकाः सविकाशं त आसते २२ यस्मिन्दशविधः प्राण
इन्द्रियार्थेन्द्रियस्त्रिवृत् त्वयेरितो यतो वर्णास्तद्विभूतीर्वदस्व नः २३ यत्र पुत्रैश्च पौत्रैश्च नप्तृभिः स
ह गोत्रजैः प्रजा विचित्राकृतय आसन्याभिरिदं ततं २४ प्रजापतीनां स पतिश्चक्लृपे कान्प्रजापती
न् सर्गांश्चैवानुसर्गांश्च मनून्मन्वन्तराधिपान् २५ एतेषामपि वंशांश्च वंशानुचरितानि च उपर्यधश्च
ये लोका भूमेर्मित्रात्मजासते २६ तेषां संस्थां प्रमाणं च भूर्लोकस्य च वर्णय २७ तिर्यङ्मानुषदेवानां
सरीसृपपतत्रिणां वद नः सर्गसंव्यूहं गार्भस्वेदद्विजोद्भिदां गुणावतारैर्विश्वस्य सर्गस्थित्यप्ययाश्रयं
सृजतः श्रीनिवासस्य व्याचक्ष्वोदारविक्रमं २८ ॥

दीति प्रश्नान्तरं यद्विदुरमैत्रेयसंवादः प्रस्तावितः अतः तानेव विदुरेण कृतान्प्रश्नानाह यावत्समाप्तिः प्रजा
पतीनां पतिर्ब्रह्मा तेनादिना वर्णयेति वक्ष्यमाणेनान्वयः चिक्लृपे अकल्पयत् सर्गानुसर्गविधान अनुसर्गास्तद
दात् २४ हे मित्रायणात्मज मैत्रेय सन्निवेश २६ सर्गाणां संव्यूहं संविभागं गार्भस्वेदद्विजोद्भिदां गार्भा जरा
युजाः स्वेदाम्भसो जाताः स्वेदद्विजाः उद्भिदस्तेषां २७ सर्गादीनामाश्रयं च सृजतः २८ ॥

५

२५

यस्मान्नयामापुज्याह नंविंनहृवि: यातिर्यात्ममाययाजीवविषयातद्यनेनदाश्रयमेतत दुर्मानाद्वि
भातीतियद्यस्मात स्वाभाः स्कदास्थित अपार्थमवस्तुभूत मूलभूमवयस्मादस्य विश्वस्यमूलमात्मा
नेविनाबहिर्नास्ति १८ अल्पज्ञतानू र्नुममसंयाघोज्ञातइत्याह यश्चेति मुढतमः देहाद्यात्मतंबुद्धेः प्रकृते
परमीश्वरप्रामः तोस्तवियष्याभवेति तथापयतनीवइत्यर्थः नप्रायघले याभावः यस्तइ: ब्रानुसंधाना
प्रपंचेतिहामति स्वानंदनाभावाद्वातनयामीति स्वतलिंयपतीश्रत्यर्थः इदानीतकृतार्थोस्मियतः तथा

साधूक्तवाह तेविद्रुमाभिमायायनंहेत: आत्मायपार्णनिर्मलंविष्णुमूलेनघटहि: १९ यस्यमूढ
तमोलोकयश्चबुद्धे: परंमतः तावुभौसुखमेधतेक्लिश्यत्यन्तरितोजनः १८ अर्थाभावविनि
श्चित्यप्रतीतस्यापिनात्मनः तांचापिशुश्रूषणैः सेवयाहमपाकरे १८ सतेश्वरामगवतःकृ
स्यत्मसमधुद्विषः रतिरासोभवेत्तीव्रःपादयोर्व्यसनार्दनः १९ दुरापःह्यल्पतपसःसेवावैकु
ण्ठवर्त्मसु यत्रोपगीयतेनित्यंदेवदेवोजनार्दनः २० ॥

संशयः छिन्नः केवलंविनामानुवृत्तिरेवावशिष्टमापिशुश्रूषयास्मादानिवर्तिष्यतेइत्याह नात्मनात्मनात्मनःप्रपंच
स्यप्रतीतस्यापि अर्थाभावमर्थोनास्ति कितंतत्रप्रतीतिमात्रमपिशुश्रूषणैः सेवयानिश्चित्यता प्रतीतिमप्य
हमपाकरेअपनेष्यामीत्यर्थः १८ मधुद्विषःपादयोरपिरामःप्रमोत्सवःतीव्रःदुर्वारःस्वाभाविकःअनंतसंसार
हृदयतिनाशयतीतितथा १९ अहोदुर्लभंप्राप्तमयेत्याह दुरापादुर्लभावैकुण्ठस्यचिताः तल्लोकस्यसेवातेनुभा
गोभूतेषुमहत्सु यत्रयेषुमहत्स्वेवयाहरिकथाश्रवणा ततोहरौप्रेम तेनचदेहाद्यनुसंधानेपि निवर्ततेइतिभा ॥१४॥

भगवतो विमुक्तस्येश्वरस्य सेयं माया यन्नयेन तर्केण विरुध्यत इति यत् विरोधमनुवदति विमुक्तस्येव पुंसो वि
षयावेशकार्पण्यं चेति ॥९॥ एतदेव दृष्टांतेनाह यदर्थेनेति यद्यथार्थेन विनापि स्वप्नद्रष्टुः स्वस्मादितरः ममेदं
शिरः छिन्नमित्यात्मविपर्ययः केवलमाभासः प्रतीयते तद्वत् ॥१०॥ ननु ईश्वरस्यापि किं न प्रतीयत इत्यत आह यथा जले प्रति
बिंबितस्य चंद्रमसो जलोपाधिकृतः कंपादिकृतः कंपादिधर्मो दृश्यते नत्वाकाशस्थस्य तथाऽनात्मनो देहा
दिधर्मोऽसन्नपि तदभिमानिनो द्रष्टुरात्मनो जीवस्यैव न त्वीश्वरस्येत्यर्थः ॥११॥ तन्निवृत्त्युपायमाह स वै अनात्मनो गुणः
निवृत्तिधर्मेण वासुदेवानुकंपया च तस्मिन्भक्तियोगः तेन तिरोधत्ते अदृश्यो भवति यानेति समस्तक्लेशायतनानां

सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुध्यते । ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बंधनं ॥९॥ यदर्थेन विनामुष्य
पुंस आत्मविपर्ययः । प्रतीयत उपद्रष्टुः स्वशिरश्छेदनादिकः ॥१०॥ यथा जले चंद्रमसः कंपादिस्तत्कृतो गुणः ।
दृश्यतेऽसन्नपि द्रष्टुरात्मनोऽनात्मनो गुणः ॥११॥ स वै निवृत्तिधर्मेण वासुदेवानुकंपया । भगवद्भक्तियो
गेन तिरोधत्ते शनैरिह ॥१२॥ यदेंद्रियोपरामोऽथ द्रष्ट्रात्मनि परे हरौ । विलीयंते तदा क्लेशाः संसुप्तस्येव
कृत्स्नशः ॥१३॥ अशेषसंक्लेशशमं विधत्ते गुणानुवादश्रवणं मुरारेः । किं वा पुनस्तच्चरणारविंदपरागसेवार
तिरात्मलब्धा ॥१४॥ श्रीविदुरः संशयो मह्यं तव सूक्तासिना विभो । उभयत्रापि भगवन्मनो मे संप्र

धावति ॥ तर्हि सर्वानर्थनिवृत्तिः कदा स्यादित्यपेक्षायामाह यदेंद्रियाणामुपरामो न स्वस्मिन् द्रष्टात्म
नि परमात्मनि हरौ प्रत्यात्मतया मिलितः तदा क्लेशा विलीयन्ते संसुप्तस्येवेति न त्वेकरूपेण ॥१३॥ भक्ति
योगमात्रेणापि निवृत्तिं प्रदर्शयति अशेषेति गुणानुवादश्रवणं वा तच्चरणारविंदरतिर्मिलतु किं वा कीर्त
नादिकं तत्रापि प्रेमध्यानं किं पुनर्योगाभ्यासो वा ॥१४॥ इतरमतिर्निंदत्यात्मनः कृतार्थतामाह संछिन्न इति षड्भिः
विरोधपरिहारेण विशेषेण कथितमीश्वरस्य न गतमुक्तत्वादिकं जीवस्य च संसार इति संशयो मम नष्टः स
मस्तं च मायाप्रपतिकार्यं मे चात्र तिर्यक् मनः संशयः यत उभयत्रापि ईश्वरस्यात्मनि च मनः प्रधावति स

यथोक्तं स्मरन्निष्फलत्वामीशो विलापितमयोक्तं इत्यादिम् अविद्योपाधेर्जीवस्य च भोगार्थमीश्वरः सृष्ट्या-
दिकरोतीति तदसम्भवमनुवदति अस्राक्षीदिति गुणमय्या आत्मनो जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वमोहोत्पादिका
या मायया तया सृष्टवान् तदुक्तं प्रथमे यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकं परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चा-
भिपद्यते इत्यादिना अत्र च अतो भगवतो मायया मायिनामपि मोहिनीति संस्थापयति पालयति प्रत्यपिधास्य-
ति प्रतिलोमं नयति संहारं करिष्यति पाठान्तरे प्रतिलोमान्नात्मनि धारयिष्यति ४ एतच्च जीवस्याविद्याश्रय-
त्वेन न घटते संभवतीत्याह देशत इति यो ऽसौ देशादिभिरविलुप्तावबोधः आत्मा जीवः ब्रह्मस्वरूपत्वात् क-
थमजया अविद्यया युज्येत न च देशपाताद्दीपप्रभाया इव लोपो नास्ति सर्वगतत्वात् न कालतो विद्युत इव नित्यत्वात्

अस्राक्षीद्भगवान्विश्वं गुणमय्यात्ममायया । तया संस्थापयत्येतद्भूयः प्रत्यपिधास्यति ४ देशतः
कालतो यो ऽसाववस्थातः स्वतो ऽन्यतः । अविलुप्तावबोधात्मा स युज्येताजया कथं ५ भगवानेक ए-
वैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः । अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभिः कुतः ६ एतस्मिन्मे मनो विद्वन्खिद्यते
ऽज्ञानसंकटे । तन्नः पराणुद विभो कश्मलं मानसं महत् ७ श्रीशुकः स इत्थं चोदितः क्षत्त्रा तत्त्वजिज्ञासुना मु-
निः । प्रत्याह भगवच्चित्तः स्मयन्निव गतस्मयः ८ ॥

नावस्थातः स्मृतिवत् अविक्रियत्वात् न च स्वतः स्वप्नवत् स्वप्रकाशत्वात् नान्यतः घटादिवत् अद्वितीयत्वात्
एवं मतेर्यस्यावबोधो न लुप्यते स कथमजया युज्येत अज्ञाता वा अपि विषयवन्माया न तस्याः अवबोधनिवर्त्यत्वेन वि-
रोधाभावात् ५ किं चेशरूपत्वादेव जीवस्य संसारोऽपि न विद्यत इत्याह भगवानिति सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितो भोक्तापि
वस्तुतो भगवानेव चिद्रूपत्वेन व्यतिरेकाभावात् एवं च सत्यमुष्य जीवस्य दुर्भगत्वं स्वानन्दादिभ्रंशः कर्मभि-
र्हेतुभूतैः क्लेशो वा कुतः कर्मसंबन्धाद्यभावात् अन्यथा ईश्वरस्यापि तत्प्रसंगः स्यादिति भावः ६ अज्ञानसं-
कटे दुर्गतौ अस्मिन् तन्मानसं कश्मलं मोहं परानुद परापाकुरु ७ चोदितः क्षत्त्रा स्मयन्निव विस्मयं कुर्वन्निव वस्तुत-

नचातीवयत्नेननिर्बंधः कार्यः कर्तव्यः यत्नेनापिदुर्ज्ञेयत्वादित्याह यस्मान्नाहंवर्ष्मदिमायायोगविभवस्यापि सर्वस्यसहस्रात्नेपिआदिकविनाब्रह्मणापिकिमवमितइतिकाकुस्वापणात्वतितिनतातः अथय स्मात्स्वयमपिआत्माहरिः आत्मवर्त्मस्वमायागतिमत्तावदितिनवेदअनेतनात २८ अतोदुर्ज्ञेयत्वात्केवलंन मस्करोतियस्यज्ञानार्थंप्रवृत्तावाचोपिमनसासहतमप्राप्यैवनिवर्ततेदुर्ज्ञेयत्वात्नकेवलंवाङ्मनसेअहंका रस्याप्यधिष्ठातारुद्रोयइमेरुद्रियाधिष्ठातारोदेवास्तेपिच २९ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांतृतीयेषष्ठोध्यायः सप्तमेसप्तमेयक्तेदृश्यतितिनयमुनेर्वचः पुनः तत्राकृतानानाप्रश्नाः समस्यगदीरिताः प्रथमेभगवल्लीलायोग

अतोभगवतीमायामायिनामपिमोहिनी यत्स्वयंचात्मवर्त्मात्मानवेदकिमुतापरे २७ यतोप्राप्यनि वर्तन्तेवाचश्चमनसासह अहंचान्यइमेदेवास्तस्मैभगवतेनमः २८ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेष ष्ठोध्यायः ६ शुकउवाच एवंब्रुवाणंमैत्रेयंद्वैपायनसुतोबुधः प्रीणयन्निवभारत्याविदुरःप्रत्यभा षत १ विदुरउवाच ब्रह्मन्कथंभगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः लीलयाचापियुज्येरन्निर्गुणस्यगुणाः क्रियाः २ क्रीडायामुद्यमोर्भस्यकामश्चिक्रीडिषान्यतः स्वतस्तृप्तस्यचकथंनिवृत्तस्यसदान्यतः ३ ॥

मायोपबृंहिताः इत्यादिमायागुणैर्लीलयाभगवान्सृष्ट्यादिकरोतीत्येवंब्रुवाणंभारत्याप्रार्थनायुक्तया प्रीणयन्निवेति प्रवेभिप्रायाज्ञानेनाक्षेपात् १ निर्विकारस्यक्रियाः निर्गुणस्यगुणाः कथंलीलयेत्यपि अ योजनाभावंपरिहरतिनववस्तुविरोधइतिभावः २ अर्भकवल्लीलापियुज्यतेवेत्यस्यादित्याह उद्यमइतिप्रवृत्तप तीत्युद्यमः अर्भकस्यक्रीडायांप्रवृत्तिहेतुः कामोस्तिअन्यतस्तुवयस्तरेणबालान्तरप्रवर्तनेनवातस्यक्रीडे च्छाभवति ईश्वरस्यतुस्वतः तृप्तस्यकथंकामः अन्यतः सदानिवृत्तस्यचासंगाद्वितीयस्यकथमन्यतः चिक्रीडि

तस्यां तिर्मित्तभूतायां यस्य रूपाद्धरेः स्वयमेव तत्ष्यति २१ यतः स्मात्जातः गुरुत्वात्तनकृतास्त्वद्वृत्तिशब्दास्त्व विलो
यायाधनतेषांपरो धर्मः समर्थः २२ ओः तन्नः देवकर्मात्मरूपिणः कालकर्मस्वभावशक्तिभूतः भगवतो योगमा
याबलोन्नमितमेनहि मउर्थउपकर्तुमालकत्वेन निरूपयितं कः श्रद्दध्यादिति तदुक्तापि शक्त्या तन्निरूपणाहमत

यत्रां भगवतो जाते शुश्रूषा धर्मसिद्धये तस्मांज्जातः पुराणादौ यद्धृत्प्यात्तुष्यते हरिः २१ प
तेवर्णाः स्वधर्मेणायजेतिस्वगुरुं हरिं श्रद्धयात्मविशुद्ध्यर्थं यज्जातास्तेह वृत्तिभिः २२ प
नष्टान्नर्भगवतो देवकर्मात्मरूपिणः कः श्रद्दध्यादुपाकर्तुं योगमायाबलोदयं २३ तथा
पिकीर्तयाम्यहं ग्रुणामतिय यथाश्रुतं कीर्तिं हरेः स्वात्मकतीर्थगिरा मन्यामि धीमतां २४ पा
कातत्त्वामेवयमोहि पुंसां सत्श्लोकमौले गुणवादमाहुः श्रुतेश्च विद्वद्भिरुपाकृतायां
कथासुधायामुपसंप्रयोगं २५ आत्मनोवसितोवत्समहिमाकवि
नादिना संवत्सरं सहस्रान्ते धियायोगविपक्वया २६
८ ॥

इत्यर्थः २४ अन्ताविदुरअप्याह हरेः कीर्तिं कीर्तयामि यथाश्रुतं गुरुमुखात् न तु स्वन सर्वात्मना किंतु यथाम
तिस्वमस्य मनस्वोरणाअन्तामिधाह हरिमूर्तिरिकार्याभिधानं तयाअसती मलिना वाणी याचं सत्कर्तुं पवित्रीकर्तुं २५
एकान्ततोत्सामंतनिश्चित्तमाहुः श्रुतेः आत्रयाउपाहृतायां निरूपितायां उपसंप्रयोगं धर्मे मत्रि थावर्णनाम् २६

श्री
भाग.
टी.
४२

त्रिलोकात्मतामाह शीर्ष्ण इति गुणानां वृत्तयः परिणामाः २४ ननु देवप्रपंचयोनिद्रव्यं आत्यंतिकेनेति त्रिगुणपर्य
वहारे पणो व्यापारादिना व्यवहारवंतीति पणयो मनुष्याः ताननु ये तेऽपि उपकरणभूता गवादयस्तैः सह धरां प्रतिप
दिरे २६ तार्तीयेन तमसः स्वभावेन भगवन्नाभिमाश्रिता इति तत्र व्योम मध्यमेऽवकाशे भगवतो नाभिस्थ
माश्रिताः रुद्रपार्षदा भूतादीनां गणाः २७ अनंतरं प्रवृत्तं प्रवृत्तिभेदः यस्तून्मुखत्वाद्वर्णानां मुख्यो
ब्राह्मणः स्वधर्मं प्रवृत्तमागुरुर्भूतोऽपि मात्रावतारवर्तनमिति स्वधर्मः प्रथमपालनादिना जात इत्यर्थः तथा

शीर्ष्णोस्य द्यौर्धरा पद्भ्यां खं नाभेरुदपद्यत गुणानां वृत्तयो येषु प्रतीयंते सुरादयः २५ आत्यंतिकेन
सत्त्वेन दिवं देवाः प्रपेदिरे धरां रजःस्वभावेन पणयो ये च ताननु २६ तार्तीयेन स्वभावेन भगवन्ना
भिमाश्रिताः २७ उभयोरंतरं व्योम ये रुद्रपार्षदां गणाः मुखतोऽवर्तत ब्रह्म पुरुषस्य कुरूद्वह
२७ यस्तून्मुखत्वाद्वर्णानां मुख्योऽभूद्ब्राह्मणो गुरुः २८ बाहुभ्योऽवर्तत क्षत्रं क्षत्रियस्तदनुव्रतः यो
जातस्त्रायते वर्णान्पौरुषः कंटकक्षतात् २९ विशोऽवर्तंत तस्योर्वोर्लोकवृत्तिकरीर्विभोः वै
श्यस्तदुद्भवो वार्तां नृणां यः समवर्तयत ३० ॥

वृत्तीराह मुखत इति ब्राह्मणो जात इत्यर्थः पदमन्वयः वर्णानां येषु पितामहं २९ क्षत्रं पालनरूपा वृत्तिः तदनु
व्रतः क्षत्रियोऽपि बाहुभ्योऽवर्तत इत्यर्थः तदनुव्रतत्वमेवाह य इति पौरुषः पुरुषविष्णोरंशः कंटकाः
चौरादयः तेभ्यो यत्क्षतं नाशस्तस्मात्त्रायते वर्णानिति ३० विशः कृष्यादिव्यवसायः लोकस्य वृत्तिकरीर्जीविका
हेतवः तस्माद्विभोरूर्वोः प्रवृत्ताः तदुद्भवो वैश्यः वार्तां जीविकां यः स्वनृणां संपादितवान् ३१ ॥

नेवचर्मऽपर्थयः नगादि प्रस्येव वस्यान भेदेन विषयहूपके रूर्यः स्पर्शः च तत्रायं नाम भेदो देवताभेदश्चेति द्विती
यस्कंधेपंच व्याख्यात १८ कः प्रजापतिः सर्पतिः स्वर्गस्यपतिः वार्तयाकापविक्रयादि शानया वृत्ति जीविका २० वि

त्वचमस्य विनिर्भिन्ना त्विचि त्वचिस्य मोषधीः प्राणेन लोमभिः कंडूं येनासौ प्रतिपद्यते १८ मेढ्रं तस्य
विनिर्भिन्नं धिस्यकउपाविशात् रेतसा येनयेनासा आनंदं प्रतिपद्यते १९ गुदं पुंसो विनिर्भिन्नं मित्रो
लोकपाला विशात् पायुनाशोनये नासौ विसर्गं प्रतिपद्यते २० हस्तावस्य विनिर्भिन्नाविंद्रः स्वर्पति
ना विशात् वार्तायाशोन पुरुषोयथा वृत्तिं प्रपद्यते २१ पादावस्य विनिर्भिन्नौ लोकपालो विष्णुरा विशात्
गत्यासंशोन पुरुषोयथा प्राप्यं प्रपद्यते २२ बुद्धिं चास्य विनिर्भिन्ना वागीशो विष्णुराविशात् बोधेना
धानवोद्धव्यप्रतिपत्तिर्यतोभवेत् २३ हृदयं चास्य निर्भिन्नं चंद्रमा धिष्ण्यमाविशात् मनसा येन
नासौ विक्रियां प्रतिपद्यते २४ आत्मानं चास्य निर्भिन्नं अभिमानो विशात् ततः कर्मणा येन नासौ कर्त
व्यं प्रतिपद्यते २५ सत्त्वं चास्य विनिर्भिन्नं महान् धिष्ण्यमुपाविशात् चित्तेनांशेन येनासौ विज्ञानं प्रतिपद्य
ते २६ ॥

क्रियाभेकल्पादिरूपा २३ आत्मानमहंकारमभिमन्यते अनेनैवाभिमानो रुद्रः कर्मणो महं ब्रह्माकर्तव्य
मिति क्रिया २४ सत्त्वमिति बुद्धि चित्तयोरभेदेन निर्देशः महानिति चालचित्तेन चेतनया २५ २ ॥

श्री
भाग.
टी.
२१

पूर्वश्लोकार्थं विवृणोति साध्यात्मेति अध्यात्मानमिन्द्रियाणि तत्सहितः विराडिति सर्वत्र ९ प्राणात्मना विभूतिं च वि-
तमाह स्मरन्निति विज्ञापितं यावद्दलितेज हासामेषा दिसैन तेजसा विकृत्य अतपत् एवं करिष्यामीत्यालोचि-
तवानन्वपश्यत् तान् समर्थानपश्यदिति श्रुतेः विवृत्तये विविधवृत्तिलाभाय १० मे मत्तः शृणु ११ आस्यं तन्नाम स्वाहा तस्या
ग्निर्विराडादित्वभिः श्रावं निर्भिन्नं प्रथमान्तानि पदं स्वस्थानं स्वांशेन स्वांशेन वाचा वाचा सह विशत् प्रवेशितैः वा

साध्यात्मः साधिदैवश्च साधिभूत इति त्रिधा। विराट् प्राणो दशविध एकधा हृदयेन च ९ स्मरन्विश्वसृजा-
मीशो विज्ञापितमधोक्षजः। विराजमतपत्स्वेन तेजसैषां विवृत्तये १० अथ तस्याभितप्तस्य कत्यायत-
नानि ह। निरभिद्यन्त देवानां तानि मे गदतः शृणु ११ तस्याग्निरास्यं निर्भिन्नं लोकपालोऽविशत्पदं।
वाचा स्वांशेन वक्तव्यं ययासौ प्रतिपद्यते १२ निर्भिन्नं तालु वरुणो लोकपालोऽविशद्धरेः। जिह्वयांशेन
च रसं ययासौ प्रतिपद्यते १३ निर्भिन्ने अश्विनौ नासे विष्णोराविशतां पदं। घ्राणेनांशेन गन्धस्य प्रतिपत्ति-
र्यतो भवेत् १४ निर्भिन्ने अक्षिणी त्वष्टा लोकपालोऽविशद्विभोः। चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो
भवेत् १५ निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत्। प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते १६
कर्णावस्य विनिर्भिन्नौ धिष्ण्यं स्वं विविशुर्दिशः। श्रोत्रेणांशेन शब्दस्य सिद्धिं येन प्रपद्यते १७ ॥

निरभिन्ने

रसं प्रतिपद्यते शब्दमुच्चारयतीत्यर्थः सर्वत्र निर्भिन्नं तद्धिष्ठानं प्रथमान्तं प्रथमान्तमधिदैवं वागादि इन्द्रियं
तृतीयान्तमध्यात्मं प्रतिपत्तव्यं अधिभूतं १२ हरेर्विराजः १३ नासाप्रदेशः १४ प्राणेनेति प्राणादेस्त्वगपि नात्र
सिद्धिग्रहणमर्थः १५ शब्दस्य सिद्धिं ज्ञानं १७

चेष्टारूपेण क्रियाशक्त्या कर्म तेषां क्रिया जीवानामदृष्टं च प्रबुद्धं कर्म क्रियाशक्तिर्यस्य सः त्रयोविंशतिर्गणाः दैवेनस्य
प्राणोदितः मात्राभिः षोडशभिः अधिपुरुषं विराट्देहमजनयत ४ जननमेवाह परेणेति परेण विश्वसृजस्तत्त्वानां गणाः मात्रया
चात्मपरिणतः तस्य वा अन्योन्यमासाद्य यस्मिंल्लोकाः स्थिताः ५ स पुरुषः योऽधिपुरुषः योऽधिपुरुषः एकः अण्डकोशे
इमम् अध्यात्मं सर्वैः सत्त्वैः शापिभिर्जीवैः सहितः ६ गर्भः कार्यरूपो विराट् देवशक्तिः ज्ञानशक्तिः तयैकधा हृदयाका

सोऽनुप्रविष्टो भगवांश्चेष्टारूपेण तं गणं भिन्नं संयोजयामास सुप्तं कर्म प्रबोधयन ३ प्रबुद्धकर्मा दैवेन त्रयोविं
शतिको गणः प्रेरितोऽजनयत्स्वाभिर्मात्राभिरधिपूरुषं ४ परेण विशता स्वस्मिन्मात्रया विश्वसृग्गणः
चुक्षोभान्योन्यमासाद्य यस्मिंल्लोकाश्चराचराः ५ हिरण्मयः स पुरुषः सहस्रपरिवत्सरान् आण्डको
वा शउवासाप्सु सर्वसत्त्वोपबृंहितः ६ स वै विश्वसृजां गर्भो देवकर्मात्मशक्तिमान् विबभाजात्मनात्मानमे
कधा दशधा त्रिधा ७ एष ह्यशेषसत्त्वानामात्मांशः परमात्मनः आद्योऽवतारो यत्रासौ भूतग्रामो विभाव्य
ते ८ ॥

किञ्च स चैतन्यरूपेण कर्मशक्तिः क्रियाशक्तिः तया दशधा प्राणरूपेण प्राणादयः पञ्च नागाः कूर्मश्च कृक
लो देवदत्तो धनञ्जयः इत्येवं वृत्तिभेदेन दशविधाः प्राणः आत्मशक्तिस्तया अध्यात्मादिभेदेन त्रिधात्मानं विभ
क्तवान् ७ एवं विभागमेतस्यैव कर्म माह एष हीति अशेषसत्त्वानां प्राणिनां आत्मा अंशः तेन ह्यात्मांशत्वात्
अंशो जीवः अवतारत्वोक्तिः तस्मिन्नारायणो विभाव्यते इत्यभिप्रायेण ८ २ ॥

अत एव तथास्माकं पृथक्कार्यापाथीवानीवानां अवृत्तिः पयिकल्पनीयानन्तकनादित्याह नो स्माकं मानयानां
सकार्याणां यद्वाअप्रवेतिसमवयः कारणात्म हितानां समवायः कारणं अत्र हेतवः कूटस्थ अविक्रियः पुरुषो
विष्ठानापुराणः पुरातनः पनरुत्पादयति त्रिभिः हे देव अजनपवन्तगुणानां महदादीनां कर्मणां जन्मादीनां
बधोनो कारणाभूताया शक्ते मायायां अणमसे वेन आदध्य अदिनवान् जीमर्णः कीदृशां कविं सर्वज्ञमदत्तमदृ
ष्टं ५१ ततो हे आत्मन् देवा सत्यमुमाबोमहदादयो यदर्थं बभूविम निर्कितेकार्यं करवामाप्रम मिति चेदित्याह न
तो हे आत्मन् देव हि तस्माकं नः स्वचक्षुः स्वीयं ज्ञानं शक्त्या सह परिदेहि प्रयच्छ यस्मात्वं नः अनुग्रहाय

त्वं नः सुराणामसि सान्वयानां कूटस्थ आद्यः पुरुषः पुराणः त्वं देव शक्त्यां गुणकर्मयोनौ रेत
स्त्वजायां कविमादधेऽजः ५१ ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थे बभूविमात्मन्करवाम किं ते त्वं नः स्व
चक्षुः परिदेहि शक्त्या देव क्रियार्थे यदनुग्रहाणां ५२ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे पंचमोऽध्यायः ५
ऋषिरुवाच इति तासां स्वशक्तीनां सतीनामसमेत्य सः प्रसुप्तलोकतंत्राणां निशाम्य गतिमी
श्वरः १ कालसंज्ञां तदा देवीं बिभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् २

यतो यदनुग्रहस्त्वं अस्माकं क्रियार्थे स्यात् नूनं तावान् अनुग्रहो येषां स्मि मेकं च पदं न दीयते तान् क्रियाशक्त्यान्वि
मेवं वयं सुमीत्सानामाम्नायेत्यर्थः ५२ इति श्रीभागवते तृतीये पंचमः षष्ठे तेषां प्रवेशा विराट्सृष्टिमाह विराट्
जन्मैः अधिदैवाधिदेवतात्वे न भगवत्कृत स्वशक्तिभ्यां महदादीनां सृष्टिस्थित्यसमेतानामीलितेसमतीनां स्थिती
नाप्रसुप्तलोकतन्त्रविश्वरचनायामसमर्थतां यहाप्रसन्नजीवोपकरणानां गतिस्थितं दृष्ट्वा विशन्निनरेणान्व
यः कालेन तत्तामुद्बोधयस्याः कालयतीति क्षोभयति स्वकार्याणीति वा कालसंज्ञां प्रकृतिः तां शक्तिं उरुक्रम

एतदेव स्फुटयति यानेनेति वैराग्यसारो बलं यस्य बोधस्य तेन लब्धा आत्मनीयुः प्रामयुः प्रकं दिव्यं वैकुं वलोकं ४५
आत्मनि समाधिः मनः स्थैर्यं तस्य परयोग्यताय तस्य बलेन तत्तानयोगतः प्रमाणमोहः न कथाप्रवणोदितु
तना यामे नेव सुरं नमामानि ष्टानां कथं विदिति भावः तदेव तत्त्वा शार्थयते च तर्भिः तत्र स्मातह् आयहर्द
यावदे तस्मा लोकानामिह तत्त्वयातयाप्र नसूत्राः क्रमेण स्यादि मार्गार्थ त्रिभिर्भात्मभिः तत्रादि स भावः
अतएव विकटी स्वभावमादियुक्ताः मतः यदर्थ सूत्राः तत्त्व विहार तेजो नक्रीडा पकरणा न लोक नतभ्य प्रति

यानेन तेदेवकणास्तथा पाः प्रवृद्ध भक्त्या विशारदाणा याये वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यया जगन्नी
युक्तं वधितं ४५ तथापि चात्मसमाधियोग बलेन जिता प्रकृति बलिष्ठा तामेव धीमान् पुरुषवि
प्राप्ति तेषां श्रमः स्यामत सेवया ते ४६ तत्रैव यल्लोक मिमं तथाये तयानुसरणे विभवात्मभिः
रम सर्वविमुक्त्या विहारते नवात्र मस्तत्प्रतिहतमेति ४७ यावद्दलितेन दृशमकाले यथाव
यचात्मसदामय त्र यथा भययातस्मे हि लोका वलिहतो नमदेतनूहाः ४८

कांते सम र्पयितं नशात्मनः अततंनः स्वचतः परिदेही तित्र याणां लोकानां चरणं तावयः ४८ प्रमाम
एवमेव प्रपंचयित कार्या स्याति वैचित्र्य माहू भोप्रजत काले तत्र देवस्यरे वुलि भोगं यावत्त लोनते तभ्यं हरा
म सत्रयामः यथा येन प्रकारेण तमदामम तथा मेम नेना माहमस्मा कमे स्पर्शन तु भोगस्त्वे वैवल्पतो उभय
थो तव स्मा कंच य त्रवस्थितो ऽस्मे जीवा अनूहा अप्रतृष्या निर्विघ्नाः यद्वा अनूहा अनितर्काः निः संशया अर्थः
तथा च श्रुतिः नापनम प्रवनं अपतनेतः प्रमाणीहि यस्मिन्नाति हिता प्रजमदामेति ४८ ॥

नतु विषयाकृष्टचित्तानां कुतस्तदन्वेषणं तत्राहुः यच्छ्रद्धया हृदये अवधार्य ध्यात्वा वैराग्यबलं यस्य तेन ज्ञानेन धी
रा भवंति सर्वोगोचित्तेध्यानमेव कुतः श्रद्धया श्रवणादिपूर्विकया भक्त्या संमृज्यमाने शोध्यमाने ४२ भक्त्यानुगृह्णं
स्मरंत आहुः विश्वस्येति ४३ श्रुतयोमितयानि संसन्निहितेप्यनर्थकं वृजनमित्याशंक्याहुः यदिति सानुबंधे
सोपकरणे असतित्ते स्वपुर्यां देहे एव सुदूरं दुष्प्राप्यं ४४ ननु यदि शरीरस्यापि पदाब्जं केषांचित्सुदूरं तर्हि
अन्येषामपि तथैवस्यात् अविशेषादित्याशंक्याहुः तानिति असद्वृत्तिभिः बहिर्मुखैरक्षिभिरिंद्रियैः पराहृ

यच्छ्रद्धया श्रुतवत्या च भक्त्या संमृज्यमाने हृदयेवधार्य ॥ ज्ञानेन वैराग्यबलेन धीरा व्रजेम तत्तेंघ्रिसरो
जपीठं ४२ विश्वस्य जन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारस्य पदांबुजं ते व्रजेम सर्वे शरणं यदीश स्मृ
तं प्रयच्छत्यभयं स्वपुंसां ४३ यत्सानुबंधेसति देहगेहे ममाहमित्यूढदुराग्रहाणां पुंसां सुदूरं
वसतोपि पुर्यां भजेम तत्ते भगवन्पदाब्जं ४४ तान्वा असद्वृत्तिभिरक्षिभिर्ये पराहृतांतर्मनसः परे
श अथो न पश्यंत्युरुगाय नूनं येते पदन्यासविलासलक्ष्म्याः ४५ २

तं हृतमपहृतमंतःस्थं मनो येषां ते अथो अयं एते न पश्यंति वै प्रसिद्धं कुतः पुनस्तेषां तत्सेवाः स्यात् कान् ते
तव पदन्यासः गमनं तस्य विलासो विभ्रमः तस्य लक्ष्मीः शोभा तस्या ये त्वल्लीलाकथादिभिः शोभमानाः स्वभ
क्तानित्यर्थः यद्वा इति लक्ष्म्याः पाठे त्वत्पादन्यासविलासो लक्ष्म्या ये यान्त्यर्थः त्वन्मार्गभूतान् सतो मार्गान्
वा श्रवणादीन्न पश्यंतीत्यर्थः यद्वा यत एवंभूता भागवतास्तेनानुमन्यामहे नैव पश्यंतीत्यन्वयः भावे
न हरिकथाश्रवणाभावात् हृदि स्थितमपि ते वा सुदूरमिति भावः ४५ ३म

भियः सर्वेश्चित्तवेदेवान मिलेतः परस्परं विश्वकर्मणापनीयानीयाना निर्विण्णा हरिमीडिरे॥ प्रपन्नानां तापोपशमे
आतपत्रं छत्रं च हेतुः यस्य पदारविंदस्य मूलं ननु केतनं आश्रयो येषां ते बहिरुत्क्षिपन्ति परित्यजन्ति॥ ३८॥ य
थाध्यात्मशुद्धास्थमार्गश्रमस्मिन्नव श्रमे वेदमन्त्राहुः॥ हे धातः पितः यद्यस्मात् भवे संसारे आत्मन्निति आत्म
नि सुखायने वा शर्म सुखं न लभन्ते तिपादेयस्माद्भजने विनाशमेनं लभंते॥ ननु ज्ञानादेव तान कृतं स्तापानिव
र्तिकिं मदंघ्रिच्छायाश्रयणेन तत्राहुः सविद्यानदाश्रयणमेव विद्याप्रापकमित्यर्थः॥ ३९॥ प्रज्ञानस्याश्रयणीये

देवा ऊचुः॥ नमाम ते देव पदारविंदं प्रपन्नतापोपशमातपत्रं॥ यन्मूलकेता यतयोंऽजसोरुसंसारदुः
खं बहिरुत्क्षिपंति॥ ३८॥ धातर्यदस्मिन्भव ईश जीवास्तापत्रयेणाभिहता न शर्म॥ आत्मन् लभंते भ
गवंस्तवांघ्रि॥ च्छायां सविद्यामत आश्रयेम॥ ३९॥ मार्गंति यत्ते मुखपद्मनीडैः॥ छंदःसुपर्णैर्ऋ
षयो विविक्ते॥ यस्याघमर्षोदसरिद्वरायाः॥ पदं पदं तीर्थपदं प्रपन्नाः॥ ४०॥ २

गानं ज्ञानसाधनमाहुः मार्गंति अन्वेषयंति यत्तीर्थपदस्तव पदे वयं प्रपन्नाः के मार्गंति छंदः सुपर्णैः वेद
यति न वेव मुखपद्मनीडे येषां यथा पतत्रिणां नीडादुत्कृतस्ततस्ततः पविकस्य पुनस्तत्रैव विशंति तथा वेदाश्च
पित्वनडकृता स्त्वयोवपर्यवसंति अतो वेदांत आश्रित्य न त्वदेशं गायंतीति विविक्ते असंगमनसि किंचाघमर्ष
णामचनाशकमुदकं यासां सरितां तासां वरायाः गंगायाः पदमुत्कर्षस्थानं अतो गंगां अनुसेवमाना अपि तदु
मस्थानं न त्वदेशं प्राप्नुवंतीत्यर्थः॥ ४०॥ २॥

श्री- भाग- टी- १८

तेजस्मात्तेवेमेतत्त्वयः ज्ञानमयानां शक्तिकल्पोऽका माभूदित्येवकारः नाभसोऽभूत स्पर्शस्य शब्दस्पर्शादिकारणाय
तः श्रोत्रस्वमाकाशं भवति आत्मनो लिंगस्व गुणाः शब्दरूपेण प्रकाशकस्य द्रष्टा काशानयाव यद्वा लिंगत्वं श
रीरस्याकाशशरीरं ब्रह्मेति श्रुतेः ३१ नभसः स्वमोदन्नस्तत शब्दस्तस्य शौ विकुर्वन् रूपान्तरमानयन् एवं सर्वत्र
न्मात्रद्वाराभूतान्यपि निवृत्तिज्ञातव्यं ३२ नभसः सहितः स्वयं वायुरूपबलान्वितः तेनो ज्योतिः लोचनप्रकाशकं ३३
हैभव्यविकुर्वाणेन वाय्वेकार्यं यद्यदवरमकार्यं तेषां कार्याणां परैः कारणैः अत्र समसर्गादन्वयात यथा

अनिलोऽपि विकुर्वाणो नभसोरुबलान्वितः ससर्ज रूपतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचनं ३३ अनिलेना
न्वितं ज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षितं आधत्ताम्भो रसमयं कालमायांशयोगतः ३४ ज्योतिषाम्भोऽनुसंसृष्टं
विकुर्वद्ब्रह्मवीक्षितम् महीं गन्धगुणामाधात्कालमायांशयोगतः ३५ भूतानां नभआदीनां य
द्यद्भव्यावरावरं तेषां परानुसंसर्गाद्यथासंख्यं गुणान्विदुः ३६ एते देवाः कला विष्णोः कालमा
यांशलिंगिनः नानात्वात्स्वक्रियानीशाः प्रोचुः प्राञ्जलयो विभुं ३७ २ ॥

संख्यं यथाक्रमं उत्तरोत्तरमधिकान्गुणान्विदुः तथाहि नभसः शब्द एव गुणः अन्यत्वयाभावात् वायोस्तु
स्पर्शः आकाशान्वयाच्छब्दश्च एवं तेजसस्तु रूपं च अम्भसस्तानि रसश्च मेघ्याः सर्वे देवाः महदादयोऽभिमानिनः वि
ष्णोः कलाः अंशाः काललिंगं विकृतिः मायालिंगं विक्षेपः अंशलिंगं चेतना तानि विद्यन्ते येषां अतः समस्तेन ना
नात्वात्परस्परं संवेधानस्वक्रियायां ब्रह्माण्डरचनायामनीशा असमर्थाः सन्तो विभुं परमेश्वरं प्रोचुः ३७ राम १८

कालप्रेरितादव्यक्तान्मायातः तत्त्वपदं परिगणनमहत्तोलत्वात् अतः पुल्लिंगनिर्देशो विज्ञानात्मेति सत्त्वप्रधानः
आत्मदेहस्थं विश्वं व्यंजन् बीजगतिमंकुरादिरूपत्वमिव प्रकाशयन् तमोनुदतीति तमोनुदः तदुक्तं सात्वते
वै विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वंडसंस्थितं तृतीयं सर्वभूतस्थं
तानि ज्ञात्वा विमुच्यत इति २७ अहंकारोत्पत्तिमाह सोपीति अंशः चिदाभासो निमित्तं गुणाः उपादानं

ततोभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात्कालचोदितात् विज्ञानात्मात्मदेहस्थं विश्वं व्यंजंस्तमोनुदः २७ सोप्यंश
गुणकालात्मा भगवद्दृष्टिगोचरः आत्मानं व्यकरोदात्मा विश्वस्यास्य सिसृक्षया २८ महत्तत्त्वा
द्विकुर्वाणादहंतत्त्वं व्यजायत कार्यकारणकर्त्रात्मा भूतेंद्रियमनोमयः २९ वैकारिकस्तैजस
श्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा अहंतत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत् ३० वैकारिकाश्च ये देवा अ
र्थाभिव्यंजनं यतः ३० तैजसानींद्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं
लिंगमात्मनः ३१ कालमायांशयोगेन भगवद्वीक्षितं नभः नभसोनुसृतं स्पर्शं विकुर्वन्निर्ममेनिलम्
३२

कालः क्षोभकः तदधीनो भगवानंशः अंशः तद्दृष्टिगोचरः सन् स्वयमात्मानं व्यकरोत् रूपांतरमनयत् २१
अहंकारस्य लक्षणमाह कार्यमधिभूतं कारणमध्यात्मं कर्ता अधिदैवं तेषामात्मा आश्रयः अत एव
भूतेंद्रियमनोमयः तद्विकारवानित्यर्थः देवानामप्युत्पन्नत्वात् २९ एतदेव विभागतः प्रपंचयिष्यति
वैकारिक इत्यादिना वैकारिकः सात्त्विकः तैजसो राजसः देवाश्च वैकारिकाः कार्यभूताः अर्थाः यतो येभ्य
इंद्रियाधिष्ठातृभ्यः अर्थाभिव्यंजनेन प्राणादिप्रकाशो भवति ३०

विश्वस्थित्याद्यर्था येषां विषयो यासां ताः ॥ २२ ॥ तत्र सृष्टिलीलां वर्णयितुं पुनः प्रलयावस्थामाह इदं विश्वमग्रे सृष्टेः पूर्वं स्वरूपस्यात्माभवात्वानेक एव आसीत् आत्मात्मनां जीवानामात्मस्वरूपः विभुः स्वामी च नानाद्रष्टृदृश्याद्याकारमतिभि र्नोपलक्ष्यत इति तथा । यद्वा अकारप्रश्लेषं विनैवायमर्थः सृष्ट्यां नानामतिभिरुपलक्ष्यते सदा एक एवासीदि ति कुतः आत्मेच्छा माया तस्या अनुगतौ लये सति । यद्वा आत्मन एकाकित्वेनावस्थाने इच्छायामनुगतायामित्य र्थः ॥ २३ ॥ तत्र प्रलये समायामिव प्रकारमाह स वै द्रष्टा स्वरूपं दृश्यं तदा नापश्यत् यत एकराट् एक एव तस्मिन् समये

अथ ते भगवल्लीला योगमायोपबृंहिताः । विश्वस्थित्युद्भवान्तार्था वर्णयाम्यनुपूर्वशः ॥ २२ ॥ भगवाने क आसेदमग्र आत्मात्मनां विभुः । आत्मेच्छानुगतावात्मा नानामत्युपलक्षणः ॥ २३ ॥ स वा एष तदा द्र ष्टा नापश्यद्दृश्यमेकराट् । मेनेऽसन्तमिवात्मानं सुप्तशक्तिरसुप्तदृक् ॥ २४ ॥ सा वा एतस्य संद्रष्टुः श क्तिः सदसदात्मिका । माया नाम महाभाग ययेदं निर्ममे विभुः ॥ २५ ॥ कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्याम धोक्षजः । पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् ॥ २६ ॥ २

प्रकाशमानं असन्तमिव मेने द्रष्टृदृश्याभावे द्रष्टृत्वाभावात् तदाह सुप्ता मायायाः शक्तयो यस्य सः न त्वसत्त्वमि त्यत्र असुप्ता चिच्छक्तिर्यस्येति ॥ २४ ॥ सा वै द्रष्टुर्द्रष्टृरूपात्तु सत्या अनुरूपा सदसदात्मिका कार्यकारण रूपा । सद्रूपस्य सम्बन्धः सत्त्वं च अदृश्यम् आत्मा स्वरूपं तयोरात्मा यस्याः सा तु उभयात्मसैवात्मरूपत्वात् ॥ २५ ॥ कालवृत्त्या कालशक्त्या गुणमय्यामधोक्षजः परमात्मा आत्मांशभूतेन पुरुषेण प्रकृत्यधिष्ठात्रा रूपेण वीर्यं चिदाभा समाधत्त वीर्यवान् चिच्छक्तिमान् ॥ २६ ॥ १

श्रीकृष्णस्य कथा कथनीयेत्याशयेनाह स इति । यो विश्वसर्गादिषु गृहीतशक्तिः स एव पुरुषेषु कृतावतारः सन्पुरु
षानतिक्रम्य वर्तमानानि चकार पुंसां निःश्रेयसमेवार्थः प्रयोजनं तेन हेतुना पृष्टः बहुमानमेवाह साध्विति
स :

स विश्वजन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारः प्रगृहीतशक्तिः चकार कर्माण्यतिपौरुषा
णि यानीश्वरः कीर्तय तानि मह्यं १६ शुक उवाच एवं भगवता पृष्टः क्षत्त्रा कौशार
विऋषिः पुंसां निःश्रेयसार्थेन तमाह बहुमानयन् १७ मैत्रेय उवाच साधु पृष्टं त्वया ।
साधो लोकान् साध्वनुगृह्णता कीर्तिं वितन्वता लोके आत्मनोऽधोक्षजात्मनः १८
नैतच्चित्रं त्वयि क्षत्तर्बादरायणवीर्यजे गृहीतोऽनन्यभावेन यत्त्वया हरिरीश्वरः १९
माण्डव्यशापाद्भगवान् प्रजासंयमनो यमः भ्रातुः क्षेत्रे भुजिष्यायां जातः सत्यवतीसु
तात् २० भ वान् भगवतो नित्यं संमतः सानुगस्य च यस्य ज्ञानोपदेशाय मादिशद्भग
वान्व्रजन् २१ ॥

चभिः अधोक्षज एवात्मा यस्य तस्यात्मनः स्वस्य कीर्तिं च प्रसंगाद्वितन्वता ॥ १८ ॥ हरिर्यद्गृहीतः एतच्चित्रं न भा
वति कुतो बादरायणवीर्यजे १९ नहि कथं शूद्रस्त्वं कथं लोकानुग्राहकः तत्राह माण्डव्यशापादिति भ्रात
र्विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे तेन स्वीकृतायां भुजिष्यायां दास्यां यम एव त्वं जातोऽसि २० किं च भवानिति कुतः यस्य ज्ञा
नोपदेशाय मां आदिष्टवान् चकारात्त्वयमपि स्मरत्येवोपदिष्टवानिति २१

महाभारतस्याप्येवं नाथयमित्याह मुनिः श्रीकृष्णो वेदव्यासः भगवद्गुणानां तद्धर्मान् नारायणोपाख्यानेव क्ता।
मिङ्कुः सन्नर्थकामादि वर्णितं न हरिकथायां तत्र मतिप्रवेशाभावमेवेत्याह यस्मिन्निति नृणां मतिः ग्राम्यसुखानु
वादैः द्वारभूतैः न निश्चितं हरेः कथायां गृहीता नीता तदुक्तमितिहाससमुच्चये कामिनो वर्णयन् कामाल्लोभं ल
ब्धस्य वर्णयन्नरः किं फलमाप्नोति नृपं धर्मविपानतत्र लोकविनाशनार्थं वर्णयित्वा तेन ततो इतिहासे च
विद्यार्थैः पुनरन्येवमिदितो अन्यथा चोरस्तैः संसारबन्धहेतूजनस्य तौ वर्णयित्वा कथं विद्धान् महाकारुणिको मु

मुनिर्विविक्तश्रुतिर्भगवद्गुणानां संख्यापिते भारतमाह कृष्णः । यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृही।
ता नु हरेः कथायां ॥ १२ ॥ सा श्रद्धयानस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः । हरेः पदानुस्मृतिनि
र्वृतस्य समस्तदुःखाप्ययमाशु धत्ते ॥ १३ ॥ तानन्वशोच्यशोच्यानविदोऽनुशोचे हरेः कथायां विमुखान
घेन क्षिणोति देवोऽनिमिषस्तु येषामायुर्वृथावादगतिस्मृतीनां ॥ १४ ॥ तदस्य कौषारव शर्म
दातुर्हरेः कथामेव कथासु सारं उद्धृत्य पुष्पेभ्य इवार्तबन्धो शिवाय नः कीर्तय तीर्थकीर्तेः ॥ १५ ॥

निरिति ॥ १२ ॥ हरिकथायां मतिप्रवेशस्य फलमाह सा कथामतिर्वा अन्यत्र ग्राम्यसुखे ततः किमत आह
हरेरिति ॥ १३ ॥ एवंभूतायां कथायां ये न रमन्ते तानन्वशोचति शोच्या ये तेषामपि शोच्यास्तत्त्वाविदः भारतादयो
न भिज्ञानन्वशोच्यान् ये न ज्ञात्वा हरेः कथायां विमुखाः तानन्ते तेषामपि शोच्यान् इति योऽयमनिमिषः कालो
येषामायुः क्षपयति अत्र हेतुः वृथैव वादगतिस्मृतयो वाग्देहमनोव्यापारः येषां ॥ १४ ॥ ततस्माद्धे कौशा।
रव अस्य विश्वस्य शिवाय कथासु सारभूतां हरेः कथामेवोद्धृत्य नः कीर्तय यथा पुष्पेभ्यो मधुकरः मधुपः उद्धरति

पुनर्विशेषं प्रभुमोऽत्र कथमाविष्करोति ॥ सुश्लोकाः पुण्यकीर्तयः तेषां मौलिर्विवाधिकेन विराजमानाः त ।
स्मिन्नर्थः लोकनाथाधिपतिः अलोकालोकालोकपर्वताद्बहिर्गतान् अचीकॢपत् कल्पयामास ॥ यत्र येषु ।
सर्वाणि यानि सत्वानि तेषां निकायस्तेषां भेदः तत्र तत्कर्माधिकारी आश्रित इति वा ॥ उतापि च येन प्रकारे
ण प्रजानां जीवानामात्मा स्वभावः तत्कृतेन कर्म तत्कृतेन रूपेण तत्कृता अभिधाः तासां भेदं कृतवान् ॥ विश्वसृष्टा स्व

६९ मनोनु त्वय्यपि स्पृशन्ति नः सुश्लोकमौलेश्चरितामृतानि ॥ येस्तत्त्वभेदैरधिलोकनाथो ॥ लो
कानलोकान् सह लोकपालान् ॥ ५ ॥ अचीकॢपद्यत्र हि सर्वसत्वा ॥ निकायभेदोधिकृतः प्रतीतः ८
येन प्रजानामुत आत्मकर्म ॥ रूपाभिधानां च भिदां विधत्ते ॥ नारायणो विश्वसृगात्मयोनि ॥ रेतच्च
नो वर्णयितुं प्रवर्य ॥ ५ ॥ यत्रावरेषां भगवद्व्रतानि ॥ स्कंदानि मेव्यास सुखोद्भवीदम् ॥ अत्तमुम
स्तेऽकुसखावहानां ॥ तेषामस्ते कुतकथास्तैनोच्चात् ॥ ७ ॥ कस्तत्सुयात्तीर्थपदोभिधानात् ॥ स
त्वेषु यः सूरिभिरीड्यमानात् ॥ यः कर्णनाडीपुरुषस्य यातो ॥ भवप्रदीगो हरति भिनत्ति ॥ ८ ॥ ॥ छिन्नति

यस्मात् आत्मयोनिः स्वतः सिद्धः ॥ ५ ॥ ननु महाभारते त्वया सर्वं श्रुतमेव तत्राह परे त्ववर्णिकाः अवरेषु शूद्राद
यः तेषां व्रतानि यमाः मेमयाश्रमी दानं पुनः पुनः तेषां श्रवणान् अत्तमुम उत्तमाः सन्ति तेषां तदकुसखावहत्वा
त् ॥ यस्त तत्र श्रीकृष्णकथास्तोत्रैः सूचितः ॥ तस्मात् एतत्तत्र वलेतु ह्रिर्नास्ती स्पर्शः ॥ ७ ॥ न च हेतुः क इति
तीर्थपदः कृष्णस्य अभिधानात् कथास्ततात् ॥ सत्वेषु समाजेषु सूरिभिर्नारदादिभिः ॥ ५ २

श्री॰
भा॰ ल॰
टी॰
१५

ग्रस्तानेवाह । तैः कर्मभिः सुखं चान्यस्तु दुःखस्योपशमं चेमर्थः । अथवा अन्नदानं विंदते किं तद्दियपेक्षायां तत्सेवनि
दृशाः तु सार्वसमं चेति ततः तैः कर्मभिः पुनः पुनः दुःखमेव विंदेत अत एवं विधे संसारे नोऽस्माकं यत्फलं कर्तव्योऽयमतस्त
त्तो भगवानाह देत निरूपयति ॥ २ ॥ हे वाव्या चीनात्कर्मणो निमित्तभूतात् कस्मादि हि सुखस्यात्र : सुदुःखितस्य जनस्य ।
अनुग्रहाय भव्यानि मंगलानि भवंतः परोपकारस्वभावा एव न स्वार्थः ॥ ३ ॥ तत्तस्मात् हे साधवः वर्यो सुखदं पेनः आदिश
कथयत येन वर्त्मना संराधितोऽहं दिविस्थितः सन् तत्त्वाधिवास आत्मापो वोऽस्तं तन्मे हि तं पुराणं च अनादि वेद प्रमाणं

विदुर उवाच ॥ सुखाय कर्माणि करोति लोको न तैः सुखं वान्यदुपारमं वा । विंदेत भूयस्तत एव दुःखं यदत्र यु
क्तं भगवान्वदेन्नः ॥ २ ॥ जनस्य कृष्णाद्विमुखस्य दैवादधर्मशीलस्य सुदुःखितस्य । अनुग्रहायेह चरंति
नूनं भूतानि भव्यानि जनार्दनस्य ॥ ३ ॥ तत्साधुवर्यादिश वर्त्म शं नः संराधितो भगवान्येन पुंसां । हृदि
स्थितो यच्छति भक्तिपूते ज्ञानं सतत्त्वाधिगमं पुराणम् ॥ ४ ॥ करोति कर्माणि कृतावतारो यान्यात्मतंत्रो भग
वांस्त्र्यधीशः । यथा ससर्जाग्र इदं निरीहः संस्थाप्य वृत्तिं जगतो विधत्ते ॥ ५ ॥ यथा पुनः स्वे ख इदं निवे
श्य शेते गुहायां संनिरुद्धवृत्तिः । योगेश्वराधीश्वर एक एतदनुप्रविष्टो बहुधा यथासीत् ॥ ६ ॥ क्री
डन्विधत्ते द्विजगोसुराणां क्षेमाय कर्माण्यवतारभेदैः ॥ ७ ॥ २ ॥
टी॰ ४ करोति कर्माणीत्यादिना वर्णाय
तिपंचमश्लोके क्रियासंबंधः । यथा येन प्रकारेण गुरुरूपेण कृतावतारः सन् त्रिगुणात्मा यानि येन अतःस्वतं
त्र एव यानि कर्माणि करोति ॥ ५ ॥ कर्माण्येव विशिनष्टि यथेत्यादिना निरीहो निष्क्रियोऽपि निःस्पृहो वा अस्य
जगतः स्थितिकृता वृत्तिं जीविकां ॥ ५ ॥ स्वे खे हृदाकाशे निवेश्य स्थापयित्वा निवृत्ता वृत्तयो यस्य गुहायां योगमा
यायां बहुधा ब्रह्मादिरूपेण ॥ ६ ॥ मत्स्याद्यवतारभेदैः क्रीडन्यानि यथा कर्माणि विधत्ते ॥ ७ ॥ ८ ॥ राम १५

कार्हंकीटकवनुच्छकवकामण्यवारिधिः सता हंतेनाचरतमसमूर्धकेशवं यथा ३६ तुरिमूल ६

मय्युपरते सति ज्ञानमर्हति ज्ञानयोग्यो भवति ३० मत्तः अल्पकामाद्यदपि न्यूनो न भवति यच यस्मात् गुणैर्नार्दितोभि
तः मद्विषयं ज्ञानं लोकस्यापादयितुं ३१ एवमतेनाभिप्रायेण शब्दयोनिना ब्रह्मकर्त्रा ईजे पूजयामास ३२ श्रु
तत्वानां विक्लवात्मनामधीरचित्तानां ३४ मनसेक्षितं चिंतितं ३५ कालिंद्याः सकाशात् सिद्धः एव विदुरः कति
पयैः दिनैः स्वः सरितं गंगां प्रापद्यत प्राप्तः ३६ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमे

अस्माल्लोकादुपरते मयि ज्ञानं मदाश्रयं अर्हत्युद्धव एवाद्धा संप्रत्यात्मवतां वरः ३० नोद्धवोऽण्वपि मन्
न्यूनो यद्गुणैर्नार्दितः प्रभुः अतो मद्वयुनं लोकं ग्राहयन्निह तिष्ठतु ३१ एवं त्रिलोकगुरुणा संदिष्टः
शब्दयोनिना बदर्याश्रममासाद्य हरिमीजे समाधिना ३२ विदुरोऽप्युद्धवाच्छ्रुत्वा कृष्णस्य परमात्म
नः क्रीडयोपात्तदेहस्य कर्माणि श्लाघितानि च ३३ देहन्यासं च तस्यैवं धीराणां धैर्यवर्धनम्
अन्येषां दुष्करतरं पशूनां विक्लवात्मनां ३४ आत्मानं च कुरुश्रेष्ठ कृष्णेन मनसेक्षितं ध्यायन् गते
भागवते रुरोद प्रेमविह्वलः ३५ कालिंद्याः कतिभिः सिद्धः अहोभिर्भरतर्षभ प्रापद्यत स्वःस
रितं यत्र मित्रासुतो मुनिः ३६ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ४ श्रीशुकः द्वारि द्युनद्या
ऋषभः कुरूणां मैत्रेयमासीनमगाधबोधम् क्षत्तोपसृत्याच्युतभावशुद्धः पप्रच्छ सौशी
ल्यगुणाभितृप्तः १ २

भगवल्लीलां तत्र दृष्ट्वा महामुनिः प्रोवाच महदादीनां सर्गं तिस्रु हरेः स्तुतिं उक्तः चतुर्भिरध्यायैः तत्र मैत्रेयसं
गमः संवादः तत्तयोः स्कंधद्वयेनाथ निगद्यते एतेन यावां गायाद्वा विद्वारे आसीनं तत्कर्मर्ष्यग्र तत्र हेतव
गाधापरिच्छिन्नो बोधो यस्य तं मैत्रेयं सौशील्यमार्जवादिगुणाः श्रीकृष्णादयः तैरभितृप्तः पाठांतरे अ
तितृप्तस्तं मैत्रेयम् १ २

श्री०
भाग०
टी०
१५

न्रदुपदेशोपदेवमूर्तंतीव्रदुःखंदीर्घमाकल्पांतेतेपातेतपःचेवरत्नविनयार्थंलोकभावनेलोकानुग्रहकारकौ २२ ज्ञाने
नविवेकेन २३ विस्रंभात् विश्वासात् २४ यद्यस्मात्त्वम्भूतप्रयोजनसाधकाःसंतःचरंतिनहितेषांकृतार्थानामस्म
त्कृतमस्त्यर्थः २५ तत्त्वायसंराध्यइतिअयंभावःभागवतेतुब्रह्मणामाचेणातत्वतत्त्वमुपदिष्टम्अर्थकेवलमसंभवा
दितिज्ञातव्यज्ञानीकश्चिदाराध्योमैत्रेयोनत्वहममातिकएवत्वतुपदेशोतस्मादिष्टत्वादिति २६ प्लावितोपनीतःउ

शुकउवाच प्रस्तुत्वाउपाकर्ण्यसुहृदांदुःसहंवधं ज्ञानेनाशमयत्प्राज्ञःशोकमुत्पतितंबुधः २३ सतंम
हाभागवतंव्रजंतंकौरवर्षभः विस्रंभादभ्यधत्तेदंमुख्यंकृष्णपरिग्रहे २४ विदुरः ज्ञानंपरंस्वात्मरहःप्र
काशंयदाहयोगेश्वरईश्वरस्ते वक्तुंभवान्नोर्हतियद्धिविष्णोर्भृत्याःस्वभृत्यार्थकृतश्चरंति २५ उद्धवः
ननुतेतत्त्वसंराध्यऋषिःकौषारवोंतिके साक्षाद्भगवतादिष्टोमर्त्यलोकंजिहासता २६ शुकः इतिस
ज्ञा१ सुधयेहविदुरेणविश्वमूर्तेर्गुणकथया प्लावितोरुतापः क्षणमिवपुलिनेयमस्वसुस्तां समुषितऔपग सैन्यपेषु २
विर्निशांततोगात् २७ राजः निधनमुपगतेषुवृष्णिभोजेष्वधिरथयूथपयूथपेषुमुख्यः सतुकथ
मवशिष्टउद्धवोय द्धरिरपितत्यजआकृतिंत्र्यधीशः २८ शुकः ब्रह्मशापापदेशेनकालेनामोघवां
छितः संहृत्यस्वकुलंनूनंत्यक्ष्यन्देहमचिंतयत् २९ ॥

त्तापोयस्ययमस्व सूर्यसुतायाःपुलिनेतीरेतांनिशांक्षणमि
वसमुषितःऔपगविरुद्धवः २७ ब्रह्मशापेननिधनंप्राप्तेषुयतस्मात्त्रयाणांब्रह्मादीनांईशोहरिरपि
आकृतिंमनुष्याकारंत्यक्तवान् २८ ब्रह्मशापअपदेशोमिषंयस्यतेनकालेनस्वशक्तिरूपेण अमोघवां
छितयस्मानसत्यशापःप्रभुःकिंनभगवदिच्छैवेत्यर्थः २९ २॥ १५

प्रवर्त्तमानाचरणं दर्शयति कर्माणीति अनीहस्य निष्क्रियस्य निस्पृहस्य वा अभवस्य अजन्मनो नभवो जन्म कालात्मनः त
वारिभयाद्दुर्गाश्रयः पलायनं च स्वात्मनिरतिर्यस्य तस्य बह्वीभिः स्त्रीभिः सह स्त्राश्रय इति स्त्रीगृहस्थाश्रम इति यत
इहास्मिन्विषये विदुषामपि धीः संशयेन खिद्यति १६ किंच मंत्रेषु यत्त्वं मत्तः समाहूय अहो पृच्छेः पृष्टवान्
अकुंठितः कालादिना अखंडः सन्ततः सदात्मा सत्यमादिसहितो बोधो विद्या यस्य कर्यस्य मुग्ध इवाप्रमत्तः अप्रम।

कर्माण्यनीहस्य भवोभवस्य ते दुर्गाश्रयोथारिभयात्पलायनं कालात्मनो यत्प्रमदायुताश्रयः स्वात्मन्
रतेः खिद्यति धीर्विदामिह १६ मंत्रेषु मां वा उपहूय यत्त्वमकुंठिताखंडसदात्मबोधः पृच्छेः प्रभो मु
ग्ध इवाप्रमत्तः तन्नो मनो मोहयतीव देव १७ ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रकाशं प्रोवाच कस्मै भगवान्स
मग्रं अपि क्षमं नो ग्रहणाय भर्तर्वदांजसा यद्वृजिनं तरेम १८ इत्यावेदितहार्दाय मह्यं स भगवान्प
रः आदिदेशारविंदाक्ष आत्मनः परमां स्थितिं १९ स एवमाराधितपादतीर्थादधीततत्त्वात्म
विबोधमार्गः प्रणम्य पादौ परिवृत्य देवमिहागतोहं विरहातुरात्मा २० सोहं तद्दर्शनाह्लादवि
योगार्तियुतः प्रभो गमिष्ये दयितं तस्य बदर्याश्रममंडलम् २१ यत्र नारायणो देवो नरश्च भ
गवानृषिः मृदु तीव्रं तपो दीर्घं तेपाते लोकभावनौ २२ ॥

मत्तः अवहितः सन् १७ स्वात्मनः न वरहः रहस्यं तत्त्वं तस्य प्रकाशकं कस्मै ब्रह्मणे सर्वनामत्वमार्षितः अ
स्माकं ग्रहणाय अपि क्षमं यदि योग्यं तर्हि वद हे भर्तः स्वामिन् यया यतः संसारदुःखमनायासेन तरिष्यामः १८ आ
वेदितो हार्दो हृदिस्थो अभिप्रायो येन तस्मै १९ आराधितपादो भगवान् स एव तीर्थं गुरुः तस्मादधीतः प्राप्तः त
त्त्वात्मविबोधस्य परमार्थात्मज्ञानस्य मार्गो येन देवं परिहृत्य प्रदक्षिणीकृत्य २० दर्शनेनाह्लादः वियोगेना।

तेमनसीप्सितंब्रह्मंतःस्थोवेदवेद्मि दानेहेतुः विश्वस्रजांवसूनांचमिलित्वा हेवसो इतिपुरापूर्वजन्मनित्वंवसुरभूःत
दामत्प्राप्तिकामेनत्वयाअहमिष्टः अतस्तेनस्वार्थंददामिदास्याम्यग्रेमर्त्यत्यागात्पूर्वमित्यर्थः ॥११॥ तस्यभाग्यमभिनंद
ति सएषसेवाजन्म तेभवानांमध्येचरमः यतयस्मिन्मदनुग्रहः आसादितोलब्धः यस्मान्मांरहस्येकांतेविषदा
नुवृत्त्याएकांतभक्त्यादृष्टवान्दृष्टवानसिएतद्दिष्ट्याभद्रंजातमित्यर्थः नृलोकान्नृणांलोकान्जीवांस्तद्वालोकानुत
सृजंतंवैकुंठंगच्छंतमित्यर्थः ॥१२॥ ददामीतियदुक्तंपुरातदेवनिर्दिशति पुरापूर्वस्मिन्पाद्मकल्पेआदिसर्गेपद्म

साधो

श्रीभगवानुवाच वेदाहमंतर्मनसीप्सितंतेददामियत्तद्दुरवापमन्यैः सत्रेपुराविश्वसृजांवसूनांमत्सि
द्धिकामेनवसोत्वयेष्टः ॥११॥ सएषवासाचरमोभवानामासादितस्तेमदनुग्रहोयत् यन्मांनृलोकान्
रहउत्सृजंतंदिष्ट्याददृश्वान्विषदानुवृत्त्या ॥१२॥ पुरामयाप्रोक्तमजायनाभ्येपद्मेनिषण्णायममादिस
र्गे ज्ञानंपरंमन्महिमावभासंयत्सूरयोभागवतंवदंति ॥१३॥ इत्यादृतोक्तःपरमस्यपुंसःप्रतिक्षणा
नुग्रहभाजनोहं स्नेहोत्थरोमास्खलिताक्षरस्तंमुंचन्शुचःप्रांजलिराबभाषे ॥१४॥ कोन्वीशतेपाद
सरोजभाजांसुदुर्लभोर्थेषुचतुर्ष्वपीह तथापिनाहंप्रवृणोमिभूमन्भवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुकः
॥१५॥

मेममहिमालीलाअवभासतेयेनतत् ॥१३॥ इत्येवमादृतस्त्थामादुक्तस्याहं प्रतिक्षणंकृपावलोकएवा
अनुग्रहः तस्यभाजनः पात्रभूतः पावनत्वेप्रतिक्षणमनुग्रहस्यपात्रमिति शुचः अस्रूनिमुंचन् आबभाषेउ
क्तवानस्मि ॥१४॥ नहित्वांजानतीतिवृत्तिमात्रकामोहंकिंतुत्वन्निषेवणोत्सुकइत्यर्थः नचपिवाचटस्मानोचैवंसा
दृष्टामेमाहाभवति अतस्त्वत्तत्त्वज्ञानंदेहिइतिप्रार्थयितुमाह कोन्विति चतुर्षुधर्मादिषुतथापिनाहंनप्र

तृतीयाध्याय
प्रथमपाठः
श्लोक १५

नवान्यस्तूपायः प्रभवति किं तं मध्वा मध्वामदः सर्वतो मदः तेनाताम्रविलोचनानामेषां विवादो यदा भविष्यति तदा इयानेवैषां वधोपायः अतोऽन्यो नास्ति एकाकिनोऽपि मय्युद्यते सति स्वयमेव विवादेनान्तर्धीरस्मिन्नर्थः १५ एवं श्लोकद्वयेनोक्तक्रमेण संचिंत्य स्वराज्ये स्थापयित्वा १६ धृतः रक्षितः १७ अनुजैः सह १८ सांख्यप्रकृतिपुरु

मिथो यदैषां भविता विवादो मध्वामदाताम्रविलोचनानां नैषां वधोपाय इयानतोऽन्यो मय्युद्यतेऽन्तर्दधते स्वयं स्म १५ एवं संचिंत्य भगवान्स्वराज्ये स्थाप्य धर्मजं नंदयामास सुहृदः साधूनां वर्त्म दर्शयन् १६ उत्तरायां धृतः पूरोर्वंशः साध्वभिमन्युना स वै द्रौण्यस्त्रसंप्लुष्टः पुनर्भगवता धृतः १७ अयाजयद्धर्मसुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः सोऽपि क्ष्मामनुजै रक्षन्रेमे कृष्णमनुव्रतः १८ भगवानपि विश्वात्मा लोकवेदपथानुगः कामान्सिषेवे द्वार्वत्यामसक्तः सांख्यमास्थितः १९ स्निग्धस्मितावलोकेन वाचा पीयूषकल्पया चरित्रेणानवद्येन श्रीनिकेतेन चात्मना २० इमं लोकममुं चैव रमयन्सुतरां यदून् रेमे क्षणदया दत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः २१ तस्यैवं रममाणस्य संवत्सरगणान्बहून् गृहमेधेषु योगेषु विरागः समजायत २२ ॥

षविवेकम् १९ स्निग्धो यः स्मितसहितोऽवलोकः तेन पीयूषकल्पया सुधातुल्यया पांगोलेसुधाप्रवाहरू पयात्मना देहेन २० क्षणदया रात्र्या दत्ताः अवसरः दत्त उत्सवो वा यासां स्त्रीणां तासु क्षणेषु सौहृदं यस्य सः २१ ॥ गृहमेधेषु गृहस्थधर्मेषु योगेषु कामयोगोपायेषु विरागः उदासीनं जातमित्यर्थः २२ २ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वारुणीपवमैरेयं तस्य दोषेण निम्लोचति अस्तं गच्छति सति मर्दनं कदनं २ उपस्पृश्य सरस्वत्यामाचम्य ३ अ
हं चोक्तः सर्वमेव द्वारकायां ४ तदभिप्रेतं कुलसंहारादिकं ५ कृतकेतं कृतावासं अकेतनं अनाश्रयं ६ वि
रजे विरजसं विदितं लक्षितं कौशं कौशेयं कौशाम्बरेण पीताम्बरेण ७ अधिश्रित्य उपरि स्थापयित्वा अपाश्रि

तेषां मैरेयदोषेण विषमीकृतचेतसां निम्लोचति रवावासीद्वेणूनामिव मर्दनं २ भगवान्स्वात्ममा
यायागतिं तामवलोक्य सः सरस्वतीमुपस्पृश्य वृक्षमूलमुपाविशत् ३ अहं चोक्तो भगवता प्र
पन्नार्तिहरेण ह बदरीं त्वं प्रयाहीति स्वकुलं संजिहीर्षुणा ४ अथापि तदभिप्रेतं जानन्नहमरिंदम
पृष्ठतोऽन्वगमं भर्तुः पादविश्लेषणाक्षमः ५ अद्राक्षमेकमासीनं विचिन्वन्दयितं पतिं श्रीनिकेतं सर
स्वत्यां कृतकेतमकेतनं ६ श्यामावदातं विरजं प्रशान्तारुणलोचनं दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितं पीतकौ
शाम्बरेण च ७ वाम ऊरावधिश्रित्य दक्षिणाङ्घ्रिसरोरुहं अपाश्रितार्भकाश्वत्थमकृशं त्यक्तपिप्प
लं ८ तस्मिन्महाभागवतो द्वैपायनसुहृत्सखः लोकाननुचरन्सिद्ध आससाद यदृच्छया ९ त
स्यानुरक्तस्य मुनेर्मुकुंदः प्रमोदभावानतकंधरस्य आशृण्वतो मामनुरागहास समीक्षया विश्र
मयन्नुवाच १० २

तः पृष्ठतो दत्तः अर्भको बालः कोमलो अश्वत्थो येन तं त्यक्तं पिप्पलं विषयसुखं येन तथा अकृशमम्लानं
दर्शनं ८ द्वैपायनः सुहृत्सखा च यस्य सः स्वगुरुपुत्रत्वात् पराशरशिष्यो मैत्रेयः ९ अर्थः प्रमोदेन भा
वेन नमनं तत्कंधरा यस्य तथा तस्य आशृण्वतोऽनुरागो हासो यस्यां तया समीक्षया विश्रमयन् विगतश्रमं कुर्वन् १०

यदा स्वाधीनेष्वपि भावेषु नोविरागः तदा दैवाधीनेषु को विस्रंभेत विश्वासं प्रीतिं वा कः कुर्यात योगेन च योगेश्वरं
श्रीकृष्णमनुव्रतः २२ शेपुः शापं ददुः भगवतो मतेभिप्राये कोविदाः अभिज्ञाः २४ २५ वयःशीलादिव
ड्गुणोपेताः २६ कन्याश्च वृत्तिकरीं जीविकापर्याप्तां २७ भगवदर्पणं यथा भवति गोविप्रार्था असवो येषां

दैवाधीनेषु कामेषु दैवाधीनः स्वयं पुमान् को विस्रंभेन योगेन योगेश्वरमनुव्रतः २२ पुर्यां कदा
चित्क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकैः कोपिता मुनयः शेपुर्भगवन्मतकोविदाः २४ ततः कतिपयैर्मा
सैर्वृष्णिभोजांधकादयः ययुः प्रभासं संहृष्टा रथैर्देवविमोहिताः २५ तत्र स्नात्वा पितॄन्देवानृषींश्चै
व तदंभसा तर्पयित्वाथ विप्रेभ्यो गावो बहुगुणा ददुः २६ हिरण्यं रजतं शय्यां वासांस्यजिनकंब
लान् यानं रथानिभान्कन्या धरां वृत्तिकरीमपि २७ अन्नं चोरुरसं तेभ्यो दत्वा भगवदर्पणं गोवि
प्रार्थासवः शूराः प्रणेमुर्भुवि मूर्धभिः २८ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ३ उद्ध
व उवाच अथ ते तदनुज्ञाता भुक्त्वा पीत्वा च वारुणीम् तया विभ्रंशितज्ञाना दुरुक्तैर्मर्म पस्पृशुः १

इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ३ चतुर्थे वृष्णिनिधनं श्रुत्वात्मज्ञानलब्धये उ
द्धवस्योपदेशेन तन्मैत्रेयमागमत् ते ब्रह्मण्योरनुज्ञाताः वारुणीयेष्टोमदिरां १ ॥ ॥ ॐ रामाय
नमो नमः ॥ ॐ कृष्णाय बलभद्राय नमः ॥

श्री॰ भाग॰ टी॰ ११

सर्वतः सर्वगुणैः स्वतत्त्वानि प्रकृतेर्मायया विविधं भवंते विस्तारं तदिच्छायायद्वा प्रकृतेर्हेतोः विविधं भवति न मिथ्या ५
कालः कालयवनः रुंधतः प्राप्ताएव ततः सुखुंद भीमादिभिः स्वयमेवाजीवनं तत्प्रातितवान् तेषां स्वपुंसानेन प्रभावे
कीर्तिवादनवान् ९ शौंकवांद्विविधं वल्कलान्यपि कांश्चित्प्रयत्नरामादिभिः प्रातयत् प्रयातंपत् प्रातयत्नि।
तिवापावः देतवक्रादीन् स्वयमेवयात स्वपातप्रातयदिमत्ठ्यंगः १२ कथंभूतान् ऊरुदेन्तमापततावाच्छता

आदित्याद॰ ई॰

तामुपयायाज्जनयदात्मतत्त्वानि सर्वतः एकैकस्यां दशदशप्रकृतेर्विंशद्भूपया ५ कालमागतमा
त्वादीन् नीकैः रुंधतः पुरम् अजीवनत्स्वयं द्विमस्वपुंसातेजआविशात् १० शौंकवंद्विविधं वाणं
दं वल्कलमेवच अपांस्कुदंतवक्रादीनवधीत्कांश्चप्रातयत् ११ अथतेप्रान्तप्रजाणां पदयोः पा
तितानत्स्पान् चचालभूः कुरुक्षेत्रे येषामापततां बलैः १२ सकर्णडुःशासनसौबलानांकु
मंत्रपाकेनहतश्रियायुषं सुयोधनं सानुचरंशयानं भग्नोरुमुर्व्यां ननंदपश्यन् १३ कियान्
नभुवोयं त्वपितोरुभारो यद्द्रोणभीष्मार्जुनभीममूलैः अष्टादशाक्षौहिणिकोमदंशैरास्तेबलंदु

विषहंयदूनाम् १४ २

येषां बलैः सैन्यैर्भूः सर्वा पिचचाल १२ सकर्णः हताश्रीरायुश्चयस्य भग्नावूरूयस्य।
तंदुर्व्यांशयानं पश्यन्नपि न ननंद तोषं न प्राप १३ अननभिनंदनप्रकारमेवाह कियानिति द्रोणादिभिर्मूलैः।
कारणभूतैः यदिति यः अष्टादशाक्षौहिणीयुक्तः इत्त्वत्वमार्पतपितउरुभारोयंकियान् अत्र लेशत
र्थः यस्मान्मदंशैः प्रद्युम्नादिभिः हेतुभूतैर्दुर्विषहं बलमास्ते १४ २ ११

ककुद्मतोऽथ प्रभाव् अविद्वान् सिकान् हत्वेति वातैर्हर्षेस्तद्वन्नव भग्नोमानो येषां तथा पितान् पृथ्वतः काम यमानान् अत एवाज्ञान् ग्रासभृतो रात्तः तद्धे सैः प्रत्नत एव जयान् ४ यदा आदिमाः कुण्डलेनां टंक द्वेद ते स्वर्गगतः तदा प्रभुः स्वेतेजोग्रास्यः स्त्रीपरं तं च इव प्रियायाः समभामायाः प्रिये विधातुमिछुः फलरूपा विज्ञानमानीतवान् यदर्थं यन्निमित्तं कुलं वज्री स्त्रीप्रविनोयाप्तुमनुधावत स्वकार्यसाधकं तते नयुद्धे

ककुद्मतो विद्रुतमोदमित्वास्वयं च वैरेनाग्र जितीसुवाह तद्गुमानान् यिगृध्यनोज्ञानजवैर्दिततः श्रा सभृतः स्वग्रासैः ४ प्रियं प्रभुर्ग्राम इव प्रियायाविधित्सराज्ञे युतकं यदर्थे वज्रैर्यथावलवाणा रूपाथः क्रीडारुतगो नूतमयैव पूनो ५ सतं मरुपे वैवप्रभावसंतेः द्रष्टा स्वनाभोन्मथितेथवि आ आमवित स्त्रनूतयायधेगे दुत्वातदंतः पुरमाविवेश ६ तत्राकृतास्नानरदेवकन्याः कुन्तेन द्रष्टा हरिमार्तवे च उत्थाय सद्याजगृहुः प्रहर्ष क्रीडानुरागप्रहितावलोकैः ७ आसां मुहूर्ते एकस्मिन्नानागौरवप्रयोधितो सविधं जगृहे पाणीन्तत्रूपः स्वमायया ८ २ ॥

यासमस्तस्याप्युक्तं च वज्रस्याह क्रीडारसगाइवेति यन्निमित्तं कुलं वज्री स्त्रीप्रविनो ५ स नाभेन यु कोणाउन्म थितेस्तं तेभो सं दृष्टातस्यमानाधवि आभृत्पा आमंत्रितः प्रार्थितः सन् तस्यनन यायभगाद् त्रायद्दन्तः प्रेषेराजेद तो ६ तत्रांतः पुरे कुन्तेन सोमेनयात्राकृतास्नाः प्रहर्षसु क्रीडायानुरागाद्युतैः प्रहिताः प्रेषिता ये सुन्दर लोकाः तैर्जगृहुः स्वीकृतवत्यः ७ आसां योषितां पाणीं स्तत्त्रदनुरूपः सन् सविधं विवाहोचितप्रकारसहितं यथा

वज्राद्द्वारं

१४

मुक्ति

श्री·
भाग·
टी·
१०

तेदक्षिणायन शामितमस्यर्थं पित्रोः सुखस्य चिकीर्षयेत्यर्थः तं गादाज्जर्मचात रिपुपुत्रनाशकं सेव्यसो रपित्रोः
सुखार्थं २ ब्रह्मवेदं सविस्तरं षडङ्गादि सहितं पञ्चजनोदरविदारणाद्वा पुत्रमानीयेत्यर्थः ३ भीष्मकक
न्यया रुक्मिण्या ये राजान आहूताः स्वयंवरमार्थं समाहूता इति पाठे आकूताइत्यर्थः केन साधनेन श्रियो
लक्ष्म्याः सवर्णानि समानेन रूपेणाय घपितया केवले श्रीकृष्ण आहूतः न सर्वे तया पितस्यालावर्णपतेषामा

सांदीपनेः सकृत्प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम् तस्मै प्रादाद्वरं पुत्रं मृ
तं पंचजनोदरात् २ समाहूता भीष्मककन्यया ये श्रियः
सवर्णेन बुभूषयैषां गांधर्ववृत्त्या मिषतां स्व
भागं जह्रे पदं मूर्ध्नि दधत्सुपर्णः

गामनेहैन रितित्येवाहूताइत्युच्यते एषां मिषतां मूर्ध्नि पदं दधत् तया सह गांधर्ववृत्त्या परस्परसमय
रूपया बुभूषया भवितुमिच्छया जहार कथंभूतां स्वभागं लक्ष्मीत्वात्तया तस्मै नोर्पितत्वात् सुपर्णः सुप
र्णः यथा सुपर्णाद्वि स्वभागं सुधामित्यर्थः यद्वा श्रिया रुक्मिण्या समानेन वर्णेन वाचकेन यस्य सः
श्रियः सवर्णः कृष्णस्तेन समाहूताः शिशुपालादयः किमर्थं भीष्मककन्यायास्ते वां बुभूषया भूतिं भवि
तुमित्यर्थः तत्र शिशुपालस्याह्वानं च वचनं बुभूषया जरासंधादीनां तु हि वाह्यत्वे शेषो द्रष्टव्यः ३

१० राम

तृतीयं १

सएवाधिकंवयःप्राप्तःसन्लक्ष्म्याःशोभादिसंपदोनिकेतनंसिताःगोवृषायस्मिंस्तान्गोगणान्चारयन्
वेणुघोषस्यशरीरमतरमयामास व्यनुदत् जघान । क्रीडनकांस्तृणादिनिर्मितान् सिंहादीन्यथा बालः स्व: २
न्योगाणन्नगावइति । गावस्तोयमापाययत देवतोयं प्रकृतिस्थितं निर्विषं ॥ ३१ ॥ इंद्रयज्ञभंगेन कृतागवाहवगोः

सएवगोधनंलक्ष्म्यानिकेतंसितगोवृषं । चारयन्ननुगान्गोपान्रणद्वेणुररीरमत् ॥ २९ ॥ प्रयु
क्तान्भोजराजेनमायिनःकामरूपिणः ॥ लीलयाव्यनुदत्तांस्तान्बालःक्रीडनकानिव ॥ ३० ॥ विपन्ना
न्विषपानेननिगृह्यभुजगाधिपं ॥ उत्थाप्यापाययद्गावस्तत्तोयंप्रकृतिस्थितं ॥ ३१ ॥ अयाजयद्गोसवे
नगोपराजंद्विजोत्तमैः ॥ वित्तस्यचोरुभारस्यचिकीर्षन्सद्व्ययंविभुः ॥ ३२ ॥ वर्षतीन्द्रेव्रजःकोपा
द्भग्नमानेतिविह्वलः ॥ गोत्रलीलातपत्रेणत्रातोभद्रानुगृह्णता ॥ ३३ ॥ शरच्छशिकरैर्मृष्टंमानयन्
रजनीमुखं ॥ गायन्कलपदंरेमेस्त्रीणांमंडलमंडनः ॥ ३४ ॥ इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेद्वि
तीयोध्यायः ॥ २ ॥ उद्धवउवाच ॥ ततःसआगत्यपुरंस्वपित्रोश्चिकीर्षयाशंबलदेवसंयुतः ॥ निपात्य
तुंगाद्रिपुवृन्दनाथं ॥ हतंव्यकर्षद्व्यसुमोजसोर्व्यां ॥ १ ॥ २ ॥

तेनमो १ ःपराजेनंदंद्विजसंचेतिचकारादिंद्रस्यमानभंगंकुर्वन् । उरुभारस्यातिसमृद्धस्य ॥ ३२ ॥ कोपाद्वर्षतिगोत्रः
पर्वतएवलीलातपत्रंतेनहेभद्र ॥ ३३ ॥ स्त्रीणांमंडलंमंडयतीतितथा ॥ ३४ ॥ इतिश्रीभावार्थदीपिकायां
तृतीयस्कंधेद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ तृतीयेमथुरासेतुव्रजान्तंसवधादिकं । यत्कृतंद्वारकायांचकृष्णेन

स्त्रीमंर

प्रसिद्धं

ननु भागवतानेव भगवाननुगृह्णातीति प्रसिद्धं तत्कथमभागवतानेव मन्ये यतो भागवता इव तेऽपि भगवंतं ध्या
नाभिनिवेशेन भगवंतमपरोक्षं पश्यंतीत्याह संरंभः क्रोधावेशः तेन मार्गेणाभिनिविष्टं चित्तं येषां तान् अत एव सं
ग्रामे तार्क्ष्यः कश्यपः तस्य पुत्रो गरुडस्तस्यांसे स्कंधे सुनाभायुधः चक्रायुधो हरिर्यस्य तमापतंतं पश्यंतः तस्मात्तेष्वप्य
नुग्रहो युक्त एवेत्यर्थः वक्ष्यति च तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेदिति ॥२४॥ इदानीं तस्यानर्थनिग्रहका

मन्ये सुरान्भागवतांस्त्र्यधीशे ॥ संरंभमार्गाभिनिविष्टचित्तान् ॥ ये संयुगेऽचक्षत तार्क्ष्य
पुत्रमंसे सुनाभायुधमापतंतं ॥२४॥ वसुदेवस्य देवक्यां जातो भोजेंद्रबंधने ॥ चिकी
र्षुर्भगवानस्याः शमजेनाभियाचितः ॥२५॥ ततो नंदव्रजमितः पित्रा कंसाद्विबिभ्यता
एकादश समास्तत्र गूढार्चिः सबलोऽवसत् ॥२६॥ परीतो वत्सपैर्वत्सांश्चारयन्व्याहरद्वि
भुः ॥ यमुनोपवने कूजद्द्विजसंकुलितांघ्रिपे ॥२७॥ कौमारीं दर्शयंश्चेष्टां प्रेक्षणी
यां व्रजौकसां ॥ रुदन्निव हसन्मुग्धबालसिंहावलोकनः ॥२८॥ ॥ ॐ रामाय नमः ॥ कौमारीं

कारं बकमादित आरभ्य ॥ तच्चरितं संक्षेपयतः कथयति ॥ वसुदेवस्य भार्यायां जातः भोजेंद्रः कंसः तस्य
बंधनागारे अस्याः पृथिव्याः शं सुखं स्वयं चिकीर्षुः ॥ अजेन ब्रह्मणा याचितः सन् ॥ पित्रा हेतुभूतेन नंदव्रजमितः
गतः समाः संवत्सरानवसत् गूढार्चिः गुप्ततेजाः ॥२६॥ व्याहरत् क्रीडत् कूजद्भिः द्विजैः पक्षिभिः संकुलिता व्याप्ता
अंघ्रिपा यस्मिन् ॥२७॥ रुदन्निवेति इवशब्दस्य यथायोगं सर्वत्राप्यन्वयः मुग्धो बालश्चासौ सिंहश्च तद्वदवलोक

तदेवं परमेश्वर्येऽपि यदुग्रसेनानुवर्तित्वं तत्पुनरस्मान् संतापयतीत्याह स्वयं त्विति एवंभूतः तस्य तत्कैंकर्यं नोऽस्मा
न्विग्लापयतीति उत्तरेणान्वयः न साम्यातिशयौ यस्य असमः तेनान्यस्य साम्यमतिशयश्च नास्तीत्यर्थः त्रयहेत
वः त्रयाणां पुरुषाणामधीशः स्वाराज्यलक्ष्म्या परमानंदस्वरूपसंपत्त्यैव प्राप्तसमस्तभोगाः बलिं अर्हणां प्रणमतां
णां आहरद्भिः समर्पयद्भिः चिरकालीनैः लोकपालैः किरीटाग्रैः ताडितं स्तुतं पादपीठं यस्य प्रणतकिरीटस

स्वयं त्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीशः स्वाराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तकामः बलिं हरद्भिश्चिरलोकपालैः किरी
टकोटीडितपादपीठः २१ तत्तस्य कैंकर्यमलं भृतान्नो विग्लापयत्यंग यदुग्रसेनं तिष्ठन्निषण्णं
परमेष्ठिधिष्ण्ये न्यबोधयद्देव निधारयेति २२ अहो बकी यं स्तनकालकूटं जिघांसयापाय
यदप्यसाध्वी लेभे गतिं धात्र्युचितां ततोऽन्यं कं वा दयालुं शरणं व्रजेम २३ ॥ २ रामश्री

न्यबोधयत्

युक्तनख्यति देवस्तति त्वेनोऽप्यस्य ते २१ भृत्यविदुरभृतान्नः स्मानदुग्रसेनेयत्किंकरत्वं तदेवाह परमेष्ठिधि
ष्ण्ये राजासने निषण्णमासीनं स्वयं तिष्ठन् हे देव प्रवधारयेति यद्विज्ञापितवान् २२ एवमनुवृत्तिः कृपयेवेति
सूचयन् पकारविद्विपितस्य कृपालुतां दर्शयन्नाह अहो आश्चर्यं हंत मिकृयापि स्तनयोः संभृतं कालकू
टं विषं यमपाययत् बकी पूतना असाध्वी दुष्टापि धात्र्याः यशोदाया उचितां गतिं लेभे सत्कवेषमात्रेणाय
तं उतिदत्तवान् ततोऽन्यं कं वा व्रजेम २३ २ शो
भजेम

स्वाल्लुताया२

श्री भा० त० टी० ८

ननु कृतोऽयं परावरगामी शोकः पारतंत्र्यप्रतीतेरित्याह मामिति एतत्तद्दुर्वितर्क्यं दुःखं च खेदयति तदेवाह वसुदेव गेहे जन्मतो यद्विडंबनं अनुकरणं न त्वेवं सिद्धं वसुदेवकस्मात् आविर्भावः कंसभयादिव निलीय व्रजे वासश्च कालयव नादिरिपुभयादिव पुरान्मथुरायाः व्यवात्सीत् पालयत १६ एतद्दुःखरूपं स्मरतो मम चेतः कथंभूतं दुनोति व्यथयति तदेव दर्शयति यदाहेति हे तात हे अंब च प्रसीदतं प्रसादं कुरुतं न कृता निष्कृतिः शुश्रूषणं येस्तेषां

मां खेदयत्येतदजस्य जन्म विडंबनं यद्वसुदेवगेहे व्रजे च वासोऽरिभयादिव स्वयं पुराद्व्यवात्सीद्यदनं
तवीर्यः १६ दुनोति चेतः स्मरतो ममैतद्यदाह पादावभिवंद्य पित्रोः तातांब कंसादुरुशंकितानां
प्रसीदतं नोऽकृतनिष्कृतीनां १७ को वा अमुष्यांघ्रिसरोजरेणुं विस्मर्तुमीशीत पुमान्विजिघ्रन्
यो विस्फुरद्भ्रूविटपेन भूमेर्भारं कृतांतेन तिरश्चकार १८ दृष्टा भवद्भिर्ननु राजसूये चैद्यस्य
कृष्णं द्विषतोऽपि सिद्धिः यां योगिनः संस्पृहयंति सम्यग्योगेन कस्तद्विरहं सहेत १९ तथैव चा
न्ये नरलोकवीरा य आहवे कृष्णमुखारविंदं नेत्रैः पिबंतो नयनाभिरामं पार्थास्त्रपूताः पदमापु
रस्य २०

नोऽस्माकं बहुवचनं आसाय अभिप्रायं १७ ननु तर्हि अयं नीपप्रपएक एव किं न स्यात् न वत अद्भुतमात्रमेतत्तत्रा ह को वेति भिः को वा अमुष्यांघ्रिसरोजरेणुं न मेघ विजिघ्रन् आघ्राणः विस्मर्तुमीशीत शक्नुयात् विस्फुरन् भ्रूवि टपः भ्रूलता स एव कृतांतः तेन १८ न च तस्य विरहं सहनीयं भवद्भिरपि दृष्टत्वात् इत्याह दृष्टेति यां सि द्धिं सम्यग्योगेन प्राप्तुं वांछंति १९ आहवे युद्धे पार्थस्यास्त्रैः पूतानि पापाः संतः २० २ ॥ ॥ ८

तदेव विशिनष्टि त्रिभिः यन्मर्त्यलीलासु उपयिकं योग्यं स्वस्यापि विस्मयजनकं यतः सौभगर्द्धेः सौभाग्याति
शयस्य परं पदं पराकाष्ठा भूषणानां भूषणान्यङ्गानि यस्मिन्। १२। दृक्स्वस्त्ययनं नेत्रानन्दकरं त्रिभुवनस्थो लोकः आ
त्मा सात्र मद्येदानीं इह रूपविशेषे अर्वाक्सृतौ अर्वाचीनसंसारनिर्माणे सगुणनिर्माणे वा यत्कौशलं तेन पुंसा तत्का
र्त्स्न्येन सामस्त्येन गतं नातः परं तस्य कौशलमस्तीत्येवमेनं तन्मूर्तिं विधातुः स्वजनताभावे लोकस्य दृक्स्थितिरिय
मुक्ता। १३। अनुरागेण प्लुतः व्याप्तः हासः रासो विनोदः लीलावलोकश्च तैः स्वकृतहासाद्यनन्तरं प्रतिल

यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतं। विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः परं पदं भूषणभू
षणांगं। १२। यद्धर्मसूनोर्बत राजसूये निरीक्ष्य दृक्स्वस्त्ययनं त्रिलोकः। कार्त्स्न्येन चाद्येह गतं विधातु
रर्वाक्सृतौ कौशलमित्यमन्यत। १३। यस्यानुरागप्लुतहासरासलीलावलोकप्रतिलब्धमानाः।
व्रजस्त्रियो दृग्भिरनुप्रवृत्तधियोऽवतस्थुः किल कृत्यशेषाः। १४। स्वशान्तरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्य
र्द्यमानेष्वनुकम्पितात्मा। परावरेशो महदंशयुक्तो ह्यजोऽपि जातो भगवान्यथाग्निः। १५। २

ब्धो मानो याभिस्ताः दृग्भिः सह अनुप्रवृत्ता धियो यासां ताः कृत्यशेषा येषां ताः असमापित
कृत्या अवतस्थुः। १४। एवंभूतं विपद्धनि कारमाह स्वीयास्वेव शान्तास्वशान्तासु च रूपासु तत्राशान्तरू
पेषु इतरैः पीड्यमानेष्वनुकम्पितः कृतानुकम्पः स्वात्मा यस्य सोऽजोऽपि जातः आविर्भूतः महाभूतद्वयेन नि
सिद्ध इवाग्निर्यथा काष्ठे अभिव्यक्तिस्तद्वत्। अजन्मनि हेतुः महदंशमहत्तत्त्वमंशाः कार्यलिङ्गा यस्य तेन महदं
शेन युक्त इति। १५। २। राम

यथा मीनास्तिमिं ... हरिं मत्स्यरूपिणं उडुपं संसारतारकं न विदुः तथेति ... यद्वा समुद्रमथनात् पूर्वं मीना सह संवसंतो उडुपं चंद्रं
न विदुः तथा कथं ... ८

श्री· भाग· टी· ७

श्रीकृष्णविरहेण संतप्यमानः आह श्रीकृष्ण एव द्युमणिः सूर्यः तस्य निम्लोचे अस्तमये सति अजगरेण कालस
र्पेण गीर्णेषु निगलितेषु नो गृहेषु गतश्रीषु नष्टशोभेषु नो किं कुशलं ब्रूयां ७ अनुशोचन्नाह दुर्भगो भाग्यहीनः ये सह
संवसंतोपि हरिं न विदुः यथा क्षीरसमुद्रे ... उडुपं चंद्रं मीनाः केवलं कमनीयः कश्चिज्जलचरः इत्ये
व विदुः न तु परमेश्वर इति तद्वत् यद्वा जले प्रतिबिंबितं चंद्रमेव इति ८ भाग्यहीनत्वादेव न विदुः न तु ज्ञानसा
मग्र्यभावादित्याह इंगितं चित्तं ये जानंतीति तथा प्रौढाः अतिशयेन प्रौढाः निपुणाः एकस्मिन्नेव स्थाने आरमं

उद्धव उवाच । कृष्णद्युमणिनिम्लोचे गीर्णेष्वजगरेण ह । किं नु नः कुशलं ब्रूयां गतश्रीषु गृहेष्वहं । ७
दुर्भगो बत लोकोयं यदवो नितरामपि । ये संवसंतो न विदुर्हरिं मीना इवोडुपं । ८ इंगितज्ञाः पुरु
प्रौढा एकारामाश्च सात्वताः । सात्वतामृषभं सर्वे भूतावासममंसत । ९ देवस्य मायया स्पृष्टा ये
चान्यदसदाश्रिताः । भ्राम्यते धीर्न तद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनो हरौ । १० प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्त
दृशां नृणां । आदायांतरधाद्यस्तु स्वबिंबं लोकलोचनं । ११ ॥

तीति तथा एवंभूता अपि भूतानामावासमीश्वरं संतं॥
सात्वतां ऋषभं सात्वतश्रेष्ठमेव अमन्यंत ९ येषां द्वा देवमायया मोहिताः यादवोयमस्माकं पुत्र इति वदंति ये च अन्ये अप
लापिनः असदेवान्यदेव माश्रिताः निंदंति तेषां वाक्यैः आत्मनि हरौ च उप्तात्मनां निहितमनसां मादृशानां धीर्न भ्राम्य
ते मोहं न प्राप्नोति अन्यत् तु स्पष्टं एवं न युक्तः १० कोसौ हरिरिति तमेव लालयन्नाह प्रदर्श्येति न तप्तं तपो यैः अतो अवितृप्ता
दृशो येषां स्वबिंबं मूर्तिं एतावंतं कालं दर्शयित्वा योन्तर्हितवान् लोकस्य लोचनमाह्लादकत्वाल्लोकलोचनस्य।

तै

श्रीभागवतटीका ७

विरहोत्कंठ्याकेलीना२

इतिश्रीभावार्थदीपिकायांतृतीयस्कंधेप्रथमोध्यायः १ द्वितीयेकृष्णविश्लेषादुत्थशोचत्तयोद्धवः तत्रैवाल पवित्रात्रिकृतस्यावतीयतकथितं तदेवंप्रियवार्ताप्रहृष्टस्योद्धवस्यश्रीकृष्णकंठविरहोत्कंठ्यानप्रतिवचना सामर्थ्यमाह षड्भिःइतीति स्मारितईश्वरोयस्य १ एतदेवकैमुत्यन्यायेनप्रपंचयतिद्वाभ्यां यःपंचव र्षोपिबाललीलयाकृष्णंकल्पितविकल्पितैरेवसाधनैःपरिचर्ययार्चितवान् आनभोजनार्थप्रार्थितोपितद्रोजनं

इतिश्रीभागवतेतृतीयस्कंधेप्रथमोध्यायः १ श्रीशुकउवाच इतिभागवतःपृष्टःक्षत्त्रावार्तांप्रि याश्रयां प्रतिवक्तुंनचोत्सेहेऔत्कंठ्यात्स्मारितेश्वरः १ यःपंचहायनोमात्राप्रातराशायया चितः तन्नैच्छद्रचयन्यस्यसपर्यांबाललीलया २ सकथंसेवयातस्यकालेनजरसंगतः पृष्टोवार्तांप्रतिब्रूयाद्भर्तुःपादावनुस्मरन् ३ समुहूर्तमभूत्तूष्णींकृष्णांघ्रिसुधयाभृशं तीव्रे
ग्रः णभक्तियोगेननिमग्नःसाधुनिर्वृतः ४ पुलकोद्भिन्नसर्वांगोमुंचन्मीलद्दृशाशुचः पूर्णार्थो लक्षितस्तेनस्नेहप्रसरसंप्लुतः ५ शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकंपुनरागतः विमृज्यनेत्रेविदुरं प्रत्याहोद्धवउत्स्मयन् ६ ॥ तस्यामेवतीर्थे

नैच्छत् २ जरसंवृद्धत्वंगतःप्राप्तः ३ श्रीकृष्णांघ्रिसुधयासाधुनिर्वृतः विवशात्वात्पादकेनभक्तियोगे नभृशंनिमग्नश्च ४ पुलकैरुद्भिन्नानिउद्गतानिलोमानियस्य मीलन्त्याद्दृशाःशुचःअश्रूणिमुंचन् तेनविदुरेणपूर्णार्थःकृतार्थोलक्षितःयतोभगवतियःस्नेहप्रसरःस्नेहप्रवाहःतस्मिन्संप्लुतोनिमग्नः ५ भग वानेवलोकःतस्मात्नृलोकंदेहानुसंधानंउत्स्मयन् यदुकुलसंहारादिभगवच्चरित्रंस्मरणेनविस्मयंप्रा

भा० ३ ९

ननु हरेः किमेवं लीलया येन स्वभक्तानां वनवासादिक्लेशा भवंति स्वस्य च दोषमेवं धनोद्यमादिप्रभवः तदुक्तं तेषा
मपराधान्तत्क्षमेव हृत्वा नेनापराधोपेक्षा इत्याह नूनमिति त्रिभिर्मदैरुत्पथानामुत्पथगानां वधाद्धेतोः प्रपन्ना
नार्तिजिहीर्षया ईशः आशु समर्थ एव वृहत्त्समर्थोपि कुरूणामघमुपेक्षत तदानीमेव तेषां वधे सर्वदुःखाभा
वो न स्यादित्यभिप्रायेण त्रयः विद्यामदो धनमदस्तथैवाभिजनोमदः एते मदा मदांधानां त एव हि सतां दा।

नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां महीं मुहुः चालयतां चमूभिः वधात्प्रपन्नार्तिजिहीर्ष
येशोप्युपैक्षताघं भगवान्कुरूणां ४३ अजस्य जन्मोत्पथनाशनाय कर्माण्यक
र्तुर्ग्रहणाय पुंसां नन्वन्यथा कोर्हति देहयोगं परो गुणानामुत कर्मतंत्रं ४४
तस्य प्रपन्नाखिललोकपानामवस्थितानामनुशासने स्वे अर्थाय जातस्य य
दुष्वजस्य वार्तां सखे कीर्तय तीर्थकीर्तेः ४५ राम

माः ४४ सर्वदुःखनिवृत्त्यर्थमेव भगवतो जन्मकर्माणीति नान्यथेति कैमुतिकन्यायेनाह अजस्यापि जन्म
अकर्तुः कर्माण्यपि पुंसां ग्रहणाय कर्मसु प्रवृत्तये अन्यथा न चेदेवं तर्हि भगवतो जन्मादिकं नावदा।
स्तां कोवान्योपि गुणानां परो गुणातीतो देहयोगं कर्मविस्तारं चार्हतीति तस्मादेवंभूतावतारमायाविहारस्य
कथां कथयेत्याह तस्येति प्रपन्ना ये अखिललोकपालास्तेषामनुशासने स्वे अवस्थितानामर्थाय प्रयोजना

दृष्ट्यायाः किंनु कृपाले दृष्टेऽयं यतस्तस्याः पादुनाविनाप्राणानां धारणमेवाश्चर्यमित्याह अहो इति म्रि
यते जीवति नवा अस्माश्चर्यं यतो भर्कार्थे म्रियते न भोगार्थं न तथा पितामाश्चर्यमेवेत्याह तेन न यापुत्रेण विना
न देवाह्न यन्ति तिभुवे वद्वितीयं सहायो यस्य दृष्ट्यार्भकार्थे जीवनमत्र शोचामि न त्विमथः पतंतं न मेहेतुः
परेता यस्तातय ग्राम पांडवे तस्तु वनेऽपि निर्याप्य विदुरु हे दोऽहं कृतवान् किंच जीवतो पितु भ्रातुर्मे मापकृत

अहो दृष्ट्यापि म्रियतेर्भकार्थे राजर्षिवर्येण विना पितेन यस्त्वेकवीरोऽथ विथ्यो वि
जित्य यचुर्द्वितीयः ककुभः चतस्रः ५० सोऽस्यानुशोचे तमथः पतंतं भ्रात्रे परे
ताय विदुद्रुहे यः निर्यापितो येन सुहृत्स्वपुर्या अहं स्वपुत्रान् समनुव्रतेन ५१
हं सोऽहं हरेर्मर्त्यविडंबनेन दृशो नृणां चालयतो विधातुः नान्योपलक्ष्यः पदवी
प्रसादाच्चरामि पश्यन्गतविस्मयोऽत्र ५२ ॥ ॐ तस्मै रामचंद्राय नमः ॥

द्यानित्याह येन सुहृज्ज्ञाता अहं स्वपुर्याः सकाशात् निर्यापितः विवासितः ५१ अहो खलु विस्मयो
मेऽनंतो पितस्य वेदुश्चेष्टितं यतः त्वं साधुरपि तुः स्वप्नापितो सीमतमाह सोऽहं हरेः प्रसादात् तस्य पद
वीं माहात्म्यं पश्यन्नुगतविस्मयः अत्र भूतले मान्योपलक्ष्यः स्वरवं विचरामि कथं भूतस्य मर्त्यविडंबनेन
ऐश्वर्याच्छादनेन मैत्र्यानुकरणेन नृणां दृशः चित्तवृत्तीः चालयतः भ्रामयतः ५२ ॥ २ राम

इदानीं अन्तःपुरस्थं पृच्छति षड्भिः अपि किं स्वदोर्भ्यां स्वबाहुवत् वर्तमानाभ्यां विजयाच्युताभ्यां अर्जुनकृष्णाभ्यां धर्मे
णाधर्मो युधिष्ठिरः सेतुं धर्ममर्यादां परिपाति यस्य सभायां विजयानुवृत्त्या जयपरंपरयार्जुनस्य सेवये
ति वा एवं यस्य संपदं दृष्ट्वा इत्यर्थः ३६ कृतागेषु कृतापकारेषु कुरुषु स्वकर्तृकं मन्युं दीर्घतमं बहुकालं चिंतितं
अहिवत् यः अमर्षी भीमः किं व्यमुंचत् गदायाः विचित्रं विविधं मार्गं चरतः ३७ रथयूथपानां मध्ये यशोधाः

अपि स्वदोर्भ्यां विजयाच्युताभ्यां धर्मेण धर्मः परिपाति सेतुं दुर्योधनोऽतप्यत यत्सभायां साम्राज्यल
क्ष्म्या विजयानुवृत्त्या ३६ किं वा कृताघेष्वघमत्यमर्षी भीमोऽहिवद्दीर्घतमं व्यमुंचत् यस्यांघ्रिपा
तं रणभूर्न सेहे मार्गं गदायाश्चरतो विचित्रं ३७ कच्चिद्यशोधा रथयूथपानां गांडीवधन्वोपरतारि
रास्ते अलक्षितो यच्छरकूटगूढो मायाकिरातो गिरिशस्तुतोष ३८ यमावुतस्वित्तनयौ पृथायाः
पार्थैर्वृतौ पक्ष्मभिरक्षिणीव रेमात उद्दाय मृधे स्वरिक्थं परात्सुपर्णाविव वज्रिवक्त्रात् ३९

कीर्तिं धारयति यशोधाः स्वीयानां तेषां कीर्तिप्रदः उपरताः अरयो यस्मात् यस्य शरकूटेन बाणसमूहेन गूढः आच्छन्नः ३८
उत स्वित् किं स्वित् तनयौ नकुलसहदेवौ रेमाते क्रीडतः इत्यर्थः पार्थाः स्वतातपि पृथायाः पुत्रैः वृतौ सुपर्णाविव
वज्रिणः इंद्रस्य मुखात् अमृतं यथा गरुडः यथा परात् शत्रोः दुर्योधनात् स्वरिक्थं स्वकीयं धनं उद्दाय गृहीत्वा यस्यां सति
अमृतं गरुडः इवेति यद्वा सुपर्णाविवेति पदद्वयं गरुडः अमृतमानयेनान्तर्हितद्वय इति गीतिवेतिमाणीवा
दिगणानामपि ३९ ॥ श्री

५

रुं देवकनामायोभोजः तस्यपुत्र्यादेवक्याः विलक्षःप्रज्ञापुत्रोयस्याः तस्यादेवमातुर्वदितेस्विककच्चिच्छिवं यज्ञविता
नमर्थंत्रयीयथाप्रकाशतयाबिभर्तितथादधार ३३ सात्वतानामुपासकानांकामान्दोग्धिपूरयतीतिकामदु
घः भगवत्वेहेतुः यंशास्त्रस्यशास्त्रस्ययोनिंकारणमामनंतिदेवाः कृतः मनोमयं मनसः प्रवृत्तेकेतत्कृतेः सत्वस्य
अंतःकरणस्यचतुर्विधस्यतुरीयंतत्त्वंचतत्पुमथिदेवविनाहंकारबुद्धिमनसांअंतःकरणभेदानांक्रमेणवासु
देवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाअधिष्ठातारः मनसस्तुप्रशास्त्रयोनित्वप्रसिद्धं मनःसर्वहृपेवागतंरहपेवेतितथाश्च

कच्चिच्छिवंदेवकभोजपुत्र्याविलक्षप्रज्ञायाइवदेवमातुः यावैस्वगर्भेणदधारदेवंत्रयीयथायज्ञवितान
मर्थं ३३ अपिस्विदास्तेभगवान्सुखंवो यःसात्वतांकामदुघोनिरुद्धः यमामनंतिस्महशास्त्रयोनिं
मनोमयंसत्त्वतुरीयतत्त्वं ३४ अपिस्विदन्येचनिजात्मदैव मनन्यवृत्त्यासमनुव्रताये हृदीकसत्यात्म
जचारुदेष्णगदादयःस्वस्तिचरंतिसौम्य ३५ २

योंतरात्मामनोमयइतिप्रसिद्धं तस्ययन्तदेवशिवःऋग्वेदिगणः पतः सामोत्तरःपतुरमादिक्रुते तथा
चश्रिवालायो आत्मतुर्याससमेत्यापन्निनोपुंकेविवत्तया मनःकायाग्निमाहत्स्मस्त्रेयतिमारुतं सा
रुतस्तुरसिचरन्मेइजनयतिस्वरमित्यादि ३४ अपिस्वित्किंचितअन्येचस्वस्तिचरंतिनिजस्यदेहादिव्य
तिरिक्तस्यात्मनोदैवंश्रीकृष्णमनन्यवृत्त्याएकांतभक्तिभावेनयेसम्यगनुव्रताअनुरक्ताः हृदीकश्चसत्यभामा
याआत्मजश्चचारुदेष्णः चारुदेष्णश्चेतिपाव आदिर्येषांतेपि ३५ २ स्व
ग्दः

गुरूणां कुलसौहृदकृतिनवभिः भ्रात्रस्य: शौरिर्वसुदेवः यद्वा भामो भगिनीभर्तृकुंती वसुदेवस्य भगिनी यतो देवकी
पांडोर्भगिनीति लोकख्यातिनवर्णनं वदंस: प्रद्युम्न: बुधाणां नयतीनां तर्पणो नसेनाघोणो नसह .. वद्वृष्णाधिप
तिः सेनानीः आदिसर्गे पूर्वजन्मनि स्मरे कामे सुतशुभिलेभे पूर्वे लब्धवृत्ती २७ साम्बवनादीनामधिप उग्रसेनः श्री
नपत्रनेत्रः श्रीकृष्णः नृपासना शोभा राज्याभिलाषे पवित्र मयाणां भयेन हरेस्थितमिमं पर्य: २९ हे सौम्य हरेः सूनः ते

कच्चित्कुरूणां परमः सुहृन्नो भामः स आस्ते सुखमंगशौरिः यो वै स्वसॄणां पितृवद्ददाति वरान्वद
न्यो वरतर्पणेन २२ कच्चिद्वरूथाधिपतिर्यदूनां प्रद्युम्न आस्ते सुखमंगवीरः यं रुक्मिणी भगवतो
भिलेभे आराध्य विप्रान्स्मरमादिसर्गे २८ कच्चित्सुखं सात्वतवृष्णिभोजदाशार्हकाणामधिपः स
आस्ते यमभ्यषिंचच्छतपत्रनेत्रो नृपासनाशां परिहृत्य दूरात् २९ कच्चिद्धरेः सौम्य सुतः सदृक्ष
आस्तेऽग्रणी रथिनां साधु साम्बः असूत यं जाम्बवती व्रताढ्या देवं गुहं योऽम्बिकया धृतोऽग्रे ३० क्षेमं
स कच्चिद्युयुधान आस्ते ग्रणी रथिनां साधु साम्बः असूत यं जाम्बवती व्रता यः फल्गुनाल्लब्धधनूरह
स्यः लेभेंजसाधोक्षजसेवयैव गतिं तदीयां यतिभिर्दुरापां ३१ कच्चिद्बुधः स्वस्त्यनमीव आस्ते
श्वफल्कपुत्रो भगवत्प्रपन्नः यः कृष्णपादांकितमार्गपांसुष्वचेष्टत प्रेमविभिन्नधैर्यः ३२ ॥

न सहन्सहनः सायुक्त स्व मास्ते गुहं कार्तिकेयं अग्रे पूर्वजन्मनि योऽम्बिकया भवान्या गर्भे धृतवती ३० युयुधानः।
सात्यकिः क्षेमं कुशलमास्ते फल्गुनादर्जुनाल्लब्धं धनुर्वेदरहस्येन तदीयां यतिभिः योगिजनसेवधिनी ३१ श्व
फल्कपुत्रोऽक्रूरः बुधो विद्वान् भगवत्प्रपन्नः अनमीवः निरामयः अक्रूरो लिंगयो वेष्टत यत्संवत ३

तत्र प्रभासे परस्परं स्पर्धया विभिन्न भूतया यादवाः दांकी रत्नानां विनष्टिं विनाशम् आप्नोत् । परस्परं नाशो दृष्टो ततः वेणुजं
वह्निसंश्रयते । यद्वनं तत्र यादवध्वंसं भवति । तत्र प्रभासकुण्डं माभिस्रुते ॥ २१ ॥ चितादीनां सेकादशानीयानि तत्र मानुः
प्रसिद्धान्यासां वितनवान् ॥ २२ ॥ द्विजदेवैर्ऋषिभिर्देवैश्च कृतानि श्रेयसेऽत्र प्रतिवर्तते । इति प्रभासमाहात्म्ये प्रथानि निवृत्तानि
वक्तेनोक्तानि मूर्धन्य हस्तकुंभेषु चिह्नानि येषु तानि नाना विधानि विलोक्य तत्रानि देवतानि तीर्थानि वीक्ष्य

तत्रायं प्रभासक्षेत्रे द्विजैर्हि वनं यत्र वेणुज वह्निसंश्रयं । संस्पर्धयादवमण्डलं प्रशोचन् सरस्वतीम्
अभिगायान्तली ॥ २१ ॥ तस्यां चितस्यो भानसोमतो सूर्यो वरुणो गुरुसितस्य वायोः तीर्थस्थानसमावा
गृहस्य यत्कुण्डं देवस्य सम्यक् सिद्धे ॥ २२ ॥ अन्यानि च द्विजदेवदेवैः कृतानि नायतनानि विलोक्य प्रये
यासु स्थितो कितने मंदिराणि यादवानां तत्कुलम् अनुस्मरति ॥ २३ ॥ ततस्त्वतिक्रम्य स्वराष्ट्र सिद्धं । सो वीरमा
ल्यान्तरूपजांगलांश्च । कालेन तावद्यमुनां सुपुण्यां तत्रोद्धवं भागवतं ददर्श ॥ २४ ॥ स वासुदेवानुचरं प्र
शान्तं बृहस्पतेः प्राग्तनयं प्रतीतम् । आलिंग्य गाढं प्रणयेन भद्रं स्वानामपृच्छद् भगवत्प्रजानाम् ॥ २५ ॥
कच्चित्पुराणौ पुरुषौ स्वनाभ्यपद्मानुवृत्त्येह किलावतीर्णौ । आसात उर्व्याः कुशलं विधाय कृतक्षणौ
कुशलं शूरगेहे ॥ २६ ॥

गृहेषु चक्रांकित मंदिरवतां ... र्शनात् ॥ २२ ॥ प्रतिक्रम्य प्रतिक्रमण यांद्धवः प्रभासः तावद्य मपियमुना
सुपत्मसा विदुरः प्रभासेनये पूर्वं शिष्यं नीति शास्त्रं प्राचीनं तत्प्रभासेनयो नीति शास्त्रं येन तस्य प्रतीतं प्रख्यातं स्वानां ज्ञातीनां भ
द्रम पृच्छत् । प्रश्नोद्देशः भगवतः प्रजानां पोष्याणां ॥ २५ ॥ प्रश्नमेव तावत् रामकृष्णयोः कुशलं पृच्छति । कच्चिदिति प्र
श्नः स्वनाभोऽभवः स्वनाभ्यः पाद्मः ब्रह्मा तस्यानुवृत्त्या प्रार्थनया इह अवतीर्णौ कुशलमासाते वर्तते कृतक्षणोत्सा
वसरो सर्वेषां कृतोत्सवाविति वा तयोर्निम कुशलं ते पिउ कृ विशेषणं विशिष्टो पूर्वसेन स्य गृहे कच्चिदिति आसात्ते ॥

श्री॰ भाग॰ टी॰ ३ ततो निर्गमनतीर्थाटनप्रकारमाह सइत्यष्टभिः सगजाह्वयान्निर्गतः सन् तीर्थं पादे यस्य तस्य हरेः पदानि क्षेत्राणि पुण्य
चिकीर्षया अन्वाक्रामत् पर्यपद्यत कौरवाणां पुण्येन लब्धइति तेषां भाग्यमवतेन रूपेण तानि तिस्तिष्ठति स्वधिष्ठितः सह
स्रमूर्तिः बहुतिरुद्रायनेकमूर्तिः सन् तीर्थपात् यान्यधिष्ठाय स्थितः तानि तानि इत्यर्थः ॥१७॥ पुण्यानि यान्यु
पवनादीनि तेषु कुंजेषु लतागृहेषु अपंकानि तोयानि येषां तेषु सरित्सरस्सु तीर्थेषु आयतनेषु च देवगृहेषु कौ

स निर्गतः कौरवपुण्यलब्धो गजाह्वयात्तीर्थपदः पदानि । अन्वाक्रमत्पुण्यचिकीर्षयोर्व्यां स्वधिष्ठितो या
नि सहस्रमूर्तिः १७ पुरेषु पुण्योपवनाद्रिकुंजेष्वपंकतोयेषु सरित्सरस्सु अनंतलिंगैः समलंकृते
षु चचार तीर्थायतनेष्वनन्यः १८ गां पर्यटन्मेध्यविविक्तवृत्तिः सदाप्लुतोधःशयनोवधूतः अलक्षि
तः स्वैरवधूतवेषो व्रतानि चेरे हरितोषणानि १९ इत्थं व्रजन्भारतमेव वर्षं कालेन यावद्गतवा
न्प्रभासं तावच्छशास क्षितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्थः २० २१ ॥ ॥ ५७

रुषेषु अनंतस्य लिंगैः मूर्तिभिः सम्यगलंकृतेषु अनन्यः एकाकी ॥१८॥ किंच गां पर्यटन् व्रतानि चेरे आचरत्
मेध्या पवित्रा विविक्ता असंकीर्णा वृत्तिर्जीविका यस्य सदाप्लुतः प्रतितीर्थं स्नातः अधःशयनं यस्य अवधूतः
असंस्कृतदेहः अवधूतवेषो वल्कलादिधारी अतएव स्वैरलक्षितः ॥१९॥ एकस्यैव चक्रं सैन्यं यस्यास्तामेकमेवरा
नः चिह्नं छत्रं तातपत्रं यस्यास्ता अजितेन श्रीकृष्णेन सहायेन ॥२०॥ ३

दुर्योधनः तत्र मम्यतइति चेदत आह स एष मूर्तो दोष एव गृहान्प्रविष्ट आस्ते दोषत्वे हेतुः पुरुषद्विट् स्त्रीकामो दे
हान्तो सौ यं त्वमपत्यबुद्ध्या पुष्णासि न त्वयं ते मसीन पत मस्मादिति स्य पत्यमाहुः गता स्त्रीर्यस्मात्त्वमिति आ
को शतिअतएव मसीव समेव लेआश्रमत्त कर्षपुत्रस्यान्य आह कुलस्य कोशलाय मम मेदे कुलस्यार्थे
इतिद्विसायः १२ इत्थं विवान एवमुक्तवान् असौ तनासतां सुहृणी येशीलेय स्पसः कर्णांदुः आसनशाकु
निसहितेन दुर्योधनेन तिरस्कृतः १४ तिरस्कारमाह कदतिदासीसुतो सर्ववाक्यानानर्हः जित्यश्च कुटिलः जि

स एव दोषः पुरुषद्विडास्ते गृहान्प्रविष्टो यमपत्यबुद्ध्या पुष्णासि कृष्णाद्धि मुखो गतश्रीस्त्यज्यतामेषो
वकुलकोशलाय १२ इत्यूविवांस्त्वे सयोधनेन प्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण असत्कृतः सत्
सुहृणीयशीलः तं त्रासकर्णानुजसौबलेन १४ कर्णवमन्नोपजहावतिस्ते दासाः सुतेयद्बलि
नैव पुष्टः तस्मिन्प्रतीपः परकृत्यमास्ते निर्वास्यतामाशुपुराच्छसानः १५ सहत्यमत्सुलणोका
र्णवाणैः भ्रातः पुरो मर्मसुताडितोपि स्वयं धनुर्द्वारि निधाय माया गतव्यथो याउक्रमयमानः
१६

सतामाह यस्य बलिनानेन पुष्टः तस्मिन्नेव प्रतीपः प्रतिकूलः परेषां कार्ये वर्तते अतः पुरान्निर्वास्यतां श्व
सानः श्वसन् जीवमात्रशोषयत्यर्थः पाठान्तरे शमयान वदन्तेगालः १५ अत्युल्वणैः कर्णयोर्बाणैव प्रविश
द्भिः परुषवाक्यैर्मर्मसुताडितो पि गतव्यथः तत्र हेतुः मायामुरुबहुमन्यमानः अहो मायायाम् महात्म्य मि
तितामेव तत्र हेतुमन्यमानः तत्तिरस्कारणामनस्वियमेवा यात निर्गाम किं कुर्वात एते न मरिष्यति किं ध
नुषेति तस्य द्वारि धनुर्निधाय यद्वा भीमादिभिः सार्धं युद्धाभियोग नास्तीति मायां बुद्धितिधनुर्निधानं १६ ॥

राम स्यापि कु
त्रेनुयामेजं
स्यापैमातलं
नीलजेनेदे

सं

श्री॰ भा॰ टी॰ २

यानि च वनानि पुंसां भीमादीनां प्रशस्तायनानि प्रशस्तस्थानानि राज्ञा धृतराष्ट्रः दुर्योधनो वा उरुवृहन्नसेनेत्युक्तो
नष्टः पुण्यलेशाय स्मसः न स्मरवकीर्तिः धर्मादिहेतुः किं तु राज्यप्राप्तिमात्रहेतुः पुण्यलेशप्रवासी च स्या पिन
मृत्वा दत्तनाद्दत्तवानित्यर्थः ८ इदानीं विदुरस्यैव कृतं पराभवं दर्शयति धृ॰ इः यदा पूर्वजेन मंत्राय पृष्टो न त
तदेवाह अजातशत्रोरिति त्रिभिः तवागः अपराधसहमानस्य दायं प्रतियच्छ देहि यत्तापकार्येऽनुजेः सह वर्तमान

यदा च पार्थप्रहितः सभायां जगद्गुरुर्यानि जगाद कृष्णः ननानि पुंसाममृतायनानि राज्ञोरु
मेने क्षतपुण्यलेशः ९ यदोपहूतो भवनं प्रविष्टो मंत्राय पृष्टः किल पूर्वजेन अथाह तन्मंत्र
दृशां वरीयान्यन्मंत्रिणो वैदुरिकं वदन्ति १० अजातशत्रोः प्रतियच्छ दायं तितिक्षतो दुर्विषहं
तवागः सहानुजो यत्र वृकोदराहिः श्वसन्रुषा यत्त्वमलं बिभेषि ११ पार्थांस्तु देवो भ
गवान्मुकुन्दो गृहीतवान्सक्षितिदेवदेवः आस्ते स्वपुर्यां यदुदेवदेवो विनिर्जिताशेषनृदेव

देवः १२

ते यस्मात्त्वं बिभेषि ११ ममतोरस्यां बहवः सन्तीति गर्वं मा कृथा इत्याह पार्थानिति मुकुन्दः आत्मीयत्वे
न गृहीतवान् स च देवस्तत्रापि भगवान्न तु प्राकृतः किं च सह क्षितिदेवैर्विप्रैर्देवैः वैकुण्ठादिभिर्वर्तमानः य
तोऽसौ तत एव विप्रादेवाश्रयत्वादर्थः स च स्वपुर्यामेव सुखमास्ते न त्वन्यत्र गतः किं च यदुदेवानां देवः पूज्यः
यतोऽसौ तत एव यदुप्रवीरा इत्यर्थः किं च नृदेवेषु मंडलेश्वरेषु दीव्यतीति प्रकाशयतीति नृदेवाः राजानः
विनिर्जिता अशेषनृदेवदेवा येन यतोऽसौ तत एव सर्वे राजानः अतः पार्थानां दायं देहीति १२ राम ॥

मोहकोऽद्राहि
क्रोधम्प्रसन्नं
१

लं॰
अ॰ २

२

कुरुसंगमः आसीदभूव ३ वरीयसि श्रेष्ठे अल्पस्यार्थस्योदयो यस्मात् तथाभूतो न भवति साधुवादेन सतामनु मोदनेन उपबृंहितः संवर्धितः यद्वा साधोः मैत्रेयस्य वादेनोत्तरेणोपबृंहितः इत्यर्थः ॥४॥ सा यायानुहेस्यापि गृहस्य स्वाभिहितत्वेन कौरवपाण्डवानाम् यदेति द्वाभ्यां एतयोश्च तदा च सततानुयातित्येकादशी क्रिया संबन्धः ॥

राजोवाच कुरुक्षेत्रे भगवता मैत्रेयेण समागमः कदा वा सह संवाद एतद्वर्णय नः प्रभो ॥३॥ न ह्यल्पार्थोदयस्तस्य विदुरस्यामलात्मनः तस्मिन् वरीयसि प्रश्नः साधुवादोपबृंहितः ॥४॥ सूत उवाच स एवमृषिवर्योऽयं पृष्टो राज्ञा परीक्षिता प्रत्याह तं सुबहुवित्प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥५॥ श्रीशुक उवाच यदा तु राजा स्वसुतानसाधून् पुष्णन्नधर्मेण विनष्टदृष्टिः भ्रातुर्यविष्ठस्य सुतान् विबन्धून् प्रवेश्य लाक्षाभवने ददाह ॥६॥ यदा सभायां कुरुदेवदेव्याः केशाभिमर्शं सुतकर्म गर्ह्यं न वारयामास नृपः स्नुषायाः स्वास्रैर्हरन्त्याः कुचकुंकुमानि ॥७॥ द्यूते त्वधर्मेण जितस्य साधोः सत्यावलम्बस्य वनागतस्य न याचतोऽदात्समयेन दायं तमोजुषाणो यदजातशत्रोः ॥८॥

यविष्ठस्य कनिष्ठस्य पाण्डोः विबन्धून् पितृहीनान् ॥६॥ कुरुदेवस्य युधिष्ठिरस्य देव्याः द्रौपद्याः आत्मनः स्नुषायाः स्वास्रैः स्वाश्रुभिः स्वकुचकुंकुमानि विप्रलुम्पन्ती वा तद्वर्तिवधनं हरन्त्याः ॥७॥ सत्यावलम्बस्य सत्यमाश्रयस्य वनात् आगतस्य समयेन पूर्वकृतेन दायं याचमानस्य यद्दायं नादात् तत्तमो मोहं जुषाणः सेवमानः अविवेकवान् ॥८॥ रामायनमः

श्री॰
भा॰टी॰
टी॰
३

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ ॥ तृतीये त्वत्र षट्त्रिंशद् अध्यायैः सर्गवर्णनं ॥ ईशो लयाद्गुणक्षोभान्महदादिब्रह्मादिसंभवः ॥ तत्र प्रथमाध्याये वर्ण्यते पांडवाहितात्युद्धः ॥ विराट्तस्योद्धवेनादौ संवादः तत्र वर्ण्यते ॥ अथ तृतीयस्कंधव्याख्या ॥ भगवद्भक्तसेवा श्लोकसंहितां संवर्णितपूर्वा ॥ प्राक् भागवते श्लोकशोभां विस्तरतः पुनः ॥ द्वितीयद्विश्रीभागवतसंप्रदायप्रवृत्तिः ॥ एकतः संक्षेपतः श्रीनारायणात् ब्रह्मनारदादिद्वारेण ॥ अन्यतस्तु विस्तरतः शेषात्सनत्कुमारसांख्यायनादिद्वारेण ॥ तत्र द्वितीये श्रीनारायणब्रह्मसंवादसंक्षेपतः चतुःश्लोकी श्रीभागवतं निरूपितं ॥ तद्वेव ब्रह्मनारदसंवादेन दशलक्षणानयाकिंचिद्विस्तरेणोक्तं ॥ तदेवशेषोक्तमति विस्तरतो वक्तुं तृतीयाध्याये

श्रीशुक उवाच ॥ एवमेतत्पुरा पृष्टो मैत्रेयो भगवान्किल ॥ क्षत्त्रा वनं प्रविष्टेन त्य-
क्त्वा स्वगृहमृद्धिमत् ॥ १ ॥ यद्वा अयं मन्त्रकृद्वो भगवानखिलेश्वरः ॥
पौरवेंद्र कौरवेंद्रगृहं हित्वा प्रविवेशात्मसात्कृतम् ॥ २ ॥

मः ॥ तत्र तृतीयप्रथमं तन्मैत्रेयसंवादः चतुर्भिरध्यायैः ॥ ततोऽष्टभिः सविसर्गः सर्गप्रपंचः ॥ ततो विसर्गप्रस्तावेन सप्तभिर्वराहावतारः ॥ ततः एकेन विसर्गसमाहारः ॥ तत्र संक्षेपेन चतुर्भिः कपिलावतारः ॥ ततो नवभिः कपिलाख्यानमिति त्रयस्त्रिंशताध्यायैः तृतीयस्कंधप्रवृत्तिः ॥ तत्र द्वितीयांते परिमाणं च कालस्य कालं लक्षणविग्रहं यथा पुरस्ताद्व्याख्यास्ये पाद्मं कल्पमथो शृणु इति प्रतिज्ञातस्यार्थं विस्तरेण निरूपयितुमितिहासं प्रस्तौति एवमिति द्वाभ्यां ऋद्धिमत्सर्वसंपद्भिः पूर्णं ॥ किंचातिश्लाघ्यमपाग्रणीर्नेऽम्भीत्याह यद्वेति प्रसिद्धगृहेषु पांडवानां मंत्रकृत् दौत्यकृत् आसनप्रयं श्रीकृष्णो बुद्धिसंविधानादयमिति निर्दिष्टः ॥ कौरवेंद्रो दुर्योधनः तस्य गृहं हित्वा अनाहूत एव प्रविवेश ॥ तत्र हेतुः आत्मसात्कृतं आत्मीयत्वेन गृहीतम् ॥ २ ॥ पौरवेंद्रो दुर्योधनः २

कल्प॰

वि॰ हृ॰ हृ॰